

Україна  
крізь віки



В.Г.Сарбей

НАЦІОНАЛЬНЕ  
ВІДРОДЖЕННЯ  
УКРАЇНИ



Том 9



Видавничий Дім  
Альтернативи

Київ – 1999



Сарбей  
Віталій  
Григорович

Національна академія наук України  
Інститут історії України НАН України

*Творчий задум та загальна редакція  
академіка Національної академії наук України  
В.А.Смолія*

В.Г.Сарбей  
**Національне відродження України – К.,**  
Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 стор.

*Дев'ятий том 15-томного видання "Україна крізь віки"  
висвітлює період ХІХ - початку ХХ ст.,  
коли стрижнем історичного процесу  
на українських землях стало національне відродження  
в усіх його виявах: національно-етнічному,  
політичному, духовно-культурному.*

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий  
Відповідальний за випуск С.Павловський  
Редактор В.Шкляр

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –  
дизайн-студія «Коваль»



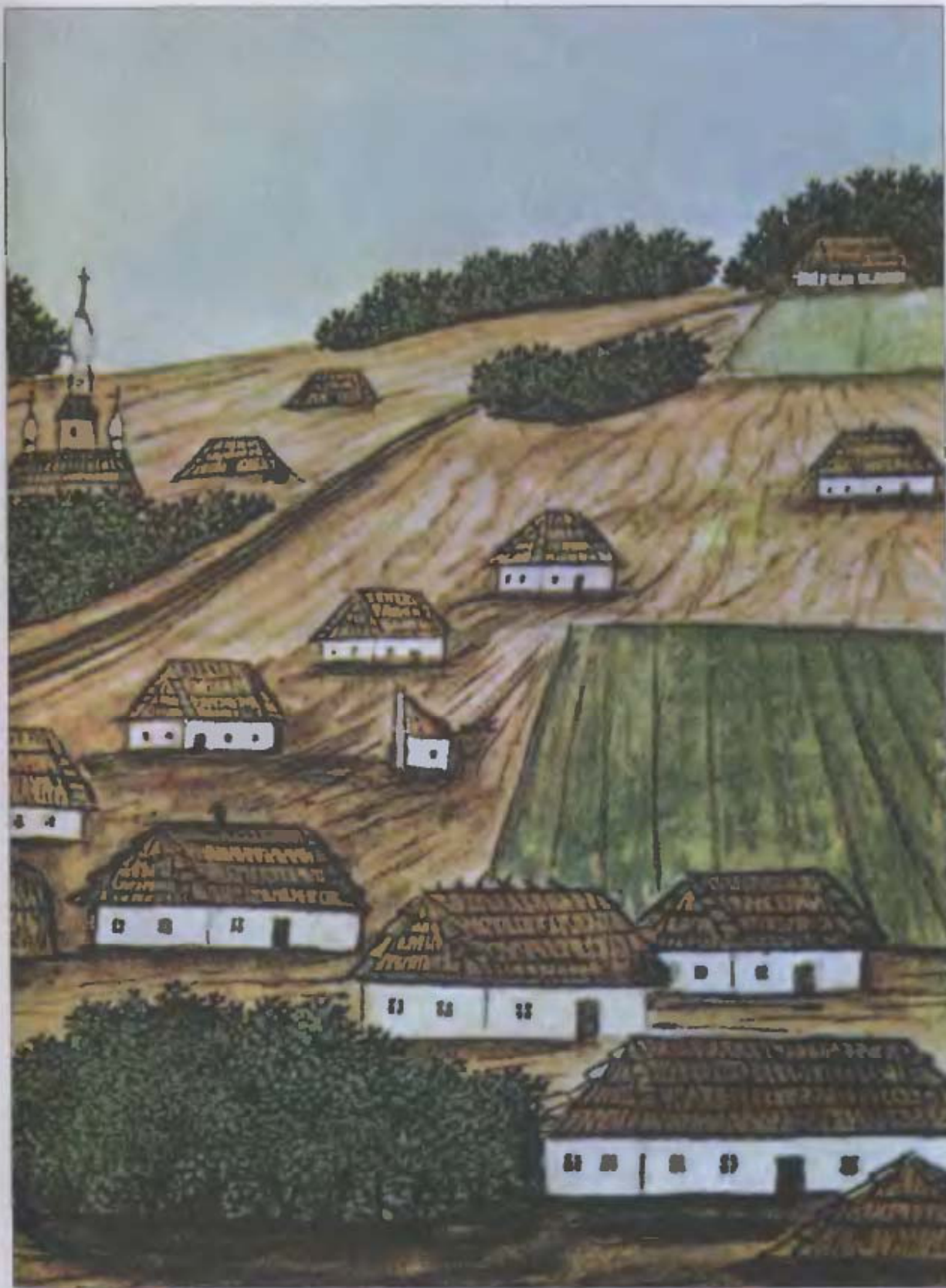
ISBN 966-7217-26-4

ISBN 966-7217-11-6 (том 9)

© В.Г.Сарбей, 1999

© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1999

© Видавничий дім «Альтернативи», 1999



*Село на Київщині. Малюнок Д. Деляфіза, Перша половина XIX ст.*



*Іван Котляревський формує у містечку Горошин на Полтавщині 5-й козацький полк. Художник В.Бакало. 1950 р.*



*Вступ союзних військ до Парижа 1814 р. Кольорова гравюра того часу.*



*Олександрівський костел у Києві. Завершений будівництвом архітектором Ф.Меховичем і відкритий 1842 р. Малюнок Т.Шевченка. 1846 р.*



*Оборона Севастополя. Фрагмент панорами. Художник Ф.Рубо. 1902-1904 рр.*



*Кіндратій Рилєєв.  
Художник О.Корін. 1950 р.*



*Прижиттєвий портрет Устима Кармалюка.  
Художник В.Тропінін.*





*Дівочий святковий одяг, Київщина. Друга половина ХІХ ст.*

ВСТУП

ДЕЩО ПРО ІСТОРИОГРАФІЮ  
І КОНЦЕПЦІЮ  
УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ





## ЩО ТАКЕ “УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ”

Марно шукати цей термін та його з'ясування у спадщині радянської історіографії. З утвердженням в СРСР тоталітарної державної системи потрапила під сувору заборону сама проблематика історії українського національного руху, який, власне, й становив основу того явища, що його найвидатніші класики української історіографії ХХ ст. Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич назвали українським відродженням. Саме вони увели в науковий обіг це поняття, розуміючи його як комплекс подій і явищ кінця ХVІІІ - початку ХХ ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців. Вони розглядали



*Рис. 1. Михайло Грушевський (1866-1937)*



*Рис. 2. Дмитро Багалій (1857-1932).*



*Рис. 3. Дмитро Дорошенко (1882-1951).*



*Рис. 4. Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984).*

національне відродження як два потоки — однакові за змістом, паралельні за напрямком, одночасні у певних хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав на українських землях під владою Російської імперії, а другий — під владою Австрійської (пізніше — Австро-Угорської) імперії.

Можливо, й події нашої сучасності майбутні історіографи визначатимуть як ще одне українське відродження чи його початок. У кожному разі варто надати їм цю можливість, з огляду на випробувану "теорію дистанції": велике бачиться на відстані. Адже й названі нами корифеї історіографії уже з височини завершеного XIX ст. побачили в ньому сторічний процес українського відродження.

Ще пізніше, уже в другій половині XX ст., українсько-діаспорний учений Іван Лисяк-Рудницький уточнив його хронологічні рамки, розсунувши їх, так би мовити, вниз і вгору поза календарним XIX ст. Це він увів у науковий обіг поняття "українське XIX століття" для позначення періоду від кінця української козацької державності (80-і рр. XVIII ст.), що в історичній пам'яті народу залишилася під назвою "Гетьманщина", до початку Першої світової війни 1914-1918 рр. З висоти кінця XX ст., мабуть, можна уточнити й названі завершальні хронологічні рамки — вважати ними не 1914 рік, а 1917, тобто, початок Української національно-демократичної



*Рис. 5. Микола Аркас (1852-1909).*

революції, що постала як логічне завершення й апогей усієї попередньої історії українського відродження.

А воно справді розпочалося на руїнах Української гетьманської держави, що проіснувала майже 100 років. 1775 р. російський царизм підступно зруйнував славнозвісну Запорозьку Січ (це, за влучним висловом українського історика Миколи Аркаса, "серце України, котре билося для неї, де народ український знаходив собі притулок і оборону від усякого гніту і насильства"), а на початку 1780-х рр. так само брутально знищив і самоврядування Гетьманщини. Було ліквідовано українську адміністративну, фінансову і судову системи, остаточно знівельовано місцеві особливості церковного життя, розформовано козацькі підрозділи. Запровадження тоді ж кріпаччини на московський лад, надання козацькій старшині прав російського дворянства, здавалося, мали б цілком задовольнити й колишні правлячі верстви Гетьманщини.

Та не так сталося, як гадалося. Хоча чимало українців з тих таки колишніх правлячих верств справді пішли служити колонізаторському поневолювачу України — Російській імперії, освічені й заможні шари українського суспільства здебільшого неприємно зустріли акт ліквідації Гетьманщини. Їхні настрої так підсумовано у щойно виданій монографії українсько-діаспорного історика Зенона Когути "Російський централізм і українсь-

ка автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830” [К., 1996. — С. 169]: “Вболіваючи за майбутнє, українці оглядалися назад на ідеалізоване, здебільшого міфологічне минуле, коли шляхетна старшина була незаперечною верховною владою у фактично незалежній державі, коли козаки були елітою привілейованих вояків, коли міщани контролювали гомінливі містечка й міста, і коли духовенство управляло своєю власною гілкою православної церкви”.

У цих ностальгійних суспільних настроях, особливо поширених серед різночинців (полупанків), дітей духівництва, козацьких синів Лівобережжя і Слобожанщини на рубежі XVIII і XIX ст., академік Сергій Єфремов побачив найвиразнішу ознаку започаткування українського відродження. “... І нехай що говорять скептики, а загальне підґрунтя тодішніх настроїв зарисовується з столітньої перспективи цілком ясно, — доводив він на сторінках збірника “Декабристи на Україні” [К., 1926. — С. 9]. — Цим підґрунтям була ідея українського відродження, що виникла з самих підстав тодішнього українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих класів назад до народу, конкретного українського народу. З цих причин сталося літературне відродження України, ці ж причини владно і неминуче провадили й до політичного відродження, що, своєю чергою, нерозривно зв'язане було з великою соціальною проблемою”.

Українське відродження всього періоду “українського XIX століття” пов'язане з: 1) соціотворчим процесом формування української національно свідомої інтелігенції, “що очолила національний рух, який базувався не стільки на історичній легітимності, скільки на етнолінгвістичних підставах” [Когут З. Назв. праця. — С. 263]; 2) націотворчим процесом становлення української нації — “перетворенням етнічнорічкової спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту” (“Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація” [Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. I. — С. 147, 189]).

Більше того, з початком українського відродження відбувся історичний перелом у традиційній поступовій громадській думці України щодо шляхів масового поширення й утвердження національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім'я його остаточної мети у майбутньому — досягнення державної незалежності. Цей перелом чи злам так характеризував дослідник тієї доби Борис Ольхівський у своїй праці “Вільний нарід” [Варшава, 1937. — С. 72-73]: “Стара українська суто державницька національна свідомість ставала в умовах першої половини XIX ст. практично неплідною, ставила Україну перед примарою національної смерті. Висунен-

ня на перший план "мужицького" етнографізму замість панського політичного історизму, демократичного народництва замість аристократичного державництва під знаком "прав і привілеїв" було під той час єдиним порятунком для національної ідеї, єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута. Відкривало широкі шляхи культурної творчості, шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення ("просвітянство"), для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї".

Немов би розвиваючи ці міркування, ще один визначний українсько-діаспорний історик, нині академік Національної академії наук України Омелян Пріцак в одній із своїх англійських публікацій середини 1970-х рр. (на сторінках наукового збірника українознавчих студій, підготовленого у Гарвардському університеті США) висловив цікаву думку, нібито започаткування процесу українського відродження саме в Слобідській Україні можна пояснити тим, що вона, на відміну від Гетьманщини, не була пов'язана чисто державницько-політичною автономістичною традицією. Згодом захоплення народознавством серед національно свідомої інтелігенції охопило всі регіони України і протягом цілого XIX ст., за характеристикою Михайла Грушевського, "і поодинокі люди, і цілі групи, гурти, верстви, відбившись від національного життя, чи відірвані від нього, чули потребу вернутися до своєї народності, вчилися наново мови, навіть з книжки, з словаря, як чужої, студіювали своє письменство, народне життя й відновляли розірвану зв'язь з своїм народом, своїм краєм, його минувиною, його будучністю. Щоб чути наново себе синами попередніх поколінь, учасниками їх праці і змагань, поривів і страждань" [Грушевський М. О любови к отечеству и народной гордости // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 38 — С. 117].

## РУХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ У ЧАСІ Й ПРОСТОРІ

У цій же статті М. Грушевський оприлюднив свою хронологічну схему українського відродження кінця XVIII - початку XX ст. Узявши за критерій розвиток "ідей націоналізму" (зазначимо, що ще тоді в українській, як і в сучасній західноєвропейській та американській історіографіях, термін "націоналізм" не мав того негативного значення, якого він набув в історіографії радянській, коли ігнорувалося навіть Ленінове розуміння націоналізму, що в пригнобленій нації обов'язково містить демократичне начало), він поділив "українське XIX століття" на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу — до 70-х, а третю вважав ще не завершеною 1907 р., коли побачила світ названа вище його публікація.



У своїх узагальнюючих однотомних працях з історії України М.Грушевський виклав і результати свого теоретичного осмислення ролі окремих регіонів щодо національного відродження. За його переконанням, цей процес започаткувала Слобожанщина з її першим у Східній Україні Харківським університетом, заснованим 1805 р. Наступний (від 40-х рр. XIX ст.) етап розвитку українського руху вчений пов'язував з Наддніпрянщиною, ще вужче — з Києвом, який з 1834 р. також став університетським центром. А далі, з кінця 50-х і початку 60-х рр. XIX ст., центром українського руху, який виявляє свою близькість і солідарність із загальноросійським визвольним рухом, стає Петербург. Орієнтацію на Росію (чи то офіційну, консервативно-реакційну, чи то опозиційну, прогресивно-демократичну) М.Грушевський підкреслює і в своєму аналізі історії національного відродження на західноукраїнських землях, приділяючи головну увагу Галичині, куди з 1890-х рр. перемістився центр українського національного руху.

Всі ці регіональні спостереження корифея української історіографії не втратили актуальності до нашого часу, коли серед істориків поновився інтерес до визначення ролі і місця окремих регіонів у розвитку українського національного відродження кінця XVIII - початку XX ст. Отже, академік Грушевський, наприклад, допомагає розгледіти помилковість позиції нашого сучасника, українсько-канадського історика Павла Магочия, котрий в опублікованій 1991 р. на сторінках "Українського історичного журналу" (№3) статті категорично протиставив українські землі під владою Російської та Австрійської імперій: перші, мовляв, переважали тільки кількісними показниками щодо території і населення, а другі (особливо Галичина) "відіграли важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження" (С. 97).

Зовсім протилежної думки щодо цього Іван Лисяк-Рудницький. У своїй розвідці "Роля України в новітній історії", яка, на нашу думку, може вважатися класичною в галузі методології історії українського національного відродження кінця XVIII - початку XX ст., він, аж ніяк не ігноруючи певної відмінності між політичним розвитком двох частин України (Наддніпрянської і Галицької), наголошує на їхній співпраці у справі піднесення української національної самосвідомості і, зокрема, пояснює: "Галицький ґрунт був духовно радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини" [Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — Т. I. — С. 159]. Тим часом П.Магочий кардинально розходиться і з М.Грушевським, який розглядав у взаємозв'язку два паралельні потоки українського національного руху: один — під владою Російської імперії, другий — Австро-Угорської. П.Магочий, періодизуючи цей рух, насамперед підкреслює для двох тери-

торій відмінність у розвитку його стадій, “хронологічні різниці між ними” [Там же. — С. 106].

Зате цілком у дусі М.Грушевського розглядають процес українського національного відродження кінця XVIII - початку XX ст. як єдиний за своїм змістом і формами українсько-американські історики Омелян Пріцак і Джон Решетар. У своїй розвідці “Україна і діалектика національного будівництва” (опублікована 1984 р. у збірнику статей Гарвардського університету) вони запропонували періодизувати національне відродження в Україні цілком за історико-регіональним критерієм. Таке бачення проблеми вирізнило в українському відродженні п’ять стадій: перша — Новгород-Сіверська (лівобережне шляхетство кінця XVIII ст., “Історія Русів”), друга — Харківська (розвиток нової української літератури: І.Котляревський, Г.Квітка-Основ’яненко, П.Гулак-Артемівський), третя — Київська (“...український рух починає приймати політичні форми та знаходить свого найяскравішого літературного виразника”; кирило-мефодіївці та Т.Г.Шевченко, журнал “Основа” і громади 1860-х рр.), четверта — Женевська (“...український рух набуває явно політичного характеру”; діяльність М.Драгоманова), п’ята — Галицька (починається зі створення першої політичної партії — Радикальної — в 1890 р.; перехід до “самостійницької” програми, створення українських партій у Наддніпрянській Україні).

Може, не зовсім переконливим у цій загалом виваженій схемі є виокремлення як самостійних стадій українського національного руху Новгород-Сіверської — північно-східного закутка України, який ніколи не претендував на таку почесну історичну роль, а також Женеві. Бо якщо вводити зарубіжні центри, то з не меншим правом можна вирізнити Москву і Петербург (згідно з М.Грушевським), а можливо, й Відень, про місце якого в українському відродженні українська історіографія поки що не має виразного уявлення.

Не суперечать історичній реальності й шість українських культурних зон (Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина та Буковина, Закарпаття), які вирізняє в українському національному відродженні XIX ст. Омелян Пріцак в одній із своїх англомовних методологічних статей, опублікованій 1983 р. у США в науковому збірнику “Культурний націоналізм XIX століття у Східній Європі”. І хоча статичний характер — слабкість цієї схеми, бо насправді українське національне відродження перебувало у хронологічній динаміці, за якою авангардна роль окремих регіонів постійно змінювалась, позитивним є те, що академік О.Пріцак віддав належне усім регіонам України. Кожен із них зробив плідний внесок у розвиток українського відродження, яке підготувало матеріальний та ідеологічний ґрунт для Української національно-демокра-

тичної революції 1917 р. А проголошений 22 січня 1919 р. державний акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки втілює у життя нестримне прагнення багатьох поколінь борців за волю України до її соборності, тобто, до возз'єднання усіх українських земель у єдиній незалежній державі.

## РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ ТА ЇХ НАУКОВІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Отже, українська історіографія вже має розроблену методологічну схему "українського ХІХ століття". В її основі — історична концепція тодішнього українського відродження, на якій і ґрунтується наше висвітлення подій і явищ відповідного періоду історії України. Протягом понад 130 років процес українського відродження розвивався у різних виявах: національно-етнічних, соціально-економічних, політичних, духовно-культурних.

То був час панування на українських землях Російської і Австро-Угорської імперій. Вони провадили тут колонізаторську політику, спрямовану на повну етнічно-культурну і мовну асиміляцію українського народу, нещадно придушували державницькі прагнення українців. Проте національно-визвольний рух, який живився поширенням масової національної самосвідомості у процесі становлення і консолідації української нації, не припинявся. Більше того, він поєднувався з боротьбою мас за розв'язання соціальних проблем, породжених кризою кріпосницького господарювання і утвердженням ринкової (капіталістичної) економіки.

Історія України ХІХ - початку ХХ ст., як і в попередні часи, була частиною всесвітньої історії. Українське відродження підживлювалося подібними явищами інших народів і, в свою чергу, впливало на них. Не обминули Україну ні європейська революція середини ХІХ ст., ні загально-російські демократичні революції початку ХХ ст., ні три війни (на початку, в середині ХІХ та на початку ХХ ст.) найбільших на ті часи світових імперій. Масові переселенські рухи українців утворили на Євроазійському та Американському континентах більш або менш чисельні осередки українського населення поза межами Батьківщини, і це також прилучало Україну до світового історичного процесу.

Той же період характерний і значним злетом української культури, незважаючи на постійний тиск з боку правлячих гнобительсько-колонізаторських сил. Новими досягненнями збагатилися фольклор і народно-ужиткове мистецтво. Як і раніше, народні маси виступали незмінним і найнадійнішим охоронцем національних традицій у житті українського



линський (1839-1884).

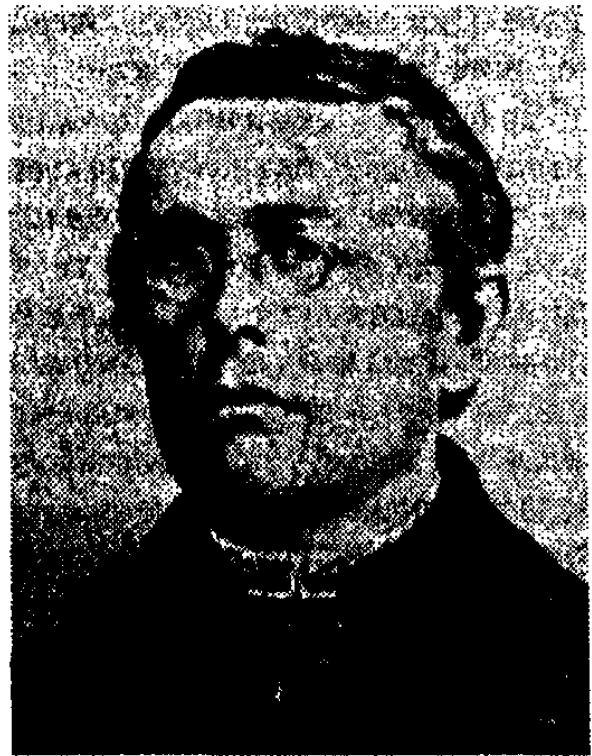


Рис. 7. М.Вербицький (1815-1870).

ва. Дурхливі політичні події перших десятиріч ХХ ст. відзначаються особливою активізацією та участю в них широких народних мас.

Огранне політичне, господарське і культурне життя України висунуло на передній край найвизначніших патріотів. Вони самовіддано служили українській справі — справі національного і соціального визволення свого народу. Їхня моральна чистота у душі найсвітліших християнських ідеалів викликала щирі почуття захоплення в усіх чесних людей світу. З цього приводу влучно висловився 1930 р. на сторінках франкомовного журналу "Слов'янський світ" українсько-діаспорний історик Ілько Борщак (1892-1959 рр.): "Керівники українського руху ХІХ ст. майже всі були людьми, яких поважали у Європі, насамперед за їхній моральний рівень, за добропорядне життя, здібності, знання, таланти. Це, вважаємо, не про-та випадковість... національний рух є насамперед апостольство, духовне надбання, а ідеї здебільшого є такими, як і люди, які їх пропагують; вони заслуговують стільки ж уваги, скільки й самі ці люди" [Le Mouvement national Ukrainien au XIX-e siecle // Extrait du "Monde Slave". — 1930. — Octobre - Novembre - Decembre. — P. 42].

Можливо, й ознайомлення зі сторічною і двохсотрічною давниною України так само сповнить сучасних читачів почуттями історичного оптимізму і зміцнить їхні національно-патріотичні переконання. Адже попри всі негаразди, злигодні, утиски, насильства, які були в тому минулому, все-таки суспільством рухала дедалі міцніша тенденція українського відродження, консолідації української нації, поширення в усіх верствах народу

національної самосвідомості. Звернемося до міркувань Михайла Грушевського, який 90 років тому писав:

*“Чоловік — створіння громадське. Без зв’язку з громадою подібних до нього створінь, без почуття сього зв’язку, своєї людської солідарності не може він жити. Але сих зв’язків шукає він у своїм найближчій оточенню. Його не вдовольняє почуття своєї людської солідарності з ескімосом чи кафром, так само як і почуття генетичного, “історичного” зв’язку з орангутаном чи шимпанзе, не кажучи про карася чи комара. Він цінить передовсім зв’язки з тою національністю, яка оточує його; з тим ґрунтом, на якому він живе; з поколіннями тих людей, що на тій же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію. Обиватель гадяцький чи липовецький, яких би верхів культурності не досягав, буде хилити чоло перед Дантом і Шекспіром, Вашингтоном і Марксом, але він не почує до них ніколи тої інтимної близькості, яку чує чоловік, свідомий своєї української національної приналежності, української національної традиції, до тих сірих іскателів справедливості і правди, що пройшли отсими вкритими густим пилом дорогами, минаючи сі чепурні села, і серед тихого шамотіння придорожних верб думали важку думку про долю краю й свого народу. До тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості. До всіх, що зв’язали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будущині” [Грушевський М. О любови к отечеству и народной гордости // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. 38. — С. 116].*

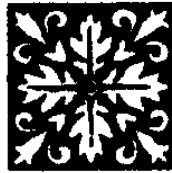
Мабуть, це мудре міркування можна вважати зверненням і до наших сучасників. Адже зміцнення масової національної самосвідомості нині українській потрібне для утвердження української національної ідеї, що має згуртувати в єдиний моноліт суспільство  
Української держави.



РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ШЛЯХОМ НАЦІОНАЛЬНОГО  
ВІДРОДЖЕННЯ  
(ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)





## § 1. Україна під владою Російської та Австрійської імперій

### “ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО” ТА ЇХНЯ ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Ліквідуючи 1775 р., за офіційними визначеннями імперських урядових документів, “своевольну” Запорозьку Січ, російський царизм усував могутню перепону своїй колонізаторській політиці в Україні. По-перше, це народоправне державне утворення з вільним козацьким населенням ніяк не вкладалося в самодержавний режим Російської імперії. По-друге, цариця Катерина II у своєму маніфесті про скасування Січі не приховувала й прагнення усунути економічного конкурента в освоєнні причорноморських степів.

На той час на підлеглий січовому управлінню території, яка іменувалася “Вольностями Війська Запорозького”, існувало понад 150 сіл, заснованих здебільшого колишніми селянами-кріпаками з інших регіонів України. Переселенці ставали “підданими Війська Запорозького” і платили до військового скарбу податок. Вони, як багато хто із сімейних козаків-запорожців, що жили хуторами-зимівниками, займалися хліборобством, городництвом, садівництвом, скотарством, рибальством, бджільництвом. 1775 р. лише на правому березі Дніпра налічувалося 763 зимівники, де мешкали 8684 козаки (не рахуючи членів їхніх родин).

Уся територія “Вольностей Війська Запорозького” поділялась на вісім паланок (округів): Самарську, Кодацьку, Інгульську, Бутогардову, Орельську, Протовчанську, Кальміуську, Прогноїнську. Очолювані полковниками військово-адміністративні управління паланками називалися гардами. Саме Військо Запорозьке складалося з 38 куренів, тобто, окремих загонів, які формувалися за земляцьким принципом (наприклад, полтавський курінь, канівський, переяславський тощо). На Січі кожен курінь мав своє помешкання у вигляді казарми на кілька десятків, а то й сотень чоловік. За реєстром, козаків, які 1762 р. присягали на вірність цариці Катерині II, у Війську Запорозькому налічувалося 17 967 чоловік, окрім тих, які господарювали по зимівниках. Селянського ж населення було не менше 150 тис.

Отже, є підстави вважати, що населення “Вольностей Війська Запорозького” на час ліквідації Січі сягало 200 тис. чоловік. З його повною економічною і політичною незалежністю “под собственным своим неистовым правлением” (вираз того самого царського маніфесту) не могла примиритися російська монархія, яка вирішила заселити новозавойоване Північне Причорномор'я та узурповані землі “Вольностей Війська Запорозького”, що обіймали величезну територію пізнішої Катеринославської, а також частини Херсонської, Таврійської і Харківської губерній, більш слухняним, запрошеним з іноземних країв людом. Так з'явилися у цих місцях спочатку серби, потім — німці, болгари, греки, вірмени, євреї. Найбільшим був приплив німецьких колоністів. На середину XIX ст. їх число на Катеринославщині, Херсонщині, в Таврії досягло 100 тис. Іноземців вабили родючі землі, м'який клімат, щедрі державні субсидії і пільги (повне звільнення від військової служби і на 30 років — від податків). Кожний німецький поселенець мав право відразу отримати від держави земельний наділ площею від 30 до 65 десятин.

І вже через кілька десятків років Тарас Шевченко, докоряючи сучасникам за коротку пам'ять щодо насильницького зруйнування царизмом козацької вольниці, за бездумне славослів'я з приводу такої ж бруталної розправи над польською державною незалежністю, за покірне примирення з царською політикою заселення українських земель чужоземцями, так саркастично узагальнив соціально-економічні, політичні й духовно-психологічні наслідки історичного процесу в Україні протягом останньої чверті XVIII та першої половини XIX ст.:

*І на Січі мудрий німець  
Картопельку садить,  
А ви її купуєте,  
Істе на здоров'я  
Та славите Запорожжя.  
А чиєю кров'ю  
Ота земля напоєна,  
Що картопля родить, —  
Вам байдуже. Аби добра  
Була для горόδун!  
А чванитесь, що ми Польщу  
Колись завалили!..  
Правда ваша: Польща впала  
Та й вас роздавила!*

Звичайно, іноземні колоністи здебільшого справді показували взірці цивілізованої високопродуктивної праці, допомагали корінному населенню України освоювати її південні цілинні простори. Однак не обходилося й без





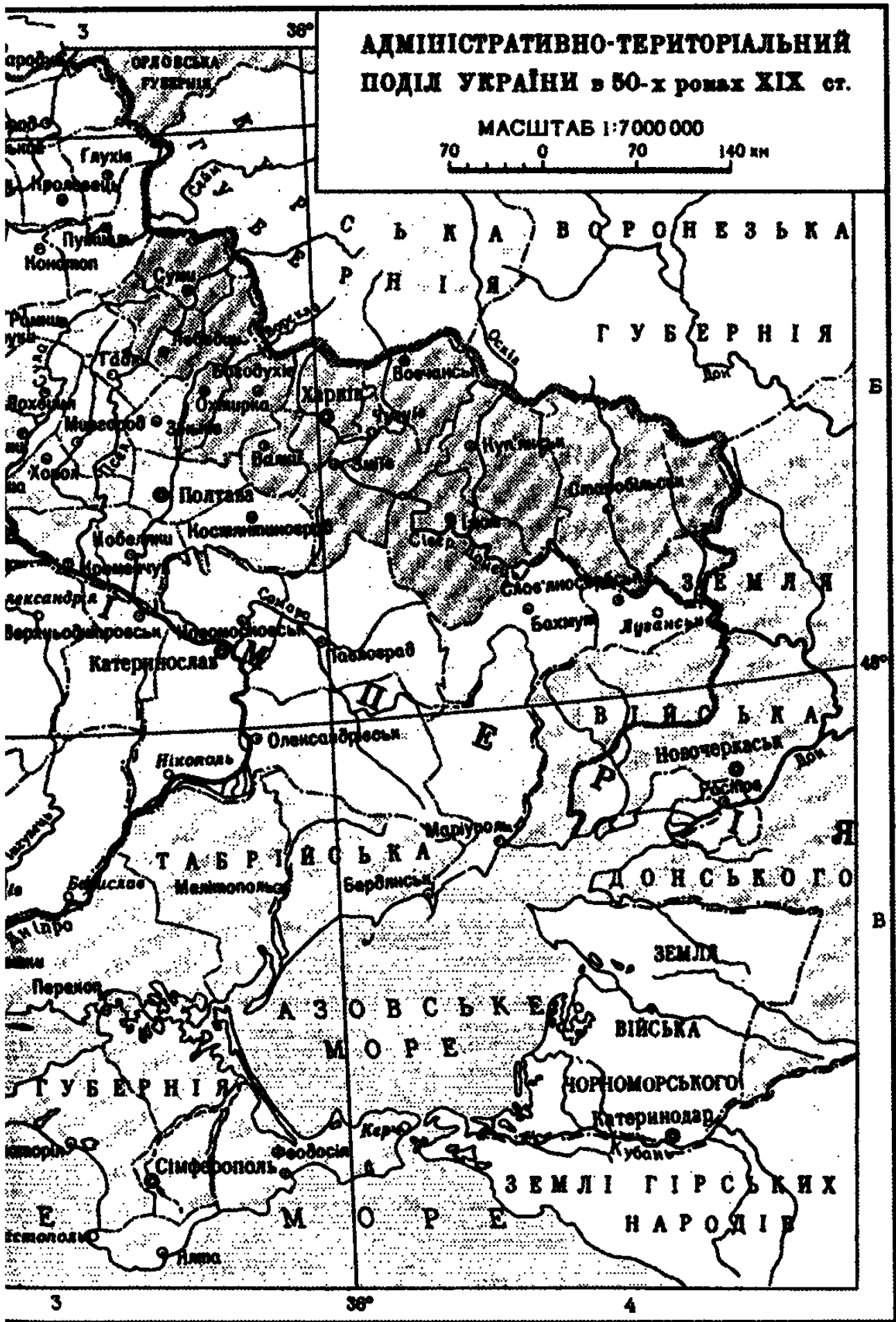


Рис. 8. Адміністративно-територіальний поділ України на середину XIX ст.

міжнаціональних конфліктів, як це було, наприклад, із сербськими військовими поселенцями на землях “Вольностей Війська Запорозького”. Доходило навіть до збройних сутичок, в яких царський уряд, нібито виступаючи в ролі безстороннього третейського судді-примирювача, насправді ставав на бік своїх військових формувань (до них входили сербські піхотні та кінні полки). Концентровані сербські заселення запорозьких земель навколо ново-збудованої в середині XVIII ст. російськими солдатами Єлизаветинської фортеці (пізніше — місто Єлизаветград, що в радянські часи стало обласним центром) і навколо значно давнішої Бахмутської, яка започаткувала промислове місто Бахмут на Донбасі, утворили національно однорідні регіони: Ново-Сербію і Слов'яно-Сербію (в кожному з них розміщувалися по два полки сербських військових наймаиців).

Степові простори Північного Причорномор'я від Бессарабії до Криму царські колонізатори назвали Новоросією і заходилися заселяти її селянами багатьох кріпацьких і державних сіл, які перебиралися сюди з інших місць України і Росії. Тим більше, що уряд надав право кожному дворянину Російської імперії одержати в Новоросії 1,5 тис. десятин землі з єдиною умовою: заселити на ній не менше 13 селянських дворів. Ця умова виявилася аж ніяк не обтяжливою для тодішнього поміщицтва, про що свідчить одержання ним тут лише протягом дев'яти років наприкінці XVIII ст. 4,5 млн. десятин землі. А наближеним до імператорського двору запорозькі землі роздавалися задарма в одні руки десятками й сотнями десятин та ще й із звільненням на десять років від податків. Так, князям Потьомкіну, Прозоровському і В'яземському та їхнім спадкоємцям дісталася тут по 100-200 тис. десятин чорнозему. Більше того, уряд дозволив закріпачувати й усіх тих, хто жив на землях колишніх “Вольностей Війська Запорозького”.

Прагнучи до цілковитого знівелювання будь-яких прикмет адміністративно-територіального управління Запорозької Січі “с истреблением на будущее время самого названия запорожских казаков”, відразу після її зруйнування царський уряд поділив усю територію Північного Причорномор'я на дві губернії — Новоросійську та Азовську. А з приєднанням Криму на його території і прилеглих материкових землях було утворено Таврійську губернію. Потім розпочалося пов'язане з колонізаторською політикою російського царизму та з різними придворними інтригами реформаторське експериментування в галузі адміністративно-територіального облаштування всієї причорноморсько-азовської території. Так, протягом двадцяти років то утворювалися, то ліквідовувалися Катеринославське і Вознесенське намісництва, Новоросійська губернія. І на-решті 1802 р. вся територія Південної України була поділена на три губернії — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. — Херсонська) і Таврійську. Тоді це була найбільша в Україні територія, що сягала 185 тис. кв.км, де проживало не менше мільйона чоловік. 80% населення становили українці та росіяни.

## ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ МАНДРИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ТА ЇХНІХ НАЦАДКІВ

Отже, царизм тішив себе думкою про нібито повне й успішне винищення будь-яких зовнішніх ознак “Вольностей Війська Запорозького”. Тим більше, що перший керівник облаштування Новоросії як колонізаторського осередку на півдні України князь Потьомкін уже на другий рік після знищення Січі доповідав Катерині II, що запорожці виявили цілковиту лояльність до її “імператорської величності”: одні влилися в російські пікінерські полки, інші розселилися по містах та селах і зайнялися мирною працею. Однак насправді ця ідилічна картина, намальована майстром містифікації (згадаймо “потьомкінські села” на шляху подорожі Катерини II до Криму через Україну), виглядала інакше.

Переважна більшість боєздатних січовиків числом до 7 тис. уже 1776 р. опинилася на землях, підвладних тоді Оттоманській Порті. Турецький султан дозволив їм оселитися на берегах та островах гирла Дунаю. Право на внутрішню автономію, яке тут одержали колишні запорожці, приваблювало багатьох знедолених у Російській імперії українців. Вони втікали за кордон до своїх земляків, де, як і колись на Батьківщині, гуртувалися на звичаєвих традиціях демократично-республіканського самоврядування. Що правда, і тут не обійшлося без гострих суперечок із сусідами. Ними виявилися колишні донські козаки, які називали себе некрасовцями. Ще на початку XVIII ст. після розгрому царизмом булавінського повстання їх привів сюди отаман Некрасов. Мирно ужитися запорожцям і некрасовцям не вдавалося, і після численних збройних сутичок турецький уряд переселив російських козаків в інше місце.

На Дунаї запорожці жили так само, як і колись над Дніпром. Задунайська Січ також складалася з 38 куренів, які мали ті самі назви. Старшинська військова рада старанно стежила за тим, щоб козацька громада не розпалася, щоб запорозькі звичаї суворо дотримувалися. У збудованій церкві регулярно правилася служба Божа, що оберігало задунайців від “потурчення”. Їхня кількість постійно зростала за рахунок утікачів-козаків і селян з України (здебільшого кріпаків або тих, кому загрожувало кріпацтво). Та й самі задунайські запорожці час від часу висилали в Україну “вожаїв” (вербувальників). На Задунайську Січ вони мали приводити охочих новобранців. Вербувальники запевняли люд в Україні, що “під турком добре жити”. Однак не всім охочим удавалося перебратися за Дунай. Багатьох переймали панські збройні залоги, і втікачі від одного поміщика потрапляли в неволю до іншого.

Ветерани ж Задунайського Війська Запорозького не залишали думки рано чи пізно повернутися на Батьківщину — “на тихі води, на ясні зорі”,

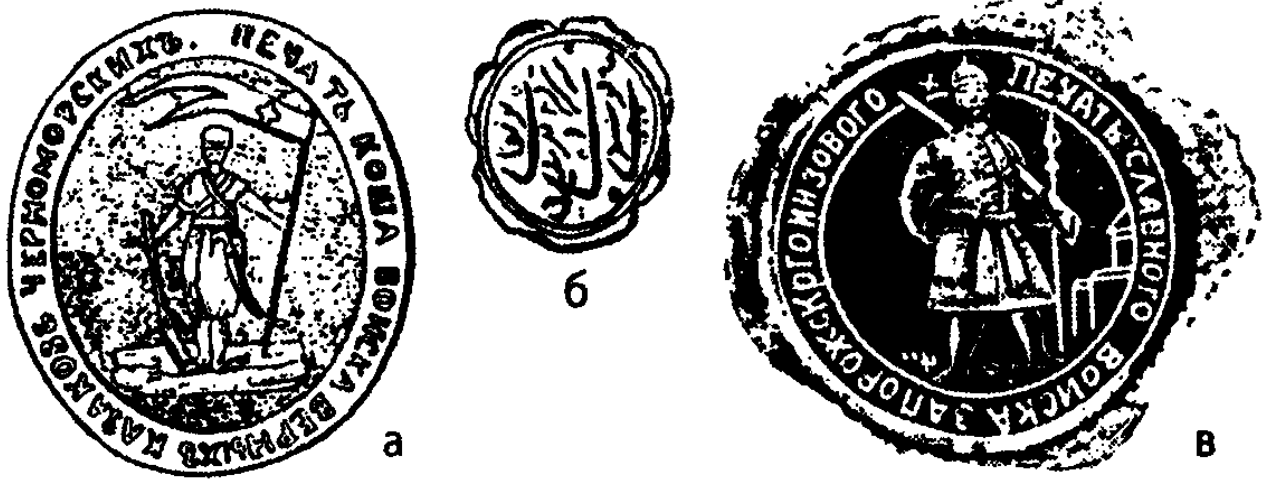


Рис. 9. Печатки козацьких військ:  
 а) Чорноморського; б) Задунайського; в) Запорозького Низового.

як співалося в народній пісні. Російський уряд також закликав задунайців до повернення, обіцяючи всілякі блага. Велике враження на богобоязливих задунайців справили на початку 1820-х рр. проповіді афонського архімандрита Філарета (пізніше він став митрополитом київським і галицьким). Він умовляв задунайських запорожців перестати служити басурманам, не брати участі у війнах проти християн і зрештою повернутися під владу російського царя. До того ж, і самих задунайців бентежило те, що турецький уряд почав дедалі частіше використовувати їх у придушенні повстань християн — сербів, болгар, греків. А тут ще поширилися чутки про намір турецького уряду переселити задунайців кудись углиб Малої Азії. Отож, коли 1828 р. розпочалася російсько-турецька війна і російська армія, очолена самим царем Миколою I, підійшла до Дунаю, кошовий отаман Гладкий з 500 козаками не тільки перейшов на бік росіян, а й знайшов їм найзручніше місце для переправи через ріку. Загін Гладкого взяв участь у боях російського війська проти турецького, в тому числі й на землях Задунайської Січі. Можливо, там Гладкий ще поповнив свій загін, бо після закінчення війни в 1830 р. підлеглих йому козаків найменували Азовським військом і за наказом царя розселили на узбережжі Азовського моря між Бердянськом та Маріуполем. Це військо виконувало функції берегової охорони від контрабандистів до 1865 р., а відтак було розформовано.

Під кінець життя й самому Потьомкіну вдалося зібрати козацьке військо з колишніх запорожців. На той час і Катерина II зрозуміла, що краще мати таких випробуваних вояків під своєю рукою, ніж під впливом постійного супротивника — турецького султана. 1788 р. цариця навіть звернулася до козаків-задунайців із спеціальним маніфестом, запрошуючи їх повернутися на Батьківщину та обіцяючи відновлення в усіх правах. Щоправда, задунайці так і не відгукнулися на цей заклик. Але з тих запо-

рождів, які не подалися за кордон і після знищення Січі не знайшли собі звичних занять, Потьомкін створив "Військо вірних чорноморських козаків" і сам проголосив себе його "великим гетьманом".

Наприкінці XVIII ст. до складу цього війська входило від 7 до 20 тис. козаків. Разом із царськими військами вони брали участь у боях за визволення земель Північного Причорномор'я від турецького панування. Особливо відзначилися козаки у штурмі фортеці Очаків. Розчулена цариця знову наділила колишніх запорожців великою земельною територією. Власне, 1790 р. вони одержали у володіння ті землі понад Чорним морем від Бугу до Дністра, які самі цюжно завоювали. Проте як тільки наступного року помер князь Потьомкін, котрий за заслуги у завоюванні Північного Причорномор'я одержав від Катерини II почесний додаток до власного прізвища — "Таврійський" (з його ініціативи й було відтворено військо запорозьке, офіційно назване тепер Чорноморським), подаровані козакам землі негайно відібрали. Царизм не хотів економічного зміцнення національних збройних сил України, хоч і використовував козаків як знаряддя своєї завоювницької політики.

1792 р. Чорноморське військо в повному складі примусово переселили в долину ріки Кубань у передгір'я Кавказу. Загарбницьке підкорення тамтешніх народів російський царизм тільки-но розпочинав. Чорноморське ж військо разом із регулярними російськими військами мало бути охоронцем тих північнокавказьких земель, які вже потрапили під владу Російської імперії. Козакн-чорноморці освоювали безлюдні землі, а свої селища — станиці — називали іменами колишніх запорозьких куренів, хоча тепер уже, на відміну від Запорозької Січі, заводили сім'ї та індивідуальні господарства. Заснували і свій військово-адміністративний центр — місто Катеринодар (нині — Краснодар у Російській Федерації). Місцеве самоуправління в станицях підпорядковувалося наказному отаману, якого призначав із числа російських генералів царський уряд.

Уже на початку XIX ст. на відведеній для Чорноморського війська території у передгір'ях Кавказу проживало близько 25 тис. козаків, переселених з України. А протягом наступних десятиріч це військо поповнювалося все новими й новими українськими переселенцями. Найбільше їх давали Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина — регіони з великим прошарком вільного від кріпацької залежності козацького населення. Царський уряд, зацікавлений у зменшенні такого волелюбного люду в Україні та в поповненні війська, що протистояло непокірним гірським народам Кавказу, всіляко заохочував такі переселення. Щоб закріпити на Кубані Чорноморське козацьке військо, туди примусовим набором виряджали й дівчат із України. Там вони виходили заміж, а родинні зв'язки міцніше прив'язували козаків до постійного місця проживання.

Остаточна реорганізація Чорноморського козацького війська відбулася в 60-х рр. XIX ст., коли до нього залучили й селища російських козаків на Кубані. Тоді воно стало називатися Кубанським козацьким військом. Царизм увічнив його існування, сподіваючись, що національно-етнічне коріння цього війська остаточно підірване як реорганізацією, так і віддаленістю від України. Насправді ж більша частина населення Кубані так і не відщуралася української мови, звичаїв, духовної культури.

## СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

І все-таки царизмові вдалося вивести за межі України свого найнебезпечнішого противника — запорозьке козацтво. Складнішим було вирішення долі козацького населення Лівобережної і Слобідської України. На рубежі XVIII і XIX ст. воно становило третину всього населення України. Чисельність вільних козаків і посполитих разом із покріпаченими сягала 3 млн. 300 тис. осіб. Таку величезну кількість людей царизм не мав змоги депортувати. Тому колонізаторське приборкання їх здійснювалося переважно ідеологічно-адміністративним шляхом, як і заповідала Катерина II: *“Коли у Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам’яті їх самих та їхню добу”*. А далі ще більш категорична її вимога: *“Старатися викоринити серед малоросів фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від росіян ...Ці провінції... треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки до лісу”*.

Отже, царизм і взявся за адміністративно-політичну нівеляцію згаданих регіонів України, в яких традиції автономного козацького самоврядування трималися якнайдовше. Під кінець XVIII ст. усі прикмети навіть обмеженої української державності були скасовані. Це насамперед стосувалося козацького самоврядування на Гетьманщині (Лівобережжі) і Слобожанщині. Його примусово скасували, рядові козаки стали державними селянами, а козацьку старшину царизм прихилив на свій бік, урівнявши її в правах із російським дворянством. Ті ж, хто хотів залишитися на військовій службі, могли це зробити, але вже не як козаки, а як рядові чи офіцери регулярних державних російських збройних сил. Запровадження міських дум замість магістратів позбавило козацьку старшину виняткових прав і на міське самоврядування. 1835 р. насильницьки позбавили всіх залишків демократичного місцевого самоврядування за так званим магдебурзьким правом останнє із великих міст України — Київ. Докорінної реформи зазнала й судова система. Замість козацьких судових органів у полках і сот-

нях, розрахованих на судочинство щодо всіх верств населення, російський царизм заснував в Україні станові суди: окремо для дворян, для міщан і для державних селян (здебільшого колишніх козаків), а над кріпаками, як і раніше, суд мав чинити їхній власник.

Ухвалений 1796 р. імператорський указ про повсюдну уніфікацію місцевого адміністративно-політичного управління шляхом поділу всіх підвладних Російській імперії земель на губернії фактично в законодавчому порядку закріпив усю попередню колонізаторську політику царизму, спрямовану на повне знищення самобутніх елементів української державності. Отже, на місці автономно-самостійних українських регіонів — Слобожанщини і Лівобережжя — з'явилися Харківська, Чернігівська і Полтавська губернії. Не обійшлося без цілеспрямованого розрізання кордонів, так би мовити, по-живому, внаслідок чого до сусідніх з Україною російських губерній доточили й місцевості, де більшість населення становили українці та ще й з традиціями козацького самоврядування.

Під той же суворо визначений царизмом ранжир уніфікованого адміністративно-політичного поділу підвели й Правобережну Україну та Волинь після приєднання їх до Російської імперії в результаті другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі. І тут новопризначена місцева влада неухильно керувалася категоричним наказом царя *“привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя”*. На новоприєднаних українських землях, які під владою магнатсько-шляхетської Польщі поділялися на Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське воєводства, виникли губернії: Київська, Подільська і Волинська. Після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. до Російської імперії відійшла заселена переважно молдаванами територія між річками Дністер і Прут. Тут утворили Бессарабську область, до якої включили й новоутворені повіти — Ізмаїльський, Аккерманський і Хотинський з переважно українським населенням.

У губерніях державну владу Російської імперії представляли губернські правління, очолювані губернаторами, яких призначав і увільняв цар. Губернії склалися з повітів, де керували царські справники. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків. Увесь цей адміністративно-управлінський апарат покликаний був охороняти владу царизму на місцях. Щодо найбільшої маси населення — кріпосних селян, — то вся влада над ними належала поміщикам.

Казнокрадство і хабарництво процвітали в усіх ланках губернської адміністрації. Коли одного разу Микола I дав таємне завдання дізнатися, хто з усіх його губернаторів не бере хабарів, то в Україні таким виявився



лише один — київський цивільний губернатор Іван Фундуклей. Здивувавшись, що такий знайшовся, цар сам дав пояснення цьому факту: “Не бере, бо дуже багатий”.

1837 р. імператорський “Наказ губернаторам” проголосив їх повновладними “хазяями” губерній. Губернські правління перетворилися лише на виконавські канцелярії розпоряджень губернаторів, а губернатори дістали право контролю над діяльністю будь-якої установи чи підприємства. Стали практикуватися призначення на посади губернаторів не цивільних, а військових осіб, переважно генералів, яким підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація та поліція, а й усі розташовані на території губернії війська.

Проте й цим не обмежився російський царизм для зміцнення свого цілковитого панування над українським народом. Запровадивши на таких національних околицях Російської імперії, як Польща, Фінляндія, Прибалтика, Кавказ, особливі, ще більш жорстокі форми державного управління у вигляді намісництв і генерал-губернаторств, царизм застосував їх і до України. На середину ХІХ ст. з десяти генерал-губернаторств усієї Російської імперії три припадали на Україну. Отже, всі її дев'ять губерній, а саме: Харківська, Чернігівська і Полтавська; Київська, Подільська і Волинська; Катеринославська, Херсонська і Таврійська — входили у Малоросійське, Київське і Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторства. Розроблена царським урядом на початку 50-х рр. інструкція зобов'язала генерал-губернаторів посилити всебічний нагляд за “состоянием умов”.

Особливо відзначилися як найстаранніші провідники царської колонізаторської політики в Україні генерал-губернатори: київський — граф Дмитро Бібіков, малоросійський (харківський) — князь Микола Долгоруков і новоросійський — граф Михайло Воронцов. Воронцова як ревного прислужника царизму висміяв ще Олександр Пушкін. Генерал-губернаторську діяльність перших двох під керівництвом найвищого провідника колонізаторської політики в Україні — царя Миколи І — затаврував Тарас Шевченко такими гнівно-глузливими рядками:

*Во дні фельдфебеля-царя  
Капрал Гаврилович Безрукий  
Та унтер п'яний Долгорукий  
Україну правили. Добра  
Таки чимало натворили,  
Чимало люду оголили  
Оці сатрапи-ундіра,  
А надто стрижений Гаврилич  
З своїм єфрейтором малим  
Та жвавим, на лихо лихим.  
До того люд домуштрували,*



*Рис. 10. Типаж "низів" Миколаївської епохи Російської імперії  
(за мотивами "Кобзаря" Тараса Шевченка). Художник О. Данченко.*



Рис. 11. Типаж "верхів" Миколаївської епохи Російської імперії  
(за мотивами "Кобзаря" Тараса Шевченка). Художник О. Данченко.

*Що сам фельдфебель дивувались  
І маршировкою, і всім,  
І "благосклонні пребивали  
Всегда к єфрейторам своїм".*

Найулюбленишим каральним знаряддям губернських і повітових адміністраторів були різки — 10-15 березових лозин, зв'язаних в один жмут. Їх застосовували до винуватців повсюди: в поліції, тюрмах, школах. Найжорстокіше карали учасників національно-визвольних і соціальних заворушень. До степових Таврійської і Херсонської губерній, де не було березових лісів, щорічно завозили тисячі різок з Київської губернії.

Микола І, який зажив слави царя з кругозором ротного фельдфебеля, всіляло заохочував застосування різок — навіть тоді, коли ними забивали жертву до смерті. Підписуючи вирoki на 10-20 тис. ударів, він лицемірно просторікував: *"Слава Богу, смертної кари у нас не бувало, і не мені заводити її"*. А один із найвідданіших йому генералів, що відзначився застосуванням тілесних покарань до учасників польського визвольного руху в Правобережній Україні, не соромився привселюдно проголошувати: *"... будь моя воля, я б і Європу всю висік — лупцювати її, лупцювати!"*

## УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Три поділи Польщі, здійснені в 70-х - 90-х рр. XVIII ст. трьома монархіями — російською, австрійською і прусською, внесли суттєві зміни в життя населення не тільки Правобережної України, а й таких же предковічних українських земель, як Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Нова — австрійська влада, так само, як і стара — польська, не зважала на етнічний склад населення, коли на свій лад здійснювала адміністративно-територіальний поділ. Внаслідок цього і східногалицькі землі, де більше було українців, і західногалицькі, де більшість становили поляки, потрапили в одну адміністративно-територіальну структуру, названу "коронним краєм" або "королівством Галиції і Лодомерії" (Галичини і Володимирщини). Цією назвою, а також проголошенням Львова (чи Лемберга, як найменували його на німецький лад австрійці) столицею нового державного утворення влада хотіла підкреслити спадкоємність із володінням давнього українсько-галицького великого князя Данила, увінчаного королівською короною. Однак бучна назва була ефемерною. У місцевому сеймі (законодавчому органі краю) заправляла польська шляхта, хоча й вона не була вирішальною силою місцевого управління. Повнота всієї адміністративно-політичної влади зосереджувалася в руках губернатора, якого

призначав сам австрійський імператор. Австрійський уряд призначав і членів магістратів, які керували соціально-економічним життям міст. У селах адміністративна і поліцейсько-судова влада належала великим земле-власникам та їхнім управителям (посесорам) і наглядачам (мандаторам).

“Королівство Галиції і Лодомерії” поділялося на 12 округів (дистриктів): Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславський, Стрийський, Самбірський, східні землі Сяноцького і Перемишльського округів. Окремим округом до цього “королівства” входила Буковина (також без етнічного поділу, хоча вже й тоді на Північній Буковині переважало українське населення, а на Південній більшість становили румуни). Адміністративно-політичним центром Буковинського округу стало місто Чернівці.

Пожонському (Братіславському) намісницькому управлінню Угорського королівства було підпорядковано Закарпатську Україну. Вона поділялася на чотири комітати (жупи): Ужанський, Березький, Угочанський, Маммороський. Призначені королем адміністратори (переважно з великих землевласників) прозивалися жупанами. Через підпорядковані їм управління вони здійснювали адміністративну, фінансову, судову і навіть військову владу.

Найвищі австро-угорські власті розглядали українські землі як колоніальний сировинний додаток до промислово розвинутих центральних і західних провінцій імперії. Здебільшого феодально залежні і від великих землевласників, і від держави українські селяни, які становили абсолютну більшість населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, були найзнедоленішою верствою Австрійської імперії. Вони перебивалися з картоплі на капусту, часто зазнавали масових голодувань. Середня тривалість життя не перевищувала 30-40 років, а рівень народжуваності протягом десятиріч поступався рівню смертності. Тобто, основна маса українського населення виснажувалась і вмирала.

Зате віденські й будапештські власті заохочували переселення до Східної Галичини німецьких колоністів, до Північної Буковини — німецьких і румунських, до Закарпаття — угорських. Це разом із освітньою політикою, яка повністю ігнорувала українську мову, призводило до денационалізації корінного населення. А кількісно мізерні заможні верстви українців, як і в Російській імперії, орієнтувалися на чужоземні панівні культури, намагалися навчати своїх дітей у німецьких, польських, угорських школах. Чимало українців — випускників таких шкіл у Галичині — зрікалися свого етнічно-національного походження. Яків Головацький у листі до приятеля й однодумця із Наддніпрянської України Осипа Бодяньського свідчив: *“В Галиції польщина все приголомшила, подавила Русь — русин просвіщений встидається свого язика, хапається польського, ним говорить, ору-*

дує — легше му ізяснитися на польськїм, наученим в школі і обществах, як на своїм природженім”. Ренегати ставали активними провідниками колонізаторської політики австрійського уряду, так само, як і переверті на Наддніпрянщині, що підтримували русифікаторський наступ російського уряду.

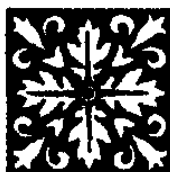
Примусова асиміляторська політика обох монархій (Габсбургів і Романових) загрожувала самому існуванню українського народу, розірваного навпіл австрійсько-російським кордоном. А за своїм кількісним складом на рубежі XVIII і XIX ст. (3,5 млн. чоловік під владою Австрійської та 8,2 млн. під владою Російської імперії) український народ був тоді одним із найбільших народів Європи. Його рятунок як етнічної спільноти лежав на шляху національного відродження і визволення від колоніального поневолення.

Українське питання, пов'язане з існуванням двох найбільших у Європі гнобительських імперій, набувало міжнародного характеру. Від його вирішення залежало майбутнє не тільки українського народу, а й самих цих імперій, де панівні народи протиставлялися підлеглим. Це створювало вогнище постійної соціально-політичної напруги, яка поширювалася й на сусідні країни. Чеський письменник Кароль Гавлічек-Боровський (1821-1856 рр.) влучно зазначив: *“Україна — це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій”*.

А німецький учений, основоположник антропогеографії Йоганн Георг Коль (1808-1878 рр.) після багатоденної подорожі від Харкова до Одеси і від Одеси до Перемишля публічно висловив своє тверде переконання в неодмінному й недалекому визволенні України з-під чужоземного поневолення: *“Час цей наближається поволі, але неухильно, — писав він у книжці про Україну, виданій у Німеччині 1841 р. — Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Поки що Україна роздerta між сусідами. Але матеріал для будівництва Української Держави лежить готовий: коли не сьогодні, то завтра з'явиться будівничий, що збу-*

*дує з тих матеріалів велику і незалежну Українську*

*Державу”. Це був справді проро-*  
*чий висновок.*





## § 2. Український національно-культурний рух

### РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Знищення російським царизмом наприкінці XVIII ст. української державності на Лівобережжі і Слобожанщині супроводжувалося русифікацією корінного населення. Царські адміністратори вигнали українську мову з імперських установ і навчальних закладів усіх ланок освіти. Переважна більшість українського панства, серед нього і те, що донедавна належало до козацького стану та обіймало старшинські посади в автономному адміністративно-управлінському апараті України, одержала звання російських дворян (такими імперські власті визнали майже 25 тис. шляхетських родин колишньої Гетьманщини). Діставши підтвердження прав на володіння маєтками і кріпацькими душами, вони пішли прислужувати царським властям у губерніях і повітах. “Заради користі, заради чинів, вони відреклися від рідних братів”, — так затаврувала цих зрадників національних інтересів народна дума.

Французький мандрівник Астольф де Кюстін, який 1839 р. відвідав Російську імперію, узагальнив свої спостереження щодо її адміністративно-управлінської системи: *“Росією править клас чиновників, який прямо зі шкільної лави займає адміністративні посади і править часто всупереч волі монарха ...Із надр своїх канцелярій ці невидимі деспоти, ці пігмеї-тирани безкарно гноблять країну... Коли бачиш, як імператорський абсолютизм підмінється бюрократичною тиранією, здригаєшся за долю країни, де розквітла пишним цвітом адміністративна система, насаджена імперією Наполеона у Європі”*.

Чимало новоявлених дворян своєю життєвою спритністю досягли найвищих урядових посад. Представники знатних українських родин Безбородьків, Завадовських, Гудовичів, Трощинських вірою і правдою служили Російській імперії на посадах міністрів та закордонних послів. А щодо України такі люди були особливо непримиреними великодержавними колонізаторами. Великий український землевласник із царського оточення, голова Державної ради Російської імперії у 1830-х рр. князь Віктор Кочубей хизувався цинічним зізнанням: *“Хотя я по рождению и хохол, но я*

более русский, чем кто другой, и по моим принципам, и по моему состоянию, и по моим привычкам". Відрікаючись від мови, звичаїв, культурних традицій своїх батьків, дідів і прадідів, чимало новоспечених українських дворян поповнювали лави столичного чиновництва. Це про них писав Тарас Шевченко у поемі "Сон":

*От і братія сипнула  
У сенат писати  
Та підписувать — та драти  
І з батька, і з брата.  
А меж ними і землячки  
Де-де проглядають.  
По-московській так і ріжуть,  
Сміються та лають  
Батьків своїх, що змалечку  
Цвенькать не навчили  
По-німецькій, — а то тепер  
І кисни в чорнилах!*

У самій Україні виріс мовний бар'єр, який відокремив верхні соціальні шари суспільства від нижніх. Українське панство навіть у побуті дедалі більше переходило на російську мову, а українську називало "мужичою", бо нею розмовляли селянські маси. Микола Костомаров, згадуючи часи свого навчання (1833-1837 рр.) у Харківському університеті, занотував: "...мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і зверх того зазнає зовсім не заслуженої зневаги. Я всюди чув грубі вибрики і насмішки над хохлами не тільки від великорусів, але навіть і малорусів вищого класу, які вважали дозволеним знущатися над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здалося приниженням людської гідності".

Насамперед русифіковувалися міста губернські й повітові. Численні адміністративно-управлінські установи заповнювалися чиновниками, що понаїздили на "тепленькі посади" з обдертих царськими властями російських губерній. Тут вони почувалися як повновладні господарі у завойованій країні. А чиновники-українці, як і заможні міщани, крамарі, духівництво, також здебільшого зрікалися рідної мови, свідомо забували багаті віковічні надбання української духовної культури.

Водночас у панських освічених колах були й патріоти, яким не подобалася колонізаторсько-русифікаторська політика царизму в Україні. Вони зберігали в пам'яті культурницькі та державницькі традиції українського народу з його національно-політичним ідеалом, що хитався між державною самостійністю і автономією в межах сусідніх держав — Росії або Польщі — чи навіть у федеративній спілці з котроюсь із них.



## СЛОБОЖАНЩИНА – КОЛИСКА УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Справедливо вважається, що освічена людина може не тільки ліпше постояти за свої громадянські права, а й успішніше захищати загальнолюдські ідеали соціальної справедливості, мовно-культурні надбання народу. Власне мовно-культурна проблема постала на передньому краї життя освіченої громадськості Лівобережжя і Слобожанщини після ліквідації козацької автономії. З кінця XVIII ст. цей регіон став колискою загальноукраїнського національно-культурницького відродження. Мету свого життя вбачали у ньому багато інтелігентів — люди розумової праці, що походили переважно з незаможних верств населення: дрібномаєткового дворянства, нижнього і середнього духівництва, міщанського і козацького станів.

Саме з ініціативи української інтелігенції, підтриманої громадською думкою і коштами людей усіх станів, 1805 р. в Харкові відкрито університет. Його перші приміщення із студентськими аудиторіями, науководослідними лабораторіями, книго- і архівосховищами вирости на великій земельній ділянці — 150 десятин пожертвувала міська громада так званих військових обивателів. Новостворений університет — на той час єдиний вищий навчальний заклад в Україні у складі Російської імперії — став не лише науково-освітнім центром, а й охоронцем та провідником української культури. За перші півсотні літ існування вищу освіту в ньому здобули близько 2800 чоловік. Чимало його викладачів і студентів зробили значний внесок у розвиток різних галузей українознавства.

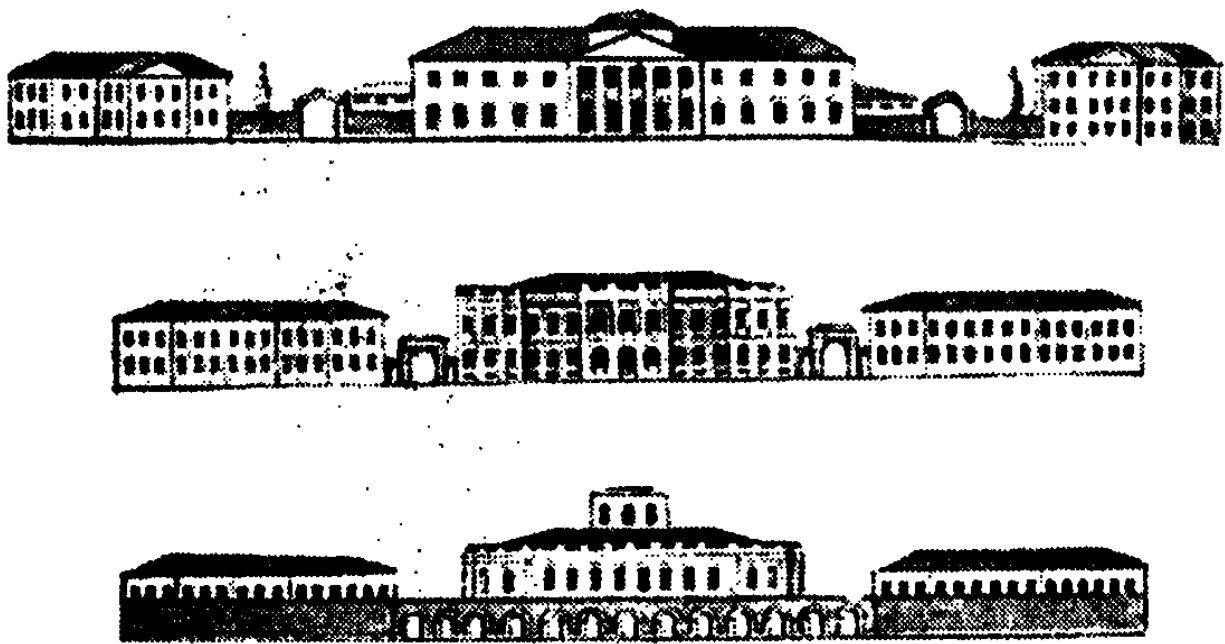


Рис. 12. Проект будинків Харківського університету, відкритого 1805 р.

Харківський університет, при якому було відкрито друкарню і книгарню, стимулював випуск на Слобожанщині місцевих газет, журналів, альмазахів — спочатку українських лише за тематикою, а потім і за мовою (двоязычних — українською і російською, рідше — лише українською). Ці видання не тільки висвітлювали поточне соціально-економічне і політичне життя регіону, а й торкалися історичного минулого українського народу, звертали увагу на самобутності його культури.

Першого в Україні масового журналу “Украинский вестник”, який виходив у Харкові з 1816 до 1819 р., його засновник, випускник і викладач Харківського університету (пізніше — професор всесвітньої історії та географії) Євграф Філомафітський проголосив: “Сприятимоси сенню науки і літератури”. Журнал наполегливо популяризував історію, етнографію, географію України, висміював рабське ставлення дворян і міщан перед іноземщиною (чи то з Півночі, чи то з Півдня), виховував шанобливе ставлення до національної культури, намагався впроваджувати українську мову на сторінки журналу, надрукувати цією мовою наукові праці, які “может быть полезны просвещеннейшим народам Европы”.

Він першим показав приклад. Зокрема, професор Харківського університету Петро Гулак-Артемов-

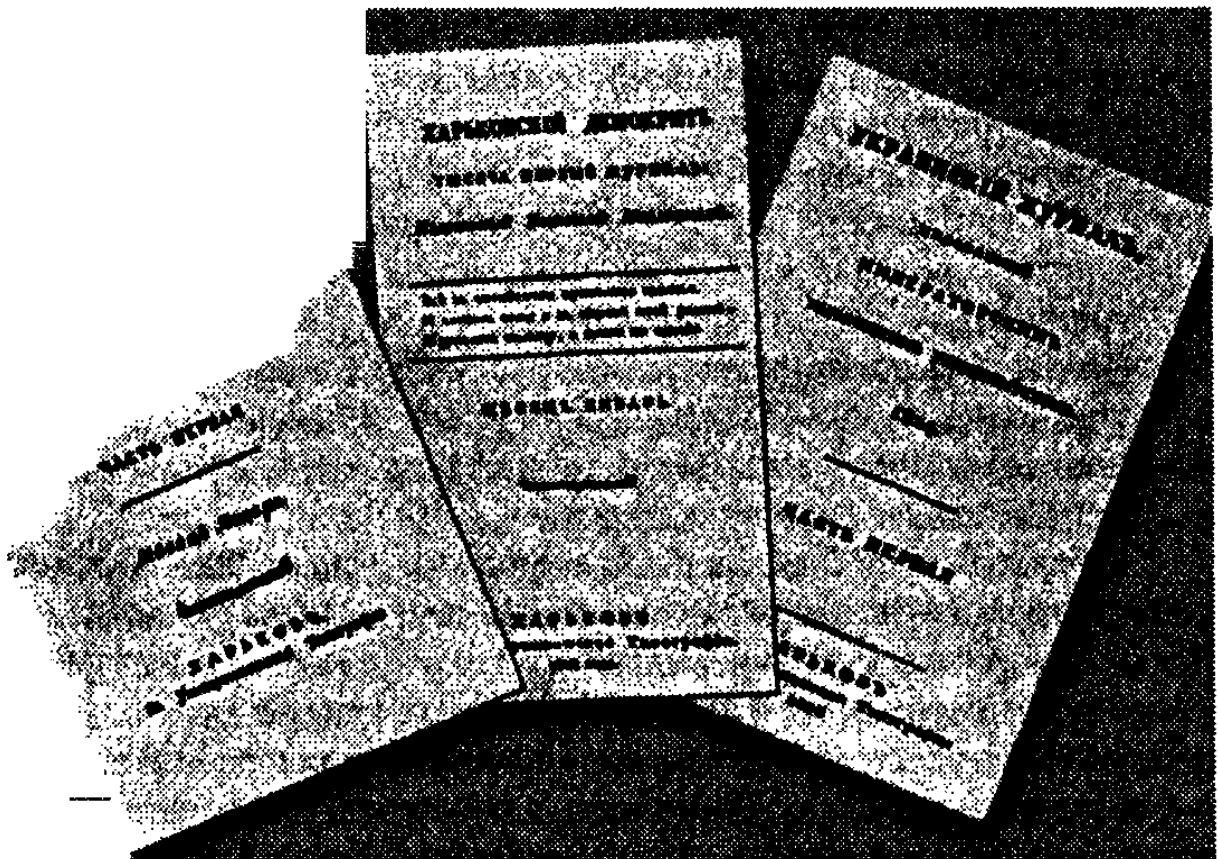


Рис. 13. Титульні сторінки перших масових журналів, що друкувалися друкарнею Харківського університету.

ський друкував тут українською мовою свої поетичні та літературознавчі твори. Найбільшу славу йому принесли байки. Вони приваблювали читача і засудженням кріпосницького режиму, і яскраво-образною українською мовою. Причому автор допомагав читачам мовознавчим коментарем з порадами, як треба вимовляти українські слова.

Не обминали своєю увагою харківські журнали й життя галицьких українців. Деякі публікації розкривали ідейне багатство і зразкову мовну форму української народно-поетичної творчості, популяризували твори Івана Котляревського і Григорія Сковороди. Прикро, але сам П. Гулак-Артемівський легковажно дивився на свою поетичну творчість, розглядаючи її майже як звичайне експериментування з мовою, яка, мовляв, не має надії на самостійне майбутнє і "вмирає з кожним днем".

З такими песимістичними настроями ніяк не погоджувався харківський земляк і сучасник Гулака-Артемівського, виходець із знатної козацької родини Григорій Квітка-Основ'яненко. У "Супліці до пана іздателя", що з'явилася як передмова-пояснення до його першого друкованого твору українською мовою "Салдатский патрет" (1833 р.), Квітка рішуче засудив зневагу до української мови: "Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцимто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати". Зрештою Квітка-Основ'яненко і свою письменницьку діяльність зосередив на написанні українською мовою прозових творів. За життя автора його тричі видана у Москві й Харкові збірка повістей мала величезний успіх серед освічених людей і принесла Квітці славу батька української прози. А прості селяни, багато з яких на Харківщині також були знайомі з творчістю Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником.

Навколо цього авторитетного митця і народознавця гуртувалася передова українська молодь. Саме під його впливом зайнявся україномовною творчістю випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше прославився як історик України.

Улюбленою темою тодішніх молодих харківських письменників була історія боротьби українського народу за незалежність, в авангарді якої стояла Запорозька Січ, українське козацтво. Як однодумці-патріоти вони ще на студентських лавах згуртувалися в літературне об'єднання, представників якого і до сьогодні називають "харківськими романтиками". Історичне минуле вони сприймали й оспівували переважно з позицій ідеалізованої запорозької громади, вбачаючи у козаках найсамовідданіших захисників Батьківщини, а в їхніх громадських порядках — ідеал суспільно-політичного устрою і соціальної справедливості.

Це й визначало головний зміст поетичних творів харківських романтиків Амвросія Метлинського, Левка Боровиковського, Олександра Корсуна та ін. До того ж, вони вважали, що своїми творами рятують “вмираючу мову”. А з порятунком рідної мови пов’язувалися надії на відновлення автономного устрою України чи, принаймні, на збереження традицій духовної культури. Отже, започатковане на Слобожанщині культурне відродження швидко поширилося й на решту українських земель під владою Російської імперії й навіть сягнуло обох її столиць: давньої — Москви і новітньої — Санкт-Петербурга.

## ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЗНАВСТВА

Саме в Петербурзі 1818 р. було видано книжку “Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями”. На підготовку до друку цієї праці обсягом 114 сторінок учений-мовознавець Олексій Павловський родом із Сумщини поклав майже тридцять років життя. Як і чимало його сучасників, він уболівав за долю української мови, а тому й узяв за мету своєю книжкою оживити це “исчезающее наречие”, довести, що воно є самостійною мовою українців, які, звичайно, споріднені з іншими слов’янами.

Видана на початковій стадії формування нової української літературної мови творами І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського і Г.Квітки-Основ’яненка, праця О.Павловського заклала основи наукового опису української мови і також стала показовою прикметою відродження національної культури. Український народ одержав першу наукову граматику рідної мови, яка могла прислужитися і як самовчитель. Адже автор не тільки розповів про граматичну будову нашої мови, а й висвітлив особливості фразеології і віршування, навів у додатку зразки розмовно-діалектного і літературного мовлень.

Граматику О.Павловського прорецензував у петербурзькому журналі “Сын отечества” Микола Цертелєв, із походження грузинський князь, але неабиякий знавець української народної творчості. У передмові до виданої ним 1819 р. в Петербурзі збірки під назвою “Опыт собрания старинных малороссийских песен” він заявив, що українську народну пісню ставить вище найталановитіших романів і поем, бо в ній відображений світогляд, давні звичаї і чиста моральність, “якою завжди відзначалися українці”. Цю думку беззастережно підтримав Микола Гоголь — знавець нашого

фольклору, видатний українець, що своїм блискучим талантом збагатив російську літературу. У статті "О малороссийских песнях" він писав: "Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, така, що розкриває все життя народу..."

Саме з таким розумінням підійшов до збирання та вивчення українських історичних пісень і дум вихованець, а згодом і професор Харківського університету, росіянин із походження Ізмаїл Срезневський. Він сам дійшов переконання, що ґрунтовно спізнатися з Україною не можна, не побувавши на землях, де колись жили і захищали Батьківщину запорожці. Сім років Срезневський прожив у середньому Подніпров'ї, записуючи з вуст народу перекази, пісні і думи, а коли впевнився, що знає історію запорожців не гірше як абетку, заходився готувати до друку зібрані скарби народної творчості. У 30-х рр. у Харкові побачила світ трьома окремими випусками фольклорна збірка під назвою "Запорожская старина". Сучасники Срезневського захоплювалися цим виданням, яке упорядник, власне, й адресував "преимущественно любопытствующим знать старину запорожскую, — быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов".

Отже, вчений усвідомлював свою місію пробудника масової української національної свідомості. Цій же справі прислужилася і його опублікована 1834 р. стаття "Взгляд на памятники украинской народной словесности". То був перший друкований публічний виступ на захист української мови, за її необмежене використання в літературі й науці. Срезневський тоді категорично заявив, що "язык украинский (или, как угодно называть другим, малороссийский) есть язык, а не наречие", що в українських піснях і думах виявився поетичний геній народу, а творчість Сковороди, Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка зміцнює переконання, що українська мова має і "надежды на славу литературную".

У цей же період до справи українського національно-культурницького відродження долучається й Київський університет, відкритий 1834 р. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував і видав три збірки українських народних пісень. А в збірці, упорядкованій Платоном Лукашевичем, що побачила світ 1836 р., вперше було вміщено фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні.

Українська пісня, дума, казка, легенда так захоплюють молодь, що вона воліє самотійно і з перших вуст робити записи фольклору, а далі доносити їх до широкої громадськості через публікації в періодиці або окремими книжками. Про ці свої тодішні юнацькі народознавчі захоплення вихованець Харківського університету Микола Костомаров пізніше розповідав: "...я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми

народними клубами. Я слухав мову і розмови, записував слова і вирази, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував відомості, які мені повідомлялися, і заставляв співати для себе пісні. На все це я не жалів грошей, і якщо не давав їх прямо в руки, то годував і напував своїх співбесідників”.

Поступово вдосконалюється й поглиблюється опрацювання фольклорних творів їх упорядниками. Від простого записування з народних вуст ентузіасти цієї справи переходили до наукового аналізу кожної пісні, казки, переказу. Найґрунтовнішу розвідку такого роду зробив Микола Костомаров. 1843 р. він опублікував (а наступного року захистив як дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра) дослідження, присвячене вивченню української народно-поетичної творчості, розглядаючи її як важливе джерело достовірних відомостей про історичне минуле України.

Того ж року на сторінках харківського альманаху “Молодик” М.Костомаров закликав своїх освічених сучасників писати твори, орієнтуючись на інтереси народних мас, уважно вивчати духовну культуру українського народу, розгорнути народознавчі дослідження і зробити українську мову знаряддям усіх наукових і мистецьких писань. “Конечно, Гоголь в своих высоких созданиях, — зазначав М.Костомаров, — много выразил из малороссийского быта на прекрасном русском языке, но надобно сознаться, зياتоки говорят, что многое тоже самое, будь оно на природном языке, было бы лучше”.

Свій аналіз творчого доробку українських письменників М.Костомаров завершив характеристикою виданої 1840 р. в Петербурзі невеликої книжечки під назвою “Кобзар”, до якої Тарас Шевченко — тоді зовсім неві-

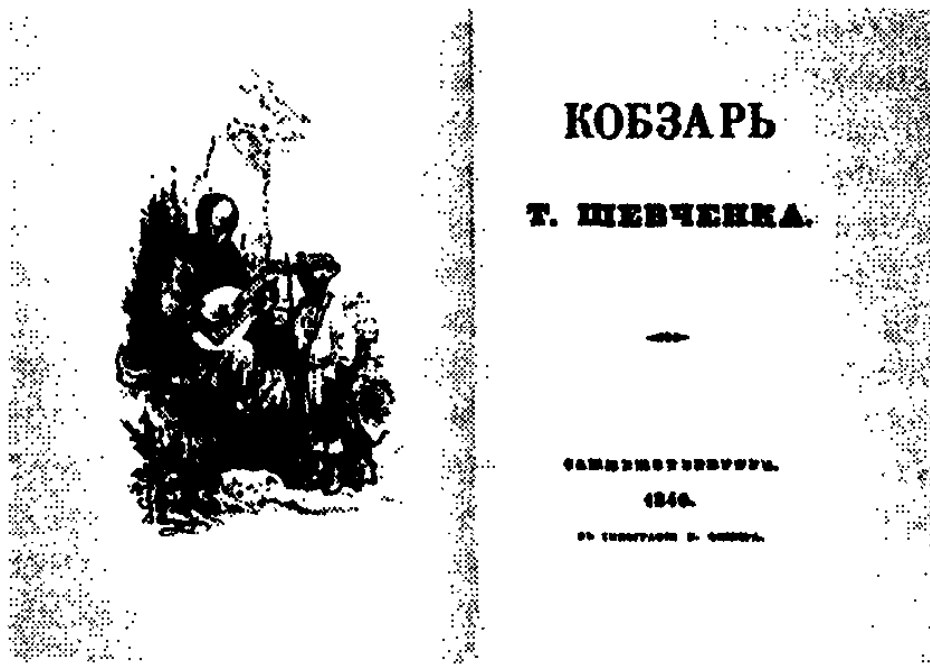


Рис. 14. Перше видання “Кобзаря” Тараса Шевченка.  
Фронтиспіс, офорт В.Штернберга.

домий широкій публіці — включив лише вісім поезій: “... это целый народ, говорящий устами своего поэта”. Відзначаючи “в авторе необыкновенное дарование”, Костомаров одним із перших побачив у Шевченкові яскраву творчу особистість, а в його першій поетичній збірці — визначне явище українського культурного відродження, яке стало могутнім рушієм формування національної свідомості українців.

## ІСТОРИЧНА НАУКА В ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Чи не найзначнішим чинником цього процесу було поширення історичних знань про минуле України. Вони найбільше сприяли утвердженню масової національної свідомості, єднали людей відчуттям спільності їхньої історичної долі, викликали любов до Батьківщини, до її славного й водночас тяжкого минулого. Знання історії України доводило, що вона має давні традиції масової боротьби за національну незалежність.

Щоправда, інтерес до історії серед українського дворянства з кінця XVIII ст. підігрівався також цілком прозаїчними причинами. Претендуючи на затвердження у стані російського дворянства, козацькі старшини подавали документи про своє походження від давніх шляхетських родин часів Речі Посполитої. Саме на цьому ґрунті виникло активне збирання історичних документів: старовинних державних актів і грамот, літописів і хронік тощо. Окремі маєтки стали багатими архівосховищами цінних першоджерельних матеріалів з історії України.

Вузькостанові інтереси щодо родинних претензій на дворянство переростають у престижну моду на всезагальні знання історії України. На основі своїх приватних архівних зібрань їхні власники складають різного роду твори на історичні теми, поширюють їх рукописними списками. Цілком широко багато таких авторів розглядають цю свою працю як патріотичну справу. Василь Полетика, активний громадський і культурний діяч Лівобережної України, автор подібних історичних розвідок, в одному з листів до свого приятеля Андрія Чепи, такого ж ентузіаста збирання й опрацювання історичних джерел, захоплено писав: *“Як приємно працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою”*.

Десятки й сотні родин українських освічених людей мали списки славнозвісних козацьких літописів XVII-XVIII ст. — Самовидця, Величка, Грабянки, ознайомлювали з ними сусідів і приятелів. Найбільшої популярності набув історично-публіцистичний твір “Історія Русів”, авторство якого не встановлено. Дослідники розглядали причетність до нього відомих

у XVIII ст. українських громадських діячів Георгія Кониського і Григорія Полетики, але тільки на гіпотетичному рівні.

Справжній автор, вочевидь, мав підстави приховувати своє прізвище. Адже вся "Історія Русів" (власне історія України від часів давніх слов'ян до ліквідації "гетьманщини" в 60-х рр. XVIII ст.) не тільки славить визвольну боротьбу "народу руського" (так автор називає український народ, пов'язуючи його з історією Київської Русі), а й різко засуджує усіх його поневолювачів: татаро-монгольських, польських, литовських, російських. Уже в передмові автор прямо заявив, що прагне спростувати "баснословия и самохвальство", "поишениа и всех родов неправды и клеветы", якими просякнуті писання польських та литовських істориків про Русь-Україну, а натомість "отдать сему народу и его вождям за подвиги их и геройство должную справедливость".

Автора "Історії Русів", людину з яскраво вираженою національною свідомістю, чужоземні історики найбільше обурювали тим, що вони і учасників, і ватажків віковичної визвольної боротьби українського народу презирливо називали "непостоянным и бунтливым хлопством".

Зазнають тут критики й українські літописці за "некоторые нелепости и клеветы", які потрапили в їхні твори внаслідок довірливого слідування "безстыдным и злоблывым польским и литовским баснословцам". З російськими істориками автор прямо не сперечається, але висвітлює замовчувані ними факти щодо наступу російського царизму на права і вольності українського народу. А власний погляд на історичне минуле відверто декларує з позиції українського патріота: "Но дела гетманов русских: Косинского, Наливайка, Острияницы и наконец великие дела Хмельницкого... доказывают тому весьма противное, всяк здравомыслящий человек увидит в них истину несомнительную и подвиги благородные и справедливые, увидит притом и признает умный, что всякое творение имеет право защищать бытие свое, собственность и свободу, и что к тому оно снабдено самою природою или Творцом своим достаточными орудиями или способом".

Найдавніша минувшина викладається в "Історії Русів" у формі загального стислого огляду, головна мета якого — довести, що населення України-Русі є автохтонним, воно вкорінилося тут ще до утворення давньоруської держави. Тому вся подальша розповідь утверджує думку, що українці-руси у боротьбі проти іноземних загарбників відстоювали рідну землю. У центрі розповіді про цю боротьбу українські гетьмани — від Лянцкоронського (початок XVI ст.) до Розумовського (друга половина XVIII ст.). Автор вирізняє гетьманів, які виступали проти поневолення України Російською державою, зокрема Виговського, Мазепу, Полуботка, і, безперечно, співчуває їхнім прагненням. З демократичних позицій він засуджує кріпацтво і ліквідацію автономного самоврядування на Ліво-



бережжі та Слобожанщині як результат колонізаторської політики російського царизму.

Більшою або меншою мірою концепцію "Історії Русів" сприйняли й автори перших фахових узагальнюючих праць з історії України. Двома виданнями (1822 і 1830 рр.) вийшла у світ чотиритомна "История Малой России" Дмитра Бантиш-Каменського. І хоча автор не протестує проти зверхності Російської імперії над Україною, проте обстоює право на автономне козацьке самоврядування. У додатку до кожного тому опубліковано величезну кількість знайдених автором в архівах Москви, Чернігова, Києва документальних джерел з історії України. Зокрема, тут уперше побачили світ основні документи, що висвітлювали умови приєднання України до Росії 1654 р.

Ще більше різних документів (щоправда, серед них є й недостовірні) вміщено у п'ятитомній "Истории Малороссии" Миколи Маркевича, що побачила світ у 1842-1843 рр. Автор використав фактичний матеріал козацьких літописів XVII-XVIII ст. На відміну від поміркованого монархіста Бантиш-Каменського, Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства, і його праця рішучіше й виразніше обстоювала правомірність державної незалежності України. Саме за це Маркевича критикував Віссаріон Белінський. У рецензії, опублікованій у журналі "Отечественные записки", він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійний, незалежний від історії Росії курс.

Однак ні ця критика, ні те, що обидві праці (і Бантиш-Каменського, і Маркевича) було надруковано поза межами України — в Москві, не завадило їм набути широкої популярності в колах українських інтелігентів першої половини XIX ст. і сприяти їхньому усвідомленню приналежності до окремого народу з героїчним історичним минулим.

На ґрунті такого поживавленого інтересу до історії України розгорнув активну діяльність із видання рукописних пам'яток української історіографії Осип Бодянський — українець із Полтавщини, слов'янознавець за освітою і фахом, професор Московського університету. За період 1846-1848 рр., коли він очолював журнал "Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете", на його сторінках уперше побачили світ "Історія Русів", "Літопис Самовидця", а також праці з історії України А.Рігельмана, П.Симоновського та ін.

Це був важливий внесок не тільки в історичну науку, а й у розвиток громадської думки, яка утверджувала масову українську національну самосвідомість. Адже публікації Бодянського, потрапляючи в Україну, розширювали сферу впливу тих історичних праць, які до того були відомі лише за рукописними списками.

На жаль, ця плідна творча діяльність Осипа Бодянського була брутально перервана. Його звільнили з усіх посад у Москві за те, що він надруку-

вав в очолюваних ним “Чтениях...” записки “Про Московську державу в XVI ст.” англійського мандрівника Джона Флетчера. В умовах революційних потрясінь 1848 р. у країнах Європи, селянських заворушень та пробудження антикріпосницьких і національно-визвольних настроїв у Російській імперії царські власті визнали небезпечною критику самодержавного ладу навіть з глибин трьохсотлітньої давності. Більше того, вони намагалися навіть історичну науку в Україні підпорядкувати своїм інтересам.

Перед відкритим 1839 р. в Одесі “Товариством історії і старожитностей російських” ставилося передусім політичне завдання обґрунтувати історичні права російського царизму на Південну Україну, провокаційно названу Новоросією. Однак на практиці це товариство зробило й чимало корисного в історико-краєзнавчому пізнанні регіону. Такою ж неоднозначною була діяльність одного з найвизначніших членів товариства Аполлона Скальковського. З одного боку, він зробив помітний внесок у дослідження новітньої історії запорозького козацтва, підготувавши тритомну працю з історії так званої Нової Січі. З другого, він і справді намагався виправдати колонізаторську політику царизму в Україні, засуджував гайдамацький рух XVIII ст. як нібито поспіль розбійницький, що викликало гостру критику з боку Тараса Шевченка (див. поему “Холодний яр”).

Створена 1843 р. при київському генерал-губернаторі “Тимчасова археографічна\* комісія” так само вийшла далеко за межі того головного завдання, яке поставили царські власті: довести, що Правобережна Україна і Волинь, приєднані до Російської імперії наприкінці XVIII ст., — “край істинно російський”. Однак величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівосховищах працівниками комісії під керівництвом таких високопрофесійних істориків, як Михайло Масимович, Микола Костомаров, Микола Іванишев та ін., засвідчили, що насправді цей край споконвіку український. Широкій громадськості ця істина була доведена виданням багатотомних збірників історичних документів.

Співробітником комісії був і Тарас Шевченко. За її завданням він брав участь в археографічних і археологічних експедиціях у різних регіонах України, змальовував архітектурні будівлі, викопні речі стародавнього побуту, записував з народних вуст історичні перекази та пісні.

Ось так завдяки науково-дослідницькій праці окремих фахівців та діяльності новостворених наукових установ історична наука в Україні впливала на формування національної самосвідомості, ставала першорядним чинником цього об'єктивного процесу.

---

\* Археографія — спеціальна історична дисципліна з проблем видання стародавніх писемних (рукописних чи друкованих) пам'яток.

## НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Цей процес охопив і західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії. Суперечливою виявилася в ньому позиція найвизначнішого у Східній Галичині історика Дениса Зубрицького. Його зосередженню на проблемах історії також передувало захоплення збиранням (записуванням) і вивченням пам'яток українського фольклору. Але писати свої фольклористичні та історичні розвідки українською мовою Зубрицький так і не наважився до кінця свого життя, вважаючи її неповноцінною для написання наукових праць. Він творив польською, німецькою, російською мовами, друкувався у Львові, Відні, Києві, Москві (зокрема — у виданнях Київської археографічної комісії та Московського товариства історії і старожитностей російських). І все ж праці Зубрицького з історії галицьких українців, обгрунтовані достовірними документальними джерелами, сприяли утвердженню української національної самосвідомості в освічених колах української інтелігенції. Адже вони переконливо спростовували твердження польських істориків, нібито вся Галичина — край споконвіку польський.

Переважну більшість українсько-галицької інтелігенції в першій половині ХІХ ст. становило духівництво. Не відразу воно стало національно свідомим. Бо й після захоплення Східної Галичини Австрійською імперією панівною у державному управлінні, освіті й культурі, поряд із німецькою, залишалася польська мова. Користування лише цими мовами забезпечувало освіченому українцеві успішну службову кар'єру.

Влада Австрійської імперії правила Східною Галичиною через польсько-шляхетську адміністрацію і негласно сприяла закріпленню вже утвердженого тут серед освіченої громадськості (незалежно від її національного походження) зневажливого ставлення до української мови як до селянської — “мови пастухів”. Навіть сільські священники-українці соромились у своїх родині і між собою говорити українською і спілкувалися нею лише із селянами. Не дивно, що україномовне викладання у Львівському університеті на факультеті, який готував кадри найвищої церковної ієрархії, протрималося недовго. На вимогу самих студентів тут з 1809 р. лекції стали читатися німецькою, як і на інших факультетах.

Однак саме в середовищі українського греко-католицького (уніатського) духівництва з'явилися й перші пробудники національно-культурного відродження у Східній Галичині та на Закарпатті. 1861 р. єпископ греко-католицької Церкви у Перемишлі Михайло Левицький та його помічник у шкільних справах Іван Могильницький організували “Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти і

культури серед вірних на основі християнської релігії". Відразу ж було проголошено, що "з першими обов'язками товариства для поширення християнської просвіти тісно в'яжуться старання про вдосконалення української мови". "Письма просвіти і культури" мали друкуватися "простою мовою, уживаною по селах і в найпростішій стилі" у вигляді науково-популярних брошур на теми ведення сільського господарства, дотримання правил особистої гігієни та християнських моральних заповітів. 1817 р. М. Левицький, який на той час став уже митрополитом, видав для поширення у своїй єпархії меморіал (пам'ятну записку) "В обороні державного управління і самостійності української мови".

Щоправда, східногалицькі просвітяни так і не наважилися друкувати брошури, адресовані народу, живим місцевим діалектом української мови, а змішали його з книжними церковнослов'янськими термінами і зворотами польської мови. Звичайно, така мішанина не сприймалася народними масами, і видання брошур довелося незабаром припинити. Залишилася в рукопису й граматика цього вигаданого Могильницьким наріччя. Сам же він із позицій національно свідомого патріота доводив, що українська ("руська") мова започаткована ще в Київській Русі, і навіть написав з цього приводу науково-публіцистичну розвідку "Відомість о руськом язичі". Ця праця не тільки побачила світ на західноукраїнських землях, а й була надрукована російською мовою у петербурзькому "Журнале министерства народного просвещения".

Прогресивні кола Росії того часу прихильно ставилися до виявів українського національного відродження на західноукраїнських землях. Цьому сприяла й інтелігенція Закарпаття, звідки багато талановитих діячів емігрували до Російської імперії та обіймали провідні посади у вищих навчальних закладах Петербурга, Харкова, Одеси, Ніжина. Публікації закарпатських емігрантів Івана Орлая, Юрка Гуца-Венеліна ознайомили освічених росіян і українців Російської імперії з життям українського населення Закарпаття, пропагували ідею національної єдності українського народу від Дону до Карпат.

А на самому Закарпатті національну самосвідомість активно формували місцеві патріоти. Вони усним і друкованим словом захищали рідну мову від асиміляції з угорською, видавали українські книжки і підручники для широких народних мас, публікували різними мовами наукові праці про українську мову. Так, 1830 р. вперше в Австрійській імперії було надруковано граматику української мови. Її написав латиною український греко-католицький священник із Закарпаття Михайло Лучкай. Його земляки, також священники, Іван Кутка і Василь Довгович українською мовою, щоправда, з багатьма церковнослов'янськими домішками, видали (перший — прозою, другий — віршами) головний збірник християнської моралі "Катехізіс".

Та найбільше зробив для українського національного відродження на Закарпатті священик Олександр Духнович. Великої популярності набув серед населення Закарпаття його високопатріотичний вірш, що починається так:

Я русин був, єсьм і буду,  
Я родився русином,  
Чесний мій рід не забуду  
Останусь його сином.  
Русин був мій батько, мати,  
Руская вся родина,  
Русини сестри і браття,  
І широка дружина.  
Я світ узрів під Бескидом,  
Перший воздух руський ссав,  
Я кормився руським хлібом,  
Русин мене колисав.

Духнович подбав про те, щоб закарпатські українці мали молитовник рідною мовою, а початкові школи були забезпечені українськими підручниками. Він сам написав і видав буквар, підручники граматики, географії, посібник з педагогіки для вчителів. Завдяки цій навчальній літературі українська мова проникає у шкільну освіту на Закарпатті, формуючи національну свідомість місцевих українців.

Значний поштовх її масовому утвердженню у Східній Галичині надала дискусія, яка розгорнулася в 1830-х рр. у галицькій пресі з приводу вживан-



Рис. 15. Олександр Духнович.

ня живої, а не штучної української мови. До остаточного розв'язання цього важливого культурно-освітнього і суспільно-політичного питання спонукала на той час і сама практика шкільництва. Австрійський уряд задовольнив клопотання Івана Могильницького про заснування у Східній Галичині широкої мережі громадських початкових шкіл з українською мовою викладання. Звичайно, тут уже потрібно було орієнтуватися на живу народну мову. Її права взялися обстоювати відомі діячі так званої "Руської трійці".

## "РУСЬКА ТРІЙЦЯ"

Під такою назвою протягом 1833-1837 рр. у Львові напівлегально діяло демократично-просвітницьке літературне угруповання. Його учасниками були студенти духовної семінарії та університету. З їхнього середовища вийшли і засновники та керівники "Руської трійці" — Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. Власне саме цих трьох юнаків, пов'язаних нерозривною дружбаю та ідейними переконаннями, студенти прозвали "Руською трійцею". Причому слово "руська", тобто, за термінологією населення тодішньої Галичини — "українська", визначало ідейну основу і зміст їхньої діяльності. "Руська трійця" згуртувала навколо себе однодумців, які поставили за мету поширення масової національної свідомості та впровадження української мови і культури в усі сфери громадського життя. Для цього вони стали "ходити в народ", записувати пісні й перекази, слова й вирази, вживані простими людьми. Приклад у цій справі показував Головацький. Він вирушив у тривалу мандрівку по містечках і селах Галичини та Буковини, згодом побував на Закарпатті. Скрізь робив фольклорні записи і фіксував власні спостереження щодо народного побуту. Вагилевич у своїх практичних діях пішов ще далі. Він виїхав у гірські райони Галичини і зайнявся не тільки фольклорними записами, а й агітацією — закликав селян підніматися на боротьбу проти національного та соціального гніту. Така антиімперська діяльність Вагилевича не пройшла повз увагу властей. Його заарештували і під конвоем відправили додому з категоричною вимогою більше не вештатися по селах і не підбурювати народ.

Звичайно, фольклористична практична діяльність членів "Руської трійці" розширяла і їхні політичні зв'язки. Через польського етнографа Жеготу Паулі, котрий також захоплювався українським фольклором, "трійчани" налагодили контакти з польськими конспіративними гуртками, які готували антиурядове повстання. Польські революціонери втаємничили українських друзів у свої плани.

Однак "Руська трійця" не спокусилася їхніми революційними намірами, а старалася займатися лише просвітницькою діяльністю, хоча й її власті

вважали ворожою державі, і сам начальник львівської поліції обурювався: *“Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність”*.

Шашкевич прямо заявляв, що розвивати українську літературу треба відповідно до запитів та потреб народу і на основі його живої мови. 1836 р. Вагилевич переклав українською мовою *“Слово о полку Ігоревім”*. Це взагалі був перший в українській літературі переклад цього знаменитого твору. Однак політична *“неблагонадійність”* не дала змоги Вагилевичу надрукувати цей переклад.

Така ж доля спіткала того року й підготовлену до друку Шашкевичем *“Читанку для діточок в народних училих руських”*. Вона побачила світ лише 1850 р., тобто через сім років після смерті упорядника. До речі, слово *“читанка”* — неологізм Шашкевича. Він інтенсивно працював і над граматиною та словником української мови, але так і не встиг їх завершити. Як визнавали тодішні українці-львів'яни, їхній *“руський дух на сто процентів”* піднесли й релігійно-моральні проповіді, які 1836 р. Шашкевич і ще двоє його друзів по *“Руській трійці”* виголошували у трьох церквах українською мовою.

Того ж року *“трійчани”* надрукували в Пешті (тодішня столиця Угорщини) підготовлений ними альманах *“Русалка Дністровая”*. До нього ввійшли народні пісні, думи, казки, поетичні, публіцистичні та науково-історичні твори. Тут виразно проголошувалася ідея єдності західно-українських земель з усією Україною, підкреслювалася важливість вивчення історичного минулого, бо з нього *“взриши як твої отці, твої діди жили,*

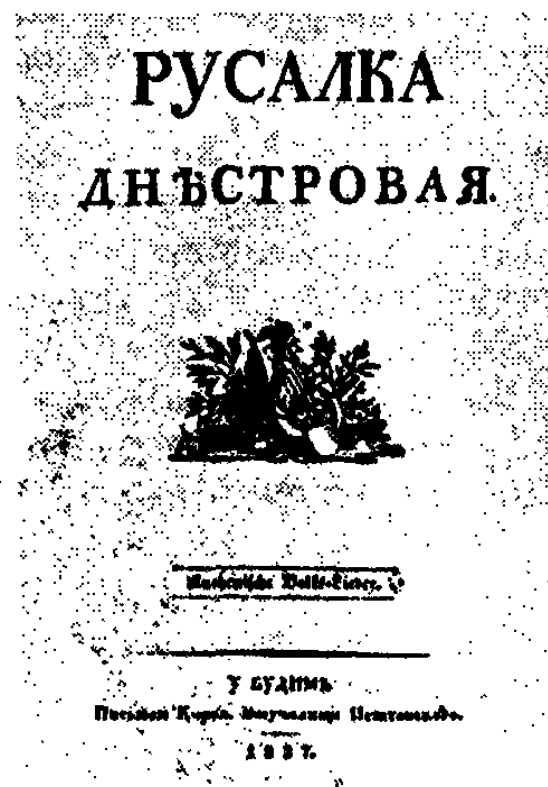


Рис. 16. Обкладинка альманаха *“Русалка Дністровая”* — найвагомшого дітища *“Руської трійці”*.

що діяли, що їх веселило, радувало, а що печалило, яке сонце меж ними сіяло; як думали, яким духом обнимали природу, охресності, світ цілий... що їх наділяло до сильного діяння, а що їм силу віднімало, який їх язик, яка бесіда, яка їх душа, яке серце...". "Руська трійця" нагадувала сучасникам про єдність могутньої Давньоруської держави, її столицю Київ, який і в наступних віках залишився центром політичного і культурного життя усіх земель Південної Русі (пізніше — України), про подвиги запорозьких козаків, котрі боронили Батьківщину від іноземних загарбників.

Проте поширити "Русалку Дністровую" не вдалося. Власті наклали арешт на небезпечне для них видання. Лише якихось 250 примірників із тисячного тиражу упорядники встигли продати, подарувати друзям і зберегти для себе. Шашкевича, Вагилевича і Головацького притягли до відповідальності як державних злочинців. Під час слідства всі вони з гідністю захищали своє право писати будь-які твори українською мовою. Найвиразніше на допиті висловився Шашкевич: "Я випробував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим зарадити нестачі руської літератури".

Видання "Русалки Дністрової" було апогеєм діяльності "Руської трійці". Переслідувана владою, вона розпалася. Проте в історії українського національного руху діяльність "Руської трійці" залишила яскравий слід. "Русалка Дністровая" зміцнювала переконання наступних поколінь українських патріотів. Звертаючи увагу саме на це її історичне значення, Іван Франко писав: "... "Русалка", вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині і признаючи свою цілковиту солідарність з тим новим рухом, котрий там розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського, підносить ... протест — против розполовинення одного народу між дві держави".

Академік Олександр Білецький визначив діяльність "Руської трійці" як перший вияв "галицько-руського відродження", а "Русалку Дністровую" — як перше провіщення "народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність". Зберегти цю гідність західноукраїнській інтелігенції допомагали поетичні рядки Шашкевича, що передавалися від покоління до покоління, присоромлюючи тих, хто цурався свого:

*Руська мати нас родила,  
Руська мати нас повила,  
Руська мати нас любила:  
Чому ж мова ей немила?  
Чом ся не встидати маєм?  
Чом чужую любляєм?*





### § 3. Україна у війні Французької імперії проти Російської

#### ОБОРОННІ ЗАХОДИ І ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ В УКРАЇНІ

Царизм хоч і ліквідував козацьке самоврядування в Україні, але постійно намагався використовувати у своїй внутрішній і зовнішній політиці таку збройну силу, як українське козацьке військо (навіть реорганізоване, реформоване, а то й переселене за межі рідної землі). Про живучість козацьких традицій у пам'яті народній власті згадали й під час наполеонівської навали на Російську імперію у 1812 р. Тоді французький імператор Наполеон I, що прагнув до завоювання всього світу, зібрав під свої прапори шістсоттисячну армію. До неї, крім французів, входили також військові частини з Австрії, Угорщини, Саксонії, Польщі, Голландії, Іспанії, Португалії та інших країн Європи, уже підкорених владі Наполеона.

У завойовницьких планах французького імператора чільне місце посідала й Україна. Й він надавав виняткового значення як осередку антиросійського національного руху, сподіваючись використати його, щоб *“завдати найсильнішого удару по могутності Російської імперії”*. Для цього Наполеон ще до початку війни налагодив зв'язки із Задунайською Січчю. Через своїх агентів він надіслав туди гроші, щоб заохотити українських козаків стати безпосередніми учасниками його походу проти Росії. В агітаційних прокламаціях запевняв, що відновить Україну як незалежну, *“братню Франції”* республіку.

Однак ні переважна більшість населення України, ні козаки-задунайці не вірили у щирість *“визвольних”* закликів Наполеона. Насправді новоявлений претендент на світове панування дивився на українські землі як на розмінну монету, якою мав розплатитися зі своїми спільниками по завоюванню Російської імперії. Наполеон обіцяв повернути Правобережну Україну польському королю; за австрійським імператором не тільки залишити всю Галичину, а й передати йому Волинь; турецького султана спокушав Кримом і Північним Причорномор'ям. Решта території України мала бути поділена на *“наполеоніди”* — військово-адміністративні колоніальні області, очолю-

вані наполеонівськими генералами, які мали забезпечити стабільне постачання окупаційної армії матеріальними ресурсами: провіантом, фуражем, кінями, волами тощо. Отже, війна з наполеонівськими полчищами справді торкнулася подальшої долі українського народу. І хоч як тяжко жилося йому під гнітом Російської імперії, він вирішив боронити рідну землю від чужоземних загарбників.

Спираючись на цей патріотичний порив, царський уряд після вторгнення 12 (24) червня 1812 р. наполеонівських військ у межі Російської імперії не лише протиставив їм сили російської регулярної армії, а й спішно оголосив набір до полків українського козацтва. Київський цивільний губернатор граф Санті (до речі, француз із походження!) прямо заявляв, що треба скористатися патріотичними почуттями українців для військової служби, “которая теперь для отечества столь необходима”. Найвищі ж адміністратори губерній Лівобережної України запевняли царя Олександра І в тому, що силами самого місцевого земського ополчення можна не допустити ворога в Україну. Але для цього треба сформувати його саме як козацьке — “под сьмачим и народу края сего приятным наименованием”. Отож і царський указ, який закликав населення України боронити свою землю, прямо вказує, що воїни сформованих тут загонів земського ополчення “должны быть непременно козаками, по обычаю тамошнего народа”.

У цій організації та спорядженні такого війська зайнявся і сам Санті — автор безсмертної “Енеїди”. 12 серпня 1812 р. він



Лотляревський формує у містечку Горошин  
полк 5-й козацький полк. Художник В.Бакало. 1950 р.

сповіщав листовно малоросійського генерал-губернатора Якова Лобанова-Ростовського: "... люди, прийняті мною, хороші, стариків нема, і дуже молодих мало; більша частина вступає в козаки із задоволенням, охоче і без ніякого засмучення; всі з піками і шаблями, але багато є шабель, з кіс перероблених; є з рушницями та пістолями, але ця зброя в посередній справності. Коні невеликі, але до служби придатні, одяг увесь новий".

Ще один тогочасний український поет, Євген Гребінка, так описав патріотичний порив українського народу: "Жінки самі випроводжали своїх чоловіків на війну; мати, стримуючи сльози, благословляла сина на захист Вітчизни; старий, забувши свою сивину, ставав у лави разом з молодим онуком". Кожний новобранець давав урочисту клятву "до останньої краплі крові не шкодувати свого життя" і "карати на кожному кроці, де б не зустрів, іноплемеників у бою, як ворогів і супостатів, що хитають віру християнську".

Військо в Україні поповнювалося не тільки відносно вільним (феодално залежним лише від держави) козацьким населенням, що з кінця XVIII ст. за основним родом занять нічим не відрізнялося від інших категорій українського селянства. Спішно прийняті постанови повітових та губерньських дворянських зібрань зобов'язали поміщиків споряджати в ополчення і їхніх кріпаків, забезпечивши їх харчами, одягом, взуттям, кіньми (тих, хто йшов у кінноту) і навіть зброєю, яку можна було придбати з державних арсеналів і з резервних запасів регулярної армії. Озброєння козаків-ополченців було переважно таким: для піших — шабля й рушниця, для кінних — шабля, спис і пістоль.

Поміщицькі кріпаки йшли до війська не менш охоче, ніж селяни козацького стану. Адже широкого розголосу набув урядовий обіжник, який обіцяв, що після закінчення війни всі учасники українських козацьких ополчень разом з їхніми родинами належатимуть до вільного козацького стану з наділенням їх земельними ділянками від колишніх власників або від держави. Що ж до поміщиків, то більшість із них не переймалася післявоєнною долею кріпаків, яких вони відпускали до війська. Зате добре усвідомлювала, що такою акцією показує себе патріотами й реально допомагає захистові України, де розташовані її маєтки.

Великий полтавський магнат В.Кочубей, який тоді у царському уряді обіймав посаду міністра внутрішніх справ, залякував себе і своїх земляків в Україні тим, що, мовляв, Наполеон має намір знищити поміщицьке право, ліквідувати дворянство, щоб утвердити свою необмежену владу на завойованій території. Однак серед українських поміщиків, особливо тих, що походили з козацької старшини, дехто пов'язував ім'я Наполеона з Великою французькою революцією кінця XVIII ст., вбачав у ньому руйнівника деспотичних імперій і саме в такій місії розглядав його збройний похід на Російську імперію. Так, дворянин з Полтавщини Мочутовський висловлю-

вав надію, що Наполеон зруйнує Росію. Переяславський повітовий предводитель дворянства Василь Лукашевич ще за кілька років до вторгнення наполеонівських військ проголошував тости за здоров'я їхнього головнокомандувача, за що був навіть притягнений до слідства. Зрештою для Лукашевича все обійшлося гаразд, і 1812 р. він уже закликав своїх земляків-дворян до загального озброєння і виявився у перших лавах тих, хто взяв найактивнішу участь в організації ополченських загонів, зробив значні пожертви на цю справу. До козацьких та ополченських кінних і піших полків вступило майже 70 тис. чоловік. Вони виконували прикордонну службу, охороняли тил діючої армії, здійснювали розвідувальні та винищувальні рейди по тилах ворога. Продовольство, фураж, вози, коней, волів Україна постачала і регулярній армії. На різні військові потреби населення України зібрало 10 млн. карбованців. Шосткинський завод на Сумщині розгорнув виробництво пороху, а Київський завод-арсенал налагодив виготовлення різноманітної зброї.

У Києві було збільшено і приведено в бойову готовність місцевий гарнізон, додатково сформовано кінний вартувий полк, навколо міста зведено нові укріплення. Ще до війни, коли у 1806-1812 рр. київським військовим губернатором був М.Кутузов, який 1812 р. очолив усю російську армію, кияни провели значну роботу з перебудови і зміцнення Печерської фортеці — головної військово-оборонної споруди міста. Ця робота була продовжена спорудженням нових укріплень навколо міста влітку 1812 р. під керівництвом новопризначеного військового губернатора М.Милорадовича, який незабаром також перейшов у діючу регулярну армію.

Отже, Київ добре підготувався до відбиття ворожого нападу. Спеціально призначеному для захоплення Києва корпусу наполеонівських військ так і не вдалося прорватися до міста. Навіть дрібні загони кінноти загарбників, які проникали на північ Чернігівщини, були швидко ліквідовані силами регулярних військ та дружин самооборони.

## УКРАЇНЦІ НА ФРОНТАХ БОЙОВИХ ДІЙ ТА В ПАРТИЗАНСЬКІЙ ВІЙНІ

Австрійським і польсько-саксонським військам Наполеона вдалося окупувати в Україні лише західні повіти Волині. Жорстокий режим насильницьких контрибуцій, запроваджений окупантами, викликав нездоланий опір населення. Воно створювало дружини самозахисту, партизанські загони, які нападали на наполеонівські війська, не давали їм змоги запасатися продовольством і фуражем. Так, жителі с. Ніковське Ковельського повіту більш як добу мужньо оборонялися від роти австрійців. Коли ж

зрозуміли, що добре озброєних окупантів подолати не вдасться, разом із родинами втікли до лісу.

Командування російськими військами постійно дізнавалося від розвідників партизанських загонів, а то й просто від втікачів з окупованих територій Волині про все, що там робилося, зокрема про переміщення австрійських, саксонських і польських частин наполеонівської армії, які марно намагалися стати господарями становища. Узагальнивши одержану інформацію, генерал Тормасов у серпні 1812 р. доповідав російському командуванню: *“Край цей проходженням австрійських та саксонських військ зовсім пограбований, усе порожньо; жителі, обурені Варшавською конфедерацією, сховались у лісах та в болотах, де перетинають сполучення між військами, нападають на транспорти та партії\*, захоплюють кур’єрів”*.

Рішуча відсіч загарбникам з боку населення українських губерній викликала співчуття у західних українців, які жили під владою Австрійської імперії. Тодішні правителі Галичини і Буковини з тривогою повідомляли, що місцеві жителі *“не приховують своїх радощів з приводу успіхів росіян і готові всіляко їх підтримувати”*.

Нашттовхнувшись на несподіваний опір українського народу, Наполеон змушений був відмовитися від намірів просуватися далі вглиб України. Не зміг він здійснити і свого головного стратегічного задуму — знищити основні сили російської регулярної армії у перших же боях після вторгнення. Російська армія організовано відступила вглиб своєї країни, і там, за 120 км від Москви, біля с.Бородіно, відбулася вирішальна битва.

Особливо прославилися тоді Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єлизаветградський, Новоросійський, Волинський та інші піхотні й кінні полки, в яких воювало багато українців. У розпалі Бородінського бою солдати Київського драгунського\*\* полку Я.Колесник, О.Складнюк, І.Синиця та І.Козлюк, помітивши, що противник відтіснив з російської батареї піхоту і почав перевозити на свої позиції захоплені гармати, сміливо атакували ворота й примусили його панічно втікати. Солдати Чернігівського полку Ф.Дрига, Т.Харченко, С.Шило, П.Милешко і М.Власенко прорвалися на позиції ворога і, захопивши гармату, відкрили по ньому вогонь. Таких прикладів героїзму, виявленого воїнами-українцями на Бородінському полі, було дуже багато.

Знекровлені наполеонівські війська хоч і вступили 2 (14) вересня до Москви, але не знайшли там умов для відновлення сил. Провіант і фураж було знищено під час відступу російської армії, місто охопили пожежі.

\* Окремі військові угруповання, загони.

\*\* Драгуни — кінні солдати, які залежно від тактичних завдань та ситуації на полі бою могли діяти і в пішому порядку.

За кілька днів згоріло майже дві третини будівель стародавньої російської столиці. Про ці події писав у повісті "Близнецы" Тарас Шевченко: "Как жертва всеожжения вспыхнула святая Белокаменная, и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вражескою кровью великий пожар московский."

Достиг этот судорожный клич и до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная маты, зашевелилося охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское".

6 (18) жовтня Наполеон змушений був віддати наказ залишити Москву. Однак заслін російських військ перешкодив його наміру прорватися з армією на південь у напрямку України. Загарбники почали відступати з Росії тією ж, розореною під час їхнього наступу на Москву, Смоленською дорогою. Російська регулярна армія до самого кордону переслідувала наполеонівські війська, винищуючи їх в окремих боях і сутичках.

У бойових діях взяли безпосередню участь два бузькі, два полтавські та три київські козацькі полки. Ескадрон херсонських козаків під командуванням В.Скаржинського здійснив успішний тритижневий партизанський рейд на території Білорусії і Литви. Загони так званих "лісових козаків", сформовані з населення Українського Полісся, виявили блискучу боєздатність в операціях проти наполеонівських військ в умовах лісистості місцевості. Велике з'єднання українських і донських козаків пройшло тилами наполеонівської армії аж до Варшави і остаточно зірвало спроби противника проникнути в Україну. При цьому було знищено кілька військових гарнізонів і регулярних частин, захоплено значні трофеї, в тому числі десятки гармат, узято в полон кілька тисяч ворожих солдатів і офіцерів.

40-тисячне з'єднання Українського ополчення, набране з добровольців Чернігівської і Полтавської губерній, захищало лівий фланг російської армії під час її контрнаступу від Москви до західних кордонів країни. Визволивши важливий опорний пункт противника на Дніпрі — білоруське місто Могильов, — це ополчення просувалося до кордонів по лінії таких українських міст, як Житомир, Новоград-Волинський, Острог. Найбільше прославилася Українське ополчення на території Польщі під час облоги і взяття фортеці Замостя, яку обороняли добірні за військовою підготовкою, найвірніші Наполеону війська.

Остаточно деморалізувала бойовий дух солдатів та офіцерів Наполеона партизанська так звана "мала війна". Партизани нападали на обози противника, знищували його склади з військовим спорядженням, зброєю та продовольством, руйнували мости і дороги, часто вступали у бій з регулярними частинами наполеонівської армії. Самовідданий патріотизм виявляли навіть солдати-одинаки, що з різних причин опинялися в тилу ворога. З місцевого населення вони організовували партизанські загони, які не

давали спокою завойовникам. Серед партизанських ватажків, колишні рядових російської армії, були й українці.

Гусар (солдат легкоозброєної кінноти) Єлизаветградського полку Федір Потапов, поранений у Бородінській битві, потрапив у полон, але незбаром утік й організував партизанський загін. До цього загону вступило понад три тисячі добровольців, переважно з місцевих селян Московської губернії. Потапов не забув свого українського походження: взяв собі ім'я Самуся — на честь відомого українського козацького полковника XVIII ст., сподвижника Семена Палія. У загоні Потапов запровадив насуворішу дисципліну, налагодив постійний зв'язок з десятками сіл, організував ударну кавалерійську групу, оснащену зброєю та спорядженням захопленими під час сутичок з наполеонівськими військами. З місцевими жителями партизани виробили систему умовних сигналів: калатанням цегковних дзвонів різної сили сповіщалося, яку кількість піших чи кінних партизанів виставляти при наближенні ворога до того чи іншого села. Жителі залишали домівки і разом із худобою ховалися в навколишніх лісах, а поверталися додому вже після розгрому партизанами ворожого загону.

Солдат Київського драгунського полку Єрмолай Четвертак (Четвертаков), потрапивши у полон на Смоленщині, також утік. Спочатку знайшовши собі лише одного спільника, обеззброїв двох кавалеристів наполеонівської армії, а невдовзі біля нього згуртувалося кілька сотень селян. Четвертак навчив їх володіти зброєю і тактики ведення бою. Партизани винищували військові частини завойовників, які виряджалися в села для насиль-



Рис. 18. Типи гусарів в Ізюмського та Єлиз...  
Художник В.Дзюбановський.

ницького вивезення провіанту і фуражу. Коли противник дуже переважав партизанів чисельно, у бій вступали й селяни, озброєні вилами та саморобними списами. Зрештою Четвертак узяв під контроль територію майже всього Гжатського повіту Смоленської губернії. Під час відступу французької армії під Гжатськом партизани перехопили транспорт з понтонами, і це ускладнило переправу завойовників через прикордонну річку Березина. Четвертак же приєднався до свого полку і вже в його складі брав участь в усіх подальших воєнних операціях аж до кінця війни.

## ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ І ДОЛЯ ЇЇ УКРАЇНСЬКИХ УЧАСНИКІВ

Лише кілька тисяч солдатів розгромленої наполеонівської армії у грудні 1812 р. перейшли кордон Російської імперії. Услід за ними рушила й армія Кутузова. У зарубіжному поході російської армії взяли участь ополченські та козацькі полки з України. Вони йшли через Варшаву, Краків, Ченстохов, Дрезден, Гамбург та інші міста Польщі і Німеччини. У січні 1813 р. російський генерал Рот доповідав про участь Українського ополчення в боях за фортецю Замостя: *“Уже малоросійське ополчення показало під стінами Замостя мужність і безстрашність більші, ніж можна було чекати від людей, незвиклих поводитися зі зброєю. Чотири тижні перед цим вони відбивали повсякденні ворожі напади найкращих полків польських військ,*



*Рис. 19. Вступ союзних військ до Парижа 1814 р.  
Кольорова гравюра того часу.*



з яких складався гарнізон фортеці Замостя. Святим обов'язком вважаю віддати щирі похвалу, заслужену всіма офіцерами, а особливо начальниками полків.

Вісім українських козацьких полків взяли участь у так званій битві народів восени 1813 р. під Лейпцігом. Це була ще одна нищівна поразка наполеонівської армії, завдана їй коаліцією військ Росії, Англії, Австрії, Пруссії, Швейцарії, Іспанії і Португалії. Переможцям відкрився прямий шлях на Париж. У березні 1814 р. шість українських козацьких полків у складі російської армії вступили до столиці Франції. Так було завершено цю війну.

Ще кілька місяців українським козакам і ополченцям довелося відбувати гарнізонну службу в населених пунктах Франції, Німеччини і Польщі. Але тільки-но українські ополченські полки повернулися на Батьківщину, їх негайно розформували. Цар нібито забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнення від багатьох феодальних повинностей. Натомість переможців Наполеона примусили бути тими, ким вони були до війни: кріпаками у поміщиків або державними селянами. Повернулися до кріпацького животіння і солдати, мобілізовані за масовим рекрутським набором, а тепер звільнені з лав регулярної армії.

Українські козаки спробували збройно захищати свою самостійність, бо за наказом царя і їх почали реорганізовувати в уланські полки регулярної російської армії. Першими повстали влітку 1817 р. бузькі козаки, очолені мешканцями головної станиці Бузького козацького війська — Вознесенська — Панасом Бабиченком і Герасимом Гетьманенком. Повстанці не погодилися віддати козацькі прапори воєначальникам, що прибули до Вознесенська. Виникла збройна сутичка з людськими жертвами з обох сторін. Для придушення повстання було стягнуто понад 10 тис. солдатів.

У козацькому селищі Михайлівське царський урядовець граф Віт, який очолював війська приборкувачів, скликав усіх мешканців на майдан і зажадав від них виконання розпорядження царя. А коли ті відмовилися, наказав, щоб застрахати інших, провести крізь стрій озброєних шпіцрутенами\* солдатів найстарішого сімдесятирічного козака. Щоб старий ішов крізь стрій не спиняючись, граф Віт наказав двом солдатам підганяти його багнетами рушниць. Однак приречений на жахливу екзекуцію відмовився від супроводжувачів і мужньо заявив: *“Я піду таким кроком, яким накажете, а всемогутній Бог прийме мою душу”*. Заторохтіли барабани, і старий з гордо піднятою головою твердим кроком рушив крізь стрій. Після кількарядового прогону він упав, забитий на смерть. Такому ж покаранню піддали й кількох молодих козаків. Кати цинічно називали цю розправу “пацифі-

---

\* Шпіцрутен — довга лозина для тілесного покарання. Засудженого вели крізь стрій солдатів, а ті його били шпіцрутенами. Це покарання, яке в Російській імперії проіснувало з 1701 до 1863 р., запозичено з Пруссії.

кацією бунтівників". Близько 100 найактивніших повстанців притягли до військового суду. Більшість із них засудили до страти, щоправда, потім її замінили ("милістю" царя) засланням до Сибіру на довічну солдатчину.

Карателі зовсім не брали до уваги бойові заслуги учасників війни проти наполеонівського нашествия, яку офіційні історики Російської імперії пишно-мовно проголосили Вітчизняною. На лаві підсудних сиділи козаки з військовими медалями на грудях, з ними ж ішли й під шпіцрутени. Один із учасників і свідків тодішніх кривавих розправ у Вознесенську розповів пізніше в пресі, як повівся після прогону крізь стрій молодий козак, на мундирі якого поблискували медалі і георгіївський хрест — найвища солдатська нагорода Російської імперії. Коли побитого прикрили власним мундиром, він здер царські нагороди і кинув їх до ніг керівникові екзекуції зі словами: *"Нащо вони мені, коли я ними не міг себе оборонити від безчесної кари?"* Сміливця за таку "зухвалість" послали на другий прогін крізь стрій. Цього разу покарання закінчилося смертю.

Через кілька років такими ж кривавими розправами "перетворювали" в уланів колишніх козаків Слобідської України в Чугуєві та Шебелинці. До того ж, їх навечно закріплювали як мешканців військових поселень, де солдатська муштра поєднувалася із сільськогосподарською працею на користь державної скарбниці. Мало хто витримував 12 тис. ударів шпіцрутенами, які стали звичайною нормою у царських суддів щодо українських козаків та їхніх нащадків, котрі одинаками чи гуртом обстоювали залишки своїх прав і вольностей. Ця самовіддана боротьба пробуджувала національно-патріотичні почуття у багатьох освічених людей в Україні й зливалася з антикріпосницькими настроями мас.

*"Ми проливали кров, а нас знову примушують проливати піт на панщині, ми врятували батьківщину від тирана, а нас знову тиранять пани,"* — висловлювали своє обурення недавні солдати та ополченці. Під час війни з наполеонівською Францією вони зблизька бачили життя країн, де кріпосне право було вже скасовано, ознайомилися з демократичними ідеями Великої французької революції кінця XVIII ст. Цей досвід, а також жахлива самодержавно-кріпосницька система, яка не зазнала жодних змін після війни,

посилили соціально-політичне і національне невдоволення серед освічених кіл громадськості та широких народних мас України.





## § 4. Громадська опозиція російському царизму в Україні

### МАСОНСТВО

Зумовлені закордонними воєнними походами 1813-1814 рр. антикріпосницькі та антимонархічні настрої у прогресивних колах Російської імперії загострювалися в Україні пам'яттю про українську державність і мріями про її відновлення. Ця ностальгія посилювалася і насильницьким розформуванням українських козацьких полків, які чесно виконали свій обов'язок щодо захисту Батьківщини від наполеонівського нашествия. За свідченням російського генерала Михайловського-Данилевського, в Україні на той час "панував явний дух опозиції" внаслідок скасування давніх козацько-державних прав і "вольностей

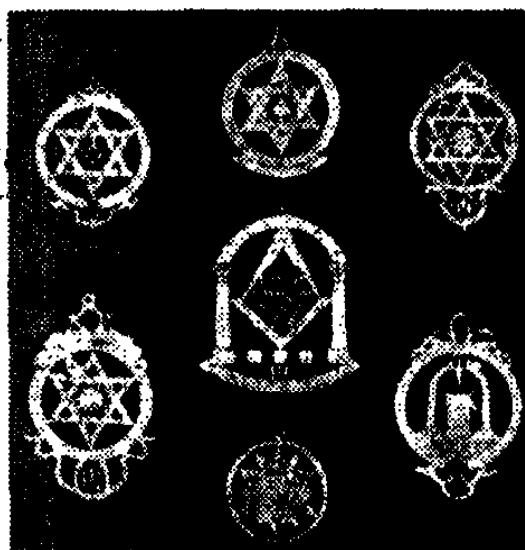


Рис. 20. Масонська символіка.

Спочатку цей “дух опозиції” дістав відображення у діяльності таємних масонських організацій, які протягом 1817-1819 рр. виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам’янці-Подільському. Ідеї і форми організації масонства були запозичені із Західної Європи, де воно зародилося ще в часи середньовіччя, а найбільше поширилося у зв’язку з Великою французькою революцією кінця XVIII ст. — як серед її прихильників, так і серед противників. Спочатку масонами, точніше — франк-масонами (тобто, в перекладі з французької — “вільними каменярами”), називали тих, хто за своє досконале вміння будувати храмові споруди одержував право безперешкодного пересування всіма християнськими країнами Європи.

Зовнішні форми зборів ремісничих громад “вільних каменярів” з їхньою містичною обрядовістю та втаємниченістю успадкували таємні, опозиційні до будь-яких державних структур релігійно-етичні організації — франк-масонські “ложі” (“ложа” означає ще й “місце зборів”) різноманітних найменувань у різних країнах і регіонах. Спільним для франк-масонів було заперечення насильства як засобу соціальних перетворень і принцип морального самовдосконалення особи як єдино правильного шляху до утвердження ідеалів свободи, рівності й братерства.

Ні соціальне походження, ні національна приналежність формально не перешкоджали вступу до масонської ложі найнижчого, так званого учнівського ступеня. А от досягти членства якоїсь масонської ложі найвищого ступеня “майстрів” було дуже складно. Тим більше, що для цього такий обранець мав пройти знизу вгору ще кілька десятків ступенів удосконалення. Своєю остаточною метою масони пишномовно проголосили об’єднання всіх народів світу в “розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх”. Фактично це означало утвердження ідеології ринкових (капіталістичних) відносин, заснованої на переконанні, що цілком нормальним є суспільство влади грошей, бо воно дає змогу просунутися вперед найздібнішим і найосвіченішим, а ті вже зможуть забезпечити і для всіх інших більш-менш задовільний прожиток.

Загальний поміркований демократизм ідеалів масонства радикалізувався в Україні потребами невідступної визвольної боротьби проти національного гноблення. Серед запорук успіху вбачали і прилучення до визвольних змагань інших слов’янських народів, так само пригноблених Російською або Австрійською імперіями. На таких переконаннях 1818 р. в Києві організувалася масонська ложа “З’єднаних слов’ян”. Головний напрямок її діяльності виражав символічний знак цієї ложі — хрест із написом (щоправда, польською мовою) “Єдність слов’янська”. В останній рік свого існування (1822) вона налічувала понад 80 членів: за національністю — українців, поляків, росіян; за фахом і родом занять — урядовців повітових і губернських установ, учителів, лікарів, військових.

Ще строкатішою за своїм соціальним і національним складом була масонська ложа “Понт Євксинський”, яка з 1817 р. діяла в Одесі. До неї входило понад 70 чоловік — росіян, українців, поляків, французів, греків, євреїв, італійців, німців. Більше половини всього складу становили особи вільних професій та купецького звання. Такий персональний склад цієї масонської ложі відображав специфіку формування молоді на той час Одеси як торговельно-промислового і багатонаціонального міста. Засновником ложі був граф Олександр Ланжерон — впливовий місцевий урядовець, що дослужився до посади генерал-губернатора. Француз із походження, він і вищу освіту здобув у Франції, добровольцем брав участь у війні за незалежність Сполучених Штатів Америки. Потім як генерал російської армії воював проти Туреччини у Північному Причорномор’ї і саме в цей час залучив до масонства Івана Котляревського (автора вже надрукованої поеми “Енеїда”), який служив у війську під начальством О. Ланжерона. Членом ложі був також Іван Орлай — відомий український просвітник, емігрант із Закарпаття, директор Рішельєвського ліцею в Одесі (а перед тим директор Ніжинського ліцею саме в той час, коли там навчався Микола Гоголь).

Ще одна одеська масонська ложа — “Трьох царств природи” (вікопного, рослинного, тваринного) — примітна в історії українського національного відродження участю в ній Кирила і Петра Розумовських. Як онуків останнього українського гетьмана їх переслідували царські власті. Кирила вони спершу оголосили божевільним й ув’язнили в Суздальському монастирі, а потім “змилосердилися” і заслали обох братів до Одеси під нагляд міської адміністрації. Навіть не конкретизовані, загального характеру доноси про “політичні дебати” на засіданнях обох одеських масонських лож примусили їх згорнути свою діяльність, хоч вона й не мала яскраво вираженого антиурядового змісту.

Найвиразніше українська національно-визвольна спрямованість виявилася у полтавській масонській ложі “Любов до істини”. Її заснували 1818 р. місцеві урядовці і поміщики, переважно українці: Іван Котляревський, Семен Кочубей, Григорій Тарновський, Сергій Петровський, Г. Богаєвський. Увесь склад ложі налічував 23 чоловіка. Очолював її Михайло Новиков — керівник губернської канцелярії, небіж відомого російського масона-просвітителя Миколи Новикова. Найбільший інтерес члени полтавської ложі виявляли до історичного минулого України, хоча виразної програми щодо влаштування її майбутнього не виробили. Зрештою керівники ложі зосередились на турботах про піднесення загальної політичної свідомості українського дворянства.

Але 1819 р. діяльність полтавської ложі була заборонена особистим розпорядженням царя Олександра І. 1822 р. він же видав новий указ щодо масонів. Цього разу заборонялася діяльність масонських організацій

на всій території Російської імперії. На той час чимало учасників цих організацій самі дійшли висновку про необхідність ще більше законспіруватися й чіткіше визначити своє ставлення щодо долі України в минулому і майбутньому. Разом із національно свідомими учасниками вже закритої полтавської ложі один із її найактивніших діячів, Василь Лукашевич (член київської масонської ложі “З’єднаних слов’ян”, виходець із давньої козацько-старшинської родини, предводитель дворянства Переяславського повіту), організував 1821 р. таємне Малоросійське товариство.

Це вже була громадсько-політична організація. Вона ставила собі за мету провадити просвітницьку діяльність серед народу, підносити освітньо-культурний та політичний рівень мас, згуртовувати їх навколо ідей ліквідації кріпацтва і обмеження влади царського самодержавства. Щодо України висувалося завдання будь-яким способом домогтися її державної незалежності (можливо — під протекторатом відновленої Польської держави). Для піднесення української національної самосвідомості пропагувалося славне козацьке минуле України, державницькі традиції народу. Наприклад, у складеному В.Лукашевичем “Катехізисі автономіста” було й таке: Запитання: “Де сходить сонце?” — Відповідь: “У Чигирині”. Всі в Україні розуміли, що йдеться про гетьманську столицю Української держави часів Богдана Хмельницького.

На жаль, репресивні та каральні органи російського царизму не дали змоги Малоросійському товариству розгорнути практичну діяльність по втіленню в життя своїх програмних положень.

## ТАЄМНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ВІЙСЬКАХ

Рішучіше діяли у цей же період таємні дворянські організації, які склалися в основному з кадрових офіцерів. Багато з них пройшли школу масонства, але не задовольнилися її поміркованістю та обережністю в засобах визвольної боротьби проти соціального і національного гніту. У змаганнях проти царського самодержавства і кріпосницьких порядків Російської імперії вони зробили головну ставку на військовий переворот, не зупиняючись у своїх намірах навіть перед цілковитим винищенням царської родини. І в цих організаціях, хоч би в якому регіоні імперії вони діяли, активною, а то й провідною силою виступали українці. Уже в найбільш ранній такій організації, “Союзі порятунку” (“Товариство істинних і вірних синів вітчизни”), що виник 1816 р. в Петербурзі, діяли брати-офіцери Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли — поміщики з Миргородщини на Полтавщині, вихідці з давньої козацько-старшинської родини, рідні онуки українського гетьмана Данила Апостола.

Коли наступного року цей "Союз" реорганізувався в Москві у "Союз благоденства", то негайно відкрив свою філію в Тульчині на українському Поділлі. Тут розміщувався Вятський піхотний полк, яким командував полковник Павло Пестель. У колі однодумців він заявляв, що не може миритися з рабством селян, пануванням у Росії родової аристократії, із запровадженням військових поселень, занепадом торгівлі і промисловості, із хабарництвом чиновництва, тягарем військової служби для солдатів, повсюдним бідують народних мас. Такі спостереження породжували революційні переконання в необхідності зміни політичного та соціально-економічного ладу, що панував у державі. Україна в планах опозиційного офіцера посідала значне місце як важливий у Російській імперії регіон розташування її збройних сил. Тут уздовж російсько-австрійського кордону стояла 160-тисячна армія, покликана страхати не тільки зовнішніх, а й внутрішніх ворогів імперії на такій неспокійній території, як Україна. У повній бойовій готовності щодо придушення будь-яких зазіхань на цілісність імперії перебували також військові гарнізони губернських міст і окремих спеціальних військових поселень в Україні.



*Рис. 21. Сергій Муравйов-Апостол.*

Але ці ж самі війська можна було використати й для здійснення державного перевороту. Тому Україна посіла важливе місце у планах його організаторів. 1820 р. вони поділили “Союз благоденства” на дві рівноправні організації: Північне і Південне товариства. Центром діяльності першого залишили столицю імперії, а вся діяльність другого зосередилася в Україні — у місцях постійного розташування військ. У зв’язку із зростанням масштабів діяльності Південне товариство до вже існуючої Тульчинської “управи”, якою керував Пестель, додало ще дві. Почали діяти “управа” в Кам’янці на Черкащині (на чолі з князем Сергієм Волконським — рідним братом тодішнього малоросійського генерал-губернатора князя Миколи Рєпніна, одруженого з онукою українського гетьмана Кирила Розумовського; саме в ньому національно свідомо громадськість вбачала гетьмана України в разі відновлення автономії), а також “управа” в містечку Васильків на Київщині (на чолі з підполковником Сергієм Муравйовим-Апостолом).

Для багатьох офіцерів-членів Південного товариства Україна була рідною землею. Найбільше таких (переважно вихідців із дрібномаєткового дворянства) зосередилося в прикордонних військових частинах, які розміщувалися навколо Новограда-Волинського. Тут ці офіцери нижніх чинів, а також юнкери, настроєні опозиційно до соціально-політичного режиму Російської імперії, утворили 1823 р. окрему таємну військову організацію — Товариство об’єднаних слов’ян. Засновниками його були Юліан Люблінський — учасник польського визвольного руху, засланий після ув’язнення царськими властями до Новограда-Волинського на утримання батьків під нагляд поліції, та брати Андрій і Петро Борисови (із зубожілої слобідсько-української дворянської родини), які в одеських масонських ложах набули певного досвіду конспіративної діяльності.

Потягом двох років Товариство об’єднаних слов’ян прийняло у свої члени понад 50 офіцерів, здебільшого вихідців із дрібномаєткових українських дворян Полтавщини, Чернігівщини, Херсонщини, Волині. Серед них були Яків Андрієвич — непримиренний противник монархічної влади та ініціатор проведення революційної агітації серед солдатських мас; Олексій Усовський — послідовний критик кріпацтва; Іван Горбачевський, пов’язаний родинними зв’язками з відомою в Україні просвітительською династією Кониських; Іван Сухинов — нащадок козацько-гайдамацького ватажка XVIII ст. Кліма Сухини; нарешті, Яків Драгоманов — немовби жива ланка у ланцюзі історії національно-визвольної боротьби українського народу: предки — у лавах козацького війська, нащадки — серед проводирів українського національного руху XIX-XX ст.

Керівники Товариства об’єднаних слов’ян склали його “Правила”, які були програмним документом. Тут ставилося завдання скасувати монархічні режими в усіх країнах, повсюдно ліквідувати кріпацтво та станові привілеї.



Першорядного значення “Правила” надавали взаєморозумінню революціонерів з народом. Щодо цього зазначалося:

“1. Ніякий переворот не може бути успішним без згоди і сприяння цілої нації, тому треба насамперед підготувати народ до нового устрою громадянського існування, а згодом уже дати йому його.

2. Народ не може інакше стати вільним, як зробившись моральним, освіченим і промисловим. Хоч воєнні революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не коліскою, а труною волі, в ім'я якої вони здійснюються”.

Остаточною метою товариства було знищення міжнаціональної неприязні і створення федеративного\* союзу незалежних слов'янських республік. Щоправда, зарахувати до них Україну як окрему незалежну державу Товариство об'єднаних слов'ян не наважилося, що було свідченням низького рівня української національної самосвідомості серед більшості його діячів.

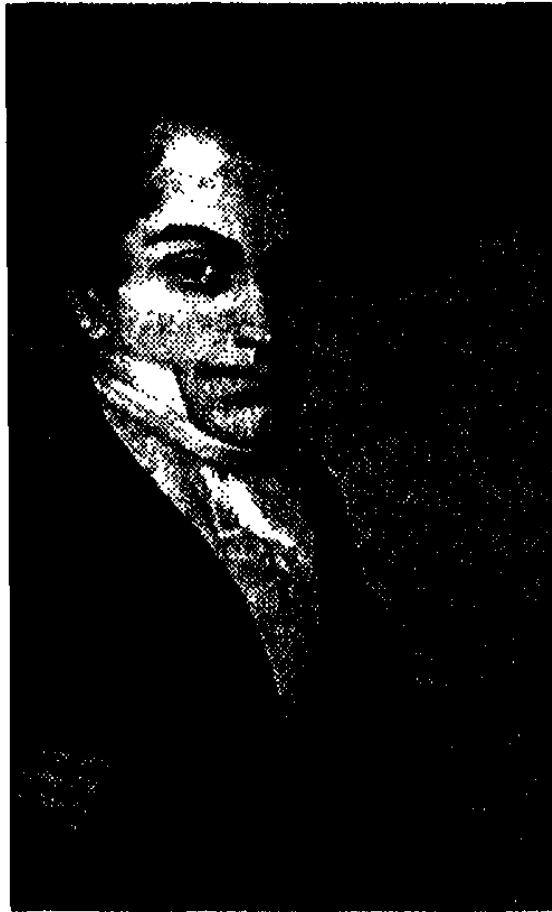
Інший програмний документ, під назвою “Руська правда”, був ще консервативнішим у розв'язанні національного питання як загалом в усіх державах, так і в Російській імперії та в Україні. Від імені Південного товариства його склав П.Пестель. “Руська правда” обстоювала відверто великодержавні позиції неподільності території Російської імперії, хоча й закликала до демократичного оновлення її форм державного управління (за зразком конфедерації Сполучених Штатів Америки) та до соціально-економічних перетворень ринкового (капіталістичного) характеру. Зокрема, проголошувалися необхідність повної ліквідації самодержавного ладу і заміна його республіканською формою правління, встановлення правової рівності громадян, проведення земельної реформи з частковою конфіскацією поміщицьких земель, наділення селян земельними ділянками без викупу, створення великих громадських фондів і запровадження необхідного права на придбання землі у приватну власність.

Нарада в Києві 1823 р. представників Південного і Північного товариств навіть обговорювала долю царя та його родини в разі успішного здійснення державного перевороту. Одні пропонували позбавити життя лише царя, другі — всю його родину, треті вважали, що час покаже, як діяти далі. Однак, незважаючи на розбіжності у визначенні засобів і способів здійснення державного перевороту, учасники Південного і Північного товариств поклялися одні перед одними бути готовими віддати своє життя, пожертвувати власним добробутом задля досягнення мети.

Цікаво, що поблажливішим у розв'язанні “українського питання” виявилось Північне товариство. Його програма під назвою “Конституція”, складена Микитою Муравйовим, хоч і не передбачала повної незалежності

---

\* Федерація — об'єднання держав.



Кіндратій Рилєєв. Художник О.Корін. 1950 р.

..., але в майбутньому адміністративно-політичному устрої серед "областей" і "областей" федерації планувала створення Української і Чорнобильської "держав" (з центрами, відповідно, у Харкові і Києві). На формування цих положень, звичайно, вплинув один із найавторитетніших керівників Північного товариства Кіндратій Рилєєв. Він не творив політичних трактатів, а писав високохудожні вірші й поеми, значне місце в яких посідала Україна, її славне козацьке минуле.

Для Рилєєва безсумнівною була справедливість визвольної боротьби українського народу за незалежність і за створення своєї самостійної держави. Його поетичні твори, героями яких були Северин Наливайко, Богдан Гельницький, Іван Мазепа, Семен Палій та ін., здобули популярність як серед діячів таємних військових організацій, так і серед широких кіл освіченої громадськості України. Вони навіть ставали чинником піднесення українського патріотизму. Як прямі заклики не припиняти боротьби за волю України сприймалися поетичні рядки Рилєєва з незавершеної трагедії "Мазепа" (1822 р.):

**Смело грядем за свободу,  
Оградив себя крестом;  
Возвратим права народу,  
Иль со славою умрем!**

Пусть гремящей быстрой славой  
Разнесет везде молва,  
Что мечом в битвах кровавых  
Приобрел козак права!

Смело, други! В бой свирепый!  
Жаждет битвы верный конь.  
Смело, дружно за Мазепой  
На мечи и на огонь.

Із жахливою самодержавно-кріпосницькою дійсністю та жорстоким національним гнобленням асоціювалися і рядки з поеми Рилєєва “Наливайко”:

Мне ад — Україну зреть в неволе,  
Ее свободной видеть — рай...

Не тільки з розповідей друзів, а й із власних вражень Рилєєв добре знав становище в Україні. В листі до Миколи Маркевича він писав: “Я росіянин, але три роки жив на Україні: мало для себе, але досить для того, щоб полюбити цю країну і добрих її жителів”. А Маркевич натхненно відповідав: “Чи можу я з байдужістю читати “Войнаровського” і “Наливайка”? Прийміть від мене і від усіх моїх земляків щире подяку. Ми ще не згубили з очей діла великих мужів-українців, і в багатьох серцях не погасла ще давня сила почувань і любові до батьківщини. Ви ще знайдете у нас живий дух Полуботка. Ви підносите цілий народ, — горе тому, хто йде на впокорення цілих країн, хто заміряється вкрити презирством народи, і вони йому відплачують презирством. Та слава тому, кому народи повинні віддати шану. “Сповідь Наливайка”<sup>\*</sup> вкарбована в серця наші...”

## ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ

Діячі таємних військових організацій не обмежувалися лише пропагандою визвольних ідеалів та розробленням конституційних документів, призначених для майбутнього. Вони гарячково готували збройне повстання проти царського самодержавства, виробляли тактику його проведення. З 1822 по 1825 р. щорічно відбувалися їхні таємні з'їзди у Києві. Для прикриття використовували приїзд начебто на дуже популярний Контрактовий ярмарок, що відбувався у січні-лютому.

<sup>\*</sup> Розділ з поеми К.Рилєєва “Наливайко”.

1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян добровільно влилося у Південне товариство, реорганізувавши в його четверту "управу" — "Слов'янську" — свій керівний центр у Новограді-Волинському. Очолила цю новоутворену філію "директорія" в складі братів Борисових та Горбачевського. Керівники Південного товариства налагодили контакти з діячами таємної польської патріотичної організації, яка також виступала за повалення царського самодержавства. Хоча керівництво Польським патріотичним товариством перебувало у Варшаві, але чимало його членів постійно мешкали і вели революційну діяльність в Україні. Деякі з них припускали можливість схилити на свій бік і українських селян під гаслами боротьби за незалежну Україну. Цей задум дістав одностайне схвалення на нелегальному з'їзді, який відбувся на початку 1825 р. в Житомирі. Делегатами тут були: від Південного товариства — Сергій та Іполит Муравйови-Апостоли, від Північного товариства — Кіндратій Рилєєв, від Польського патріотичного товариства — Тимко Падуро і Вацлав Ржевуський. Причому Падуро вважав себе представником і українського народу, переконував своїх спільників у цілком природному праві України на національне самовизначення. А як український поет Падуро оспівував борців за волю України, закликав брати приклад з українського козацтва минулих часів:

*Вольних внуки, злучім руки,  
А сила все зможе!  
І верне власть й славу дасть,  
Вільне Запороже!*

Зрештою як "південні", так і "північні" патріоти дійшли згоди, що центром державного перевороту має бути Україна. Здійснити його вирішили навесні 1826 р., коли до Києва мав приїхати цар Олександр I, щоб оглянути війська, дислоковані в Україні. Проте його раптова смерть у листопаді 1825 р. змінила заздалегідь вироблені плани. Північне товариство без будь-якого узгодження своїх дій із Південним вирішило самостійно підняти повстання у Петербурзі, скориставшись церемонією публічного присягання військ петербурзького гарнізону на вірність новому цареві Миколі I 14 грудня 1825 р.

Змовники сподівалися примусити сенат — цей формальний найвищий державний орган — проголосити складений ними акт про скасування царського самодержавства і передачу влади Тимчасовому правлінню. Однак того дня до будинку сенату вдалося вивести лише три тисячі солдатів, очолених тридцятьма офіцерами. Переважна більшість військ гарнізону не підтримала антисамодержавного заклоту. Повсталі не наважилися піти супроти чисельніших у кілька разів вірних цареві військ. Рішучість показав Микола I. Він віддав наказ застосувати гармати проти повсталих піхотинців, озброєних лише рушницями і пістолетами. Залпи картечними снарядами розсіяли лави повстанців, а навздогін їм кинулась царська кіннота.

Отже, повстання у Петербурзі, яке скидалося на звичайний заколот, повністю провалилося.

Дізнавшись про невдачу спільників у Петербурзі, діячі Південного товариства вирішили повторити спробу антисамодержавного повстання. Не зупинила їх і відсутність найавторитетнішого серед них діяча Південного товариства і керівника Тульчинської “управи” — полковника Пестеля, заарештованого 13 грудня 1825 р. за доносом провокатора. Ініціативу цього разу виявили керівники Васильківської “управи” підполковник Сергій Муравйов-Апостол і підпоручик Михайло Бестужев-Рюмін. 29-30 грудня на їхній заклик повстали п’ять рот Чернігівського полку, розквартированого у селах та містечках на Київщині.

31 грудня повстанці зібралися на центральній площі Василькова. Полковий священник Данило Кейзер зачитав присутнім повний текст “Православного катехізису”, складеного Муравйовим-Апостолом. Авторитетом християнських настанов і повчань намагалися переконати неписьменних але релігійних солдатів у тому, що їхня участь в антицаристському повстанні — богосхвальна справа. Мовляв, Бог створив усіх людей рівними, а царі — гнобителі народу, прокляті Богом.

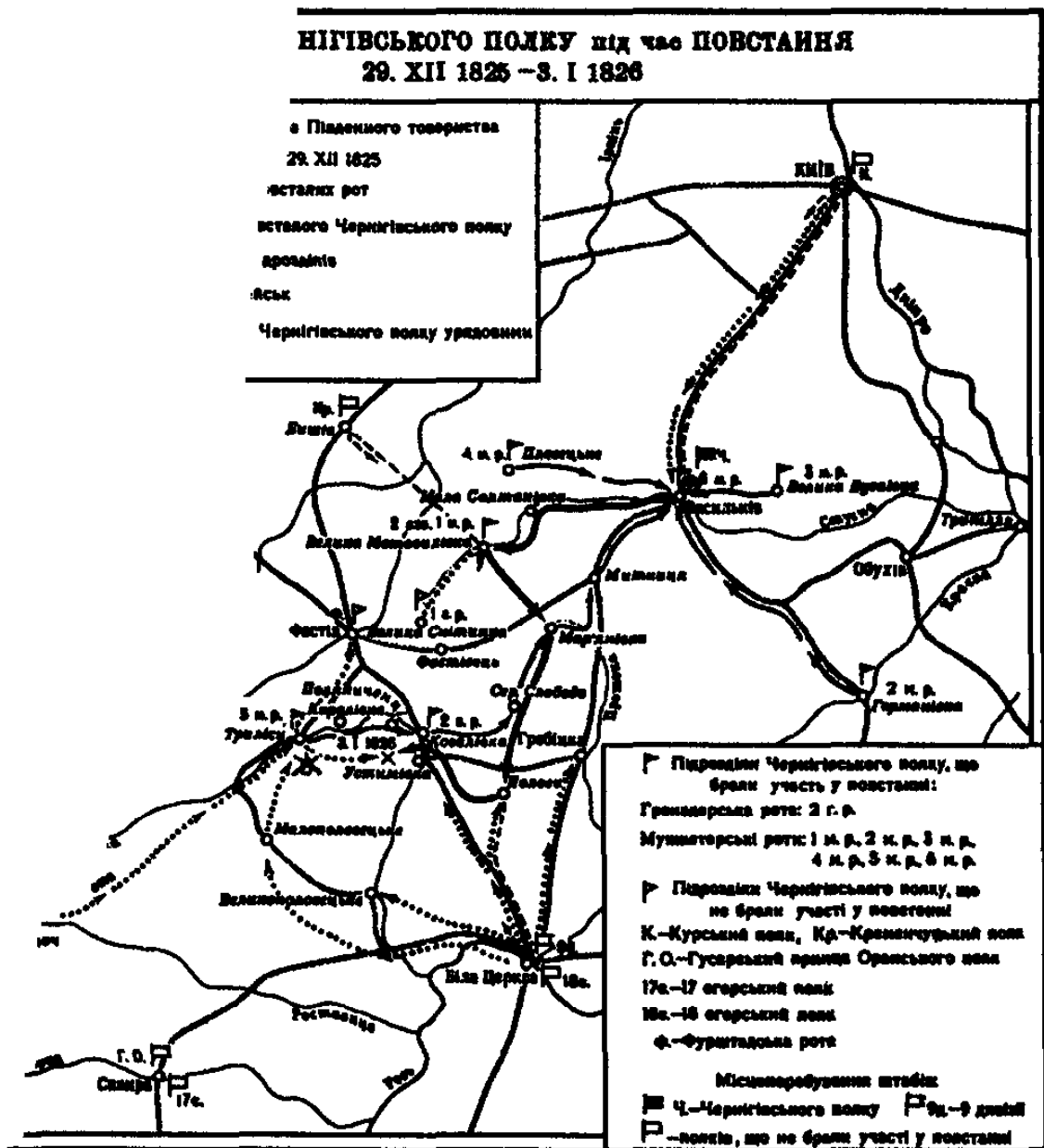
Завершував цей релігійно-політичний агітаційний твір заклик: “Для звільнення сімейств своїх і для виконання святого закону християнського помолившись із теплою надією Богові, що перемагає по правді і захищає тих, хто твердо надіється на нього, ополчитися всім разом проти тиранства поновити віру та волю в Росії”.



Рис. 23 Повстання Чернігівського полку. Художник М.Штаєрман. 1949 р.

С.Муравйов-Апостол надавав великого значення роз'ясненню найширшим масам солдатів та селян цілей і завдань повстання. Він наказав лисарям Чернігівського полку зробити десятки копій "Православного катехізису" для поширення у військових формуваннях та в селах і містечках Київщини. Надвечір 31 грудня повстанці прийшли в с. Велика Мотовилівка і залучили на свій бік розміщені тут ще дві роти Чернігівського полку.

Отже, повстав увесь полк у складі майже 1 тис. чоловік; серед них було і офіцерів. Кілька солдатів на чолі з офіцером, взявши рукописні примірники "Православного катехізису", вирушили до Києва, щоб загітувати мешканців Київщини до приєднання до повсталих. Проте виконати цей план не вдалося: повстанців заарештували. Не дочекавшись їх повернення і не маючи власними силами штурмувати Київ, Чернігівський полк вийшов з Києва 1 січня 1826 р. у напрямку Білої Церкви.



д. 24. Похід Чернігівського полку під час повстання 29. XII. 1825-3. I. 1826 рр.

Далі передбачалося йти на Волинь, щоб уже там залучити на бік повстанців військові частини, в яких служили члени "Слов'янської управи". Однак 3 січня у відкритому полі Чернігівський полк зіткнувся з передовими частинами гусарської дивізії, посланої на придушення повстання. Чернігівці розгорнутим фронтом сміливо рушили на гусарів, сподіваючись, що ті до них приєднаються. Але артилерія гусарської дивізії за наказом її командира відкрила зустрічний вогонь картечню.

Повстанці відразу зазнали великих втрат. Кілька десятків упали вбитими і пораненими. Контузило С. Муравйова-Апостола. Він стояв оглушений і заціпенілий, кров заливала обличчя; намагався, але фізично не міг командувати підлеглими. Іншим офіцерам також не вдалося згуртувати й повести у наступ солдатів. Позбавлені рішучого командування, повстанці розгубилися і зрештою почали втікати. Один гусарський ескадрон кинувся їм навперейми, а другий оточив офіцерів, які всі до одного не зрушили з місця. Коли ж один із гусарів наблизився до пораненого, закривавленого Іполита Муравйова-Апостола молодшого — двадцятирічного брата командира Чернігівського полку, — той вистрілив із пістоля собі в голову.

Усіх повстанців, що залишилися живими, погнали під конвоєм до Білої Церкви. Тут закували у кайдани, зроблені із пожертвуваних графинею Браницькою ста пудів заліза (повстання відбулося поблизу її землеволодіння). 5 січня 1826 р. розпочалися допити рядових учасників повстання, а офіцерів Чернігівського полку відправили до Петербурга, де на той час уже відбувалося слідство щодо повстанців на Сенатській площі. Спеціально створену комісію очолив сам цар Микола I. За її вироком усі учасники повстання Чернігівського полку — як офіцери, так і солдати — були покарані засланням на каторгу до Сибіру або в діючу армію на Кавказ під кулі горців, які мужньо захищалися від російських загарбників. За наказом Миколи I було страчено п'ятьох лідерів антицаристського груднево-січневого повстання 1825-1826 рр. у Петербурзі та в Україні. Троє із них — Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол та Михайло Бестужев-Рюмін — були членами Південного товариства, що діяло в Україні.

Але пам'ять про учасників того повстання, які для загального добра пожертвували усіма своїми становими та майновими привілеями і навіть життям, не вмерла і в наступних поколіннях українського народу.

Під назвою "декабристи" (від російської назви грудня — "декабрь") вони назавжди увійшли в історію як України, так і Росії.



## § 5. Криза кріпосницького господарювання

### КРІПОСНИЦЬКИЙ ГНІТ

Не мирилося зі своїм підневільним становищем і феодално залежне населення України: кріпаки, державні селяни, військові поселенці, “робітні люди”. Частішали підпали поміщицьких маєтків, фізичні розправи над визискувачами. Відбувалися й масові виступи пригноблених, яких найбільше обурювало те, що переважна більшість усієї землі належала поміщикам (українським, російським, польським), які самі її не обробляли, а використовували працю своїх кріпаків.

Здебільшого застосовувалася так звана урочна система виконання панщини, тобто, кожний кріпак одержував від поміщицького управителя завдання на день (“урок”). Але це щоденне завдання було таким обтяжливим, що виконувати його доводилося протягом двох, а то й трьох днів. Саме цю форму найнещаднішої експлуатації викриває народна пісня:

*Молотив я в понеділок,  
Молотив я і в вівторок,  
Лишилося снопів сорок,  
А в середу докінчив —  
День панщини одробив.*

У цілому сільське господарство, основу якого становила кріпацька праця, було малопродуктивним. Панівною у землеробстві в Україні залишалася відстала за своїм характером система — часто з неправильним чергуванням озимих, ярих та пару, недостатнім угноєнням полів. Як свій наділ, так і землю поміщика селяни обробляли власним плугом, сіяли переважно вручну, збирали врожай серпами і косами, обмолочували ціпами.

Рутинне сільськогосподарське знаряддя, нестача у селян тягла, стихійні лиха (посухи, приморозки тощо) зумовлювали низьку врожайність, яка в середньому трималася на рівні сам-чотири, сам-п'ять, тобто, з одного засіяного центнера зерна одержували не більше чотирьох-п'яти центнерів.

Разом з основними польовими роботами селян примушували обробляти сади і городи поміщиків, стерегти їхні маєтки, копати ставки і споруджува-



ти греблі, возити своїми кіньми чи волами поміщицькі товари на ярмарок. Як і в попередні часи, селяни повинні були приносити на панський двір курей, гусей, ягоди, горіхи, полотно. Але в умовах посиленого розвитку товарно-грошових відносин поміщики дедалі частіше вимагали від кріпаків певні суми грошей.

Свавілля кріпацтва найбільше вражало мандрівників із західноєвропейських країн. Французький маркіз\* Астольф де Кюстін у своїй книжці "Росія 1839 року", яка французькою мовою вийшла 1844 р. в Брюсселі, писав: *"Найбільшим нещастям для кріпаків є продаж землі, де вони народилися. Їх продають тепер разом із тим шматком землі, з яким вони нерозривно пов'язані, в чому полягає одне-однісіньке благодіяння нового закону, який забороняє продаж людей без землі. Але цей закон поміщики обходять всілякими засобами: так, продають не весь маєток з усіма селянами, а окремі ділянки і окремо сотню-другу селян. Коли незаконний продаж доходить до відома властей, вони карають власників, але це буває рідко, бо між таким діянням і його найвищим суддею, тобто царем, стоїть стіна людей, які зацікавлені у тому, щоб усі ці зловживання приховати і продовжувати"*.

Кріпосницька імперська держава найбільше дбала про те, щоб тримати у покорі мільйонні маси найпригнобленіших людей — "кріпосних душ". Непокірні зазнавали найжорстокіших покарань, якими страхали всіх інших. Так, 1813 р. за втечу з київської державної арсенальної майстерні судили приписаного до неї коваля Степана Кузьміна. Його спіймали через п'ять місяців після втечі, і військовий суд виніс "середньовічний" вирок: *"бити батогом, вирвати ніздрі і заслати на довічну роботу на галери"*. Щоправда, і тут не обійшлося без заохочуваного тодішніми імперськими властями й самим царем лицемірного "милосердя". Начальник Київського арсеналу подав клопотання до суду: зважаючи на те, що *"Кузьмин ще літ молодих, а тому подає надію на виправлення"*, покарати його шпіцрутенами прогоном через 1 тис. чоловік п'ять разів, а потім (звичайно, якщо покараний залишиться живим) заслати *"на службу у дальні гарнізони"*.

Поміщики також дістали офіційне право без слідства й суду відправляти непокірних кріпаків у Сибір на заслання й каторгу. Ці репресивні заходи царські урядовці цинічно проголошували патріотичним внеском у державну справу заселення й освоєння територій Азіатського континенту, насильницьки приєднаних до Російської імперії в попередні століття. "Бунтівників" часто віддавали й у рекрути. Двадцять п'ять років солдатчини минали в умовах безупинної муштри і брутального знуцання.

---

\* Маркіз — спадковий західноєвропейський дворянський титул, що стоїть посередині між графським і герцогським.

Довічними солдатами вважалися військові поселенці. Вони перебували на постійному казарменному режимі і не тільки займалися регулярним військовим навчанням, а й виконували різні сільськогосподарські роботи в полі та біля худоби. Діти таких солдатів-селян, так звані кантоністи, із семирічного віку також відбували військову муштру. Запроваджуючи військові поселення, російський царизм мав на меті утримувати величезну армію без державних витрат. А те, що більшість таких поселень розмістили в Україні — у Харківській, Катеринославській, Херсонській губерніях, — також не було випадковим: зважали на "бунтівливі" волелюбні козацькі традиції українського народу, які становили постійну загрозу цілісності й непорушності Російської імперії.

1845 р. царський уряд затвердив спеціальний, дуже докладний законодавчий акт "Уложення про покарання кріпаків". Серед багатьох суворих толожень пункти 1907, 1908 і 1909 викладено так:

"1907. Кріпаки за заворушення проти панів своїх або ж осіб, яким їхні поміщики передали на законній підставі свою владу, цілком або з обмеженням, піддаються покаранням, визначеним у статтях 283-290 цього Уложення як за заколот проти властей, урядом поставлених.



Рис. 25. Муштра у військових поселеннях. Малюнок невідомого художника.

1908. За всяке вперте непідкорення, хоч і без явного повстання, панам своїм, або особам, яким від них на законній підставі передана їхня влада, цілком або з обмеженнями, кріпаки у випадку, коли власник, не бажаючи сам використати наданих йому законом домашніх виправних засобів, повідомить про це відповідному начальству, піддаються, зважаючи на обставини, що збільшують або зменшують цю провину, покаранню різками від двадцяти до п'ятдесяти ударів.

1909. Кріпаки за подання на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів."

Царизм вжив і деяких заходів щодо певного впорядкування виробничих взаємовідносин поміщиків з кріпаками, щоб якимось розрядити напруження, яке виникло між ними і загрожувало самому існуванню феодально-кріпосницького ладу. В Правобережній Україні, де поміщицький гніт був найбільш нещадним, протягом 1847-1848 рр. царські власті провели так звану інвентарну реформу. В кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записували норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Але визначав ці норми сам поміщик, чия земельна власність залишалася недоторканою. Цим державним актом закріплювалася навіть тривалість робочого дня кріпаків: "від сходу до заходу сонця, а з 15 травня до 15 серпня — від 5-ї години ранку до заходу сонця". Селяни, побачивши в інвентарній реформі передусім чергову спробу законодавчо увічнити кріпацтво, виступили проти її запровадження. Знову царським властям довелося вдаватися до примусових заходів — нерідко із залученням поліції та війська.

Однак і самі поміщики не дотримувалися інвентарних правил. Тобто, в реальному житті мало що змінилося після їх проголошення. Так, незважаючи на встановлені обмеження, кріпаки, як і раніше, здебільшого працювали на пана всі сім днів тижня, а нерідко й у свята. Свої ж ділянки обробляли ночами. Громадянських прав інвентарна реформа кріпакам не дала. Дуже обізнаний і спостережливий чиновник державної служби у Рівному Автоном Солтановський писав: "Кріпак був особою, яка стояла поза законом. Сікти його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті засікти, якщо польський поміщик жив у злагоді з властями). Дружини і доньки кріпаків служили хтивості панів і паничів. Жінок сікли нарівні з чоловіками. Сікли кріпаків пани і пані, сікли їх управителі, сікли економи, сікли поліцейські та всілякі інші власті... за судом і без всякого суду, сікли навіть із тваринної пристрасності бачити тремтіння стражденного людського тіла, бачити бризки і потоки крові".

## НОВІ ЯВИЩА В ЕКОНОМІЦІ

Щоб збільшити прибутковість своїх господарств, поміщики посилювали експлуатацію селян підвищенням норми панщини або розширенням земельних володінь за рахунок відібраних селянських наділів. І перше, і друге підривало економічну спроможність селян, тобто, тієї продуктивної сили, на якій трималися самі поміщицькі господарства.

Зростало число повністю обезземелених поміщиками селян. Частину з них багатії перетворювали в своїх слуг або дворових робітників, а то й віддавали у найми до інших землевласників чи на промислові підприємства. У багатьох поміщицьких господарствах застосовувалася "місячина". Суть її полягала в тому, що поміщик повністю відбирав у кріпака земельний наділ і примушував обробляти лише свою землю за щомісячну пайку харчами. На Київщині, Полтавщині до середини 1840-х рр. майже три чверті поміщицьких селян зубожіли так, що вже не мали ні робочої худоби, ні реманенту для польових робіт.

Жорстокими експлуататорами були так звані посесори, які одержували в тимчасове розпорядження державні землі разом із приписаними до них селянами. При цьому селяни не звільнялися від подушного податку державі, на сплату якого йшла майже половина їхніх прибутків. А ще значну частину забирав посесор.

Окремі високоосвічені поміщики намагалися підняти культуру землеробства добором посівного збіжжя, добрив, виробленням наукових правил сівозміни, вдосконаленням реманенту та сільськогосподарської техніки. Обурюючись загальним низьким рівнем сільського господарства в Україні, засновник Харківського університету Василь Каразін організував Філотехнічне товариство. Членами його стали понад 100 чоловік із різних губерній України. За період свого семирічного існування товариство виробило багато корисних рекомендацій, здійснило чимало винаходів та відкриттів у галузях землеробства і тваринництва.

Однак більшість поміщиків, не бажаючи обтяжувати себе повсякденними турботами про забезпечення прибутковості своїх маєтків, воліла здавати їх в оренду купцям, міщанам, заможним селянам. Чимало таких запозятливих орендарів робили господарства високоприбутковими. Це давало їм змогу розширювати площу орендованих земель, викуповувати їх у приватну власність, поліпшувати сільськогосподарський реманент, наймати додаткову робочу силу. Набуті капітали допомагали їм викупитися з кріпацької залежності. Імперське жандармське відомство у своєму звіті 1827 р. цареві Миколі I окрему увагу звертало на чимраз більше поширення такої практики: *"Стикаючись з казенними селянами і мешкаючи за згодою своїх панів у містах, кріпаки мимоволі навчаються цінувати ті переваги, якими*

користуються вільні стани. Треба зазначити, що кожен кріпак, якому вдалося своєю працею заощадити кілька тис. рублів, використовує їх передусім на те, щоб купити собі волю”.

Заможні селяни з колишніх кріпаків розширювали і сферу своєї господарської діяльності: займалися вже не тільки рільництвом та продуктивним тваринництвом, а й торгівлею (деякі — лихварством) і навіть промисловим підприємництвом. На середину ХІХ ст. багато з них були вже власниками промислових підприємств із найманими робітниками: гуралень, цукроварень, олієнь, цегелень тощо. У власність купців та багатих селян перейшла більшість вітряних і водяних млинів, яких у кожній губернії налічувалося по кілька тисяч.

Засновані на підневільній малопродуктивній праці кріпаків поміщицькі мануфактури поступово занепадали, не витримували конкуренції з купецькими промисловими підприємствами, де працювали вільнонаймані робітники. А продуктивність їхньої праці була значно вищою. Тому й свої підприємства з переробки сільськогосподарської продукції поміщики старалися вигідно продати новоявленим капіталістам.

Підвищенню продуктивності праці у промисловому виробництві в Україні сприяв технічний переворот, початок якому поклало широке запровадження у 40-х рр. нового машинного обладнання на цукрових заводах. Будувати фабрично-заводські підприємства стали частіше у містах, а не тільки в селах і містечках, як це робилося раніше. 1823 р. кріпаки-умільці маєтку графа Воронцова у містечку Мошин на Черкащині спорудили перший на Дніпрі пароплав, який назвали “Бджілкою”. Досвідчений місцевий коваль Вернигора встановив на ньому парову машину на 6,5 кінської сили. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла акціонерна пароплавна компанія, яка мала кілька потужних пароплавів. А в промисловості України на середину ХІХ ст., коли поміщицькі мануфактури повністю занепали, понад 90% усіх діючих на вільнонайманій праці заводів належали підприємцям-купцям.

Промислову і сільськогосподарську продукцію переважно збували на ярмарках. Тут разом із товарами місцевого виробництва продавалися вироби з центральних губерній Росії: бавовняні, шовкові і вовняні тканини, вичинені шкури, хутра, римарські вироби, посуд, нитки. Взагалі у галузі торгівлі промисловими товарами в першій половині ХІХ ст. російські купці панували на українських ярмарках. Отже, товарообіг між Україною і Росією не був паритетним. Більша частина барисів від ярмаркової торгівлі потрапляла в Росію.

Найбільший торговельний оборот в Україні мали ярмарки в Києві, Харкові, Єлизаветграді. На київський Контрактовий ярмарок, який відбувався у січні-лютому, зїжджалися тисячі поміщиків і купців не лише з різних регіонів Російської імперії, а й із-за кордону: Австрії, Пруссії, Франції,

Англії. Тут вони укладали угоди (контракти) на оптову купівлю-продаж виробів сільського господарства і промисловості, брали позики у приватних банках, сплачували борги.

Зростала роль чумацького промислу. Лише зерна чумаки доправляли в чорноморсько-азовські порти до 40 млн. пудів щорічно. А традиційне завезення ними солі в Україну досягло на середину XIX ст. 8 млн. пудів щороку. Для перевезення такого вантажу потрібно було 120-130 тис. хур (чумацьких возів). В асортименті чумаків з'явилися й нові товари: кам'яне вугілля, продукція цукрових і салотопних заводів тощо. Їхні транспортні шляхи сягали Уралу і Середньої Авії.

Управитель Полтавської скарбничої палати Микола Арандаренко в своїй тритомній історико-етнографічній праці "Записки о Полтавской губернии" [Полтава, 1848-1852 рр.] так описував традиційний звичай організації чумацького промислу: "Візникування своє чумаки провадять звичайно валками (по-малор. фура), які складаються з кількох десятків возів (по чумацькому — паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство називається в них артілью. Кожний чумака у своїй артілі підкоряється в суворому розумінні всім умовам і в разі відходження від них карається і навіть виганяється з артілі. Отаман вирішує всі суперечки остаточно, він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно".



Рис. 26. У Крим по сіль. Художник В.Радомський.

Чумаки-підприємці, власники десятків хур і волів, походили із заможних селян. Погонщиками до них наймалися зубожілі селяни. Деякі багаті чумаки започатковували згодом відомі родинні династії великих підприємців. Отже, і цей промисел сприяв визріванню в надрах феодально-кріпосницької системи капіталістичного ладу. Але чумацтво вимагало великої фізичної сили від кожного, хто за нього брався, а також стійкості проти багатьох хвороб, що переслідували чумаків у далекій і тривалій дорозі. Багато небезпечних пригод і трагічних випадків чигали на них далеко від рідної домівки. Це яскраво відтворено в українському фольклорі, такому багатому на чумацькі перекази і пісні. Ось одна із них:

*Заслаб чумак, заслаб бурлак,  
Заслаб та й лежить,  
Ніхто його не питає,  
Що в нього болить.  
Болять в нього ручки й ніжки,  
Гей, болить голова,  
Бідна моя голівонька,  
Гей, чужа сторона.  
Товаришу — рідний брате,  
Гей, пожалій мене,  
Скидай з себе жупан драний,  
Та вкривай мене.  
Продай мої сірі воли,  
Продай ярма, ще й занози,  
Гей, поховай мене,  
При битій доріженці,  
Де чумаки йдуть.*

## ФІРМА ЯХНЕНКІВ-СИМИРЕНКІВ

Найвидатішими зачинателями підприємництва в Україні були уродженці Черкащини, сини колишнього кріпака-ремісника (за фахом — чинбаря і чоботаря) Михайла Яхненка — Степан, Кіндрат і Терентій. Вони разом із чоловіком їхньої сестри Анастасії Федором Симиренком (також їхній земляк і виходець із кріпацької родини) заснували в 40-х рр. XIX ст. промислово-торговельну фірму, яка спеціалізувалася головним чином на виробництві і продажу цукру.

А розпочинали брати Яхненки підприємницьку діяльність з орендування двох поміщицьких млинів у містечку Сміла, торгівлі на ярмарках борошном та гуртовим перепродажем худоби і шкіряного товару. Спільно

з Федором Симиренком залучали до справи своїх синів та онуків, прищеплювали їм навички підприємництва. Правда, не всіх воно захоплювало. Зокрема, онук Федора Михайловича — Лев Платонович Симиренко (1855-1920 рр.) — прославився як учений-помолог\*, котрий вивів знаменитий сорт яблук "Ренет Симиренка", увічнивши прізвище всієї родини енергійних українських підприємців.

Розквіт фірми "Брати Яхненки і Симиренко" припадає на 40-і - 50-і рр. XIX ст. Тоді слава про неї гриміла по всій Російській імперії і навіть за кордоном, бо продукція знаменитих українців вивозилася також у зарубіжні країни. Сховища і крамниці фірми розташовувалися в найбільших містах України і Росії, в тому числі у Москві й Нижньому Новгороді. І прості російські люди з вдячністю і повагою відгукувалися про тих підприємливих "малоросіян", які постачали їх цукром найвищого гатунку, високоякісним борошном та багатьма іншими споживчими товарами.

У місцевих поміщиків фірма орендувала величезні земельні масиви для вирощування цукрових буряків. Побудована нею 1843 р. в с. Ташлик на Смілянщині цукроварня першою в Україні застосувала замість застарілої "вогневої" нову "парову" технологію виробництва цукру. Грандіозне видовище, небачене для того часу, становила побудована 1848 р. поблизу с. Мліїв головна семиповерхова цукроварня. Вона так само, як і належні фірмі машинобудівний (фактично — перший в Україні) та цегельний заводи, була обладнана привезеними з-за кордону найдосконалішими верстатами. Працювати на них місцеві вільнонаймані робітники навчалися у майстрів-іноземців.

Найбільшою гордістю власників фірми було добре впорядковане селище робітників і службовців (навіть з освітленням вулиць газовими ліхтарями, які тоді тільки-но почали запроваджуватися у великих містах Російської імперії). Поруч із пристойними домівками тут були крамниці, лікарня, школа, театр, церква. Головна контора фірми надавала мешканцям селища для поліпшення їхнього економічного становища грошові позики під векселі\*\*.

1859 р. заводи фірми і селище при них відвідав Тарас Шевченко (його рідне батьківське село лежало за 15 верст від Мліїва). Захоплений побаченим, Шевченко обняв і розцілував одного з Яхненків, а потім розчулено вигукнув: "Батьку, батьку Кіндрате, що ти тут наробив!" Він із задоволенням читав свої вірші робітникам і службовцям.

Трохи згодом у листі до Шевченка Платон Симиренко писав: "Ми всі часто згадуємо про Ваше перебування у нас і душевно бажали б ще користуватися Вашим товариством... Ви своїми поетичними розповідями так

\* Помологія — практична наука про те, як культивувати і виводити нові сорти плодоносних дерев.

\*\* Вексель — письмове зобов'язання з позначенням суми і терміну повернення боргу.



захоплювали мене, що, бувало, про все забуваєш... Ваше здоров'я потрібне для всіх". Найповніше видання "Кобзаря", що побачило світ за життя автора, вийшло 1860 р. в Петербурзі "коштом Платона Смиренка".

Засновники і керівники фірми "Брати Яхненки і Смиренко" були глибоко релігійними людьми. Панівні в їхніх родинних взаєминах християнські моральні принципи — чесність, порядність, обов'язковість — утверджувалися і в ділових контактах із партнерами та робітниками фірми. Як у надійне сховище, несли багаті й бідні свої грошові заощадження до каси фірми, поповнюючи її обіговий капітал. Щодо високоморальних принципів, на яких велися справи протягом існування фірми (до 80-х рр. ХІХ ст.), то показовим є те, що напередодні самоліквідації вона повністю сплатила борг скарбниці й щедро розраховувалася з усіма кредиторами.

Основну масу 13,5 млн. населення України в складі Російської імперії на середину ХІХ ст. все ще становило феодально залежне селянство. Кріпаків і державних селян тут налічувалося 10,5 млн. чоловік. Ці люди найбільше прагнули повалення феодального ладу, який прирік їх на тяжку підневільну працю, постійні злидні і духовну темряву. Ось чому селянство дедалі активніше виступало проти кріпацтва.

## АНТИКРІПОСНИЦЬКІ ПОВСТАННЯ

З особливою силою масовий антикріпосницький рух розгорнувся в 1815-1820 рр. У селах Жукове і Стасівка Полтавської губернії повсталі кріпаки заявили, що хочуть зробити всіх селян вільними, наділити їх поміщицькими землями, а панів повиганяти з маєтків. Коли ж царські власті послали проти них військо, повстанці вдалися до випробуваного в Україні за давніших часів методу бою. Вони взяли з собою дружин і дітей, майно та холодну зброю і стали у полі козацьким табором, оточивши його з усіх боків возами. Далі із погрозовими вигуками повбивати поміщиків навколишніх сіл і дістатися до царських властей у губернському місті повстанці вийшли зі свого укріплення й зав'язали справжній бій із військом. Проте їхні списи і ножі не змогли подолати озброєних царських солдатів.

1819 р. повстали військові поселенці в Чугуєві на Харківщині. А почалося з того, що місцеві державні селяни вчинили опір військовим властям, які наказали їм косити казенне сіно. Це була гаряча жнивна пора, коли селяни мали свої термінові роботи у власних господарствах. Ініціативу подальшої боротьби взяли на себе військові поселенці разом зі своїми родинами. Вони висунули вимогу ліквідації цих поселень взагалі.

Командиру дивізії довелося викликати війська й оточити Чугуїв. Ні арешти, ні побиття людей не допомогли. Матері кидали малих дітей під

ноги карателів і кричали, що краще вмерти всім, ніж жити у режимі військових поселень. А тут ще в Таганрозі улани довідалися про бунт чугуївців і теж заворушилися. Начальство боялося, що бунт перекинеться в Харків. На місце подій зі столиці імперії — Санкт-Петербурга — прибув сам граф Аракчеєв, головний засновник та куратор військових поселень. Понад місяць тривали переговори царських урядників з повстанцями, які не піддавалися на жодні умовляння. Зрештою озброєні гарматами регулярні військові частини придушили повстання. Понад дві тисячі чоловік було заарештовано, багатьох із них (у тому числі навіть жінок) піддали жорстокому покаранню шпідрутенами.

Протягом 1818-1820 рр. заворушення спалахували у 250 селах на Дону і в Південній Україні. Повстало близько 45 тис. російських і українських селян. Озброєні косами, списами, дрючками, вони виганяли поміщиків та їхніх управителів і встановлювали у селах свою владу. В с.Мартинівка на Дону організували громадську канцелярію, яка керувала постанням. Лише за допомогою величезних військових сил царському уряду вдалося його придушити.

На Київщині селянські заворушення були прямим відгуком на повстання Чернігівського полку наприкінці 1825 - на початку 1826 рр. Так, селяни з маєтків графині Браницької відкрито заявили, що вони допомогли б повсталим солдатам, якби ті прийшли в Білу Церкву. В Уманському повіті навесні 1826 р. підняв селян на боротьбу проти поміщиків солдат Олексій Семенов. Видаючи себе за уповноваженого від царя, він переїздив із села в село і наказував селянам заарештовувати поміщиків, карати різками поміщицьких економів. Царські власті вдалися до військової сили для придушення цього селянського заворушення. Найактивніші його учасники були побиті канчуками і заслані на каторгу в Сибір, а Семенова засудили до смертної кари.

Поміщик И.Рулікoвський із Васильківського повіту Київської губернії, де в новорічні дні 1826 р. відбувалося збройне повстання декабристів, пізніше згадував: *“Революція в Петербурзі та повстання в Чернігівському полку хоча й були одразу в прямому зародку вгамовані й знищені, проте кинули вони поміж людей сильне шумування та кипіння... Бажання свободи й волі все виростає й шириться серед того люду. Тож ми багато разів були свідками його спроб до бунту. А хоч вони були здушені силою, та не зменшилося поміж народом бажання волі, а ще роз'ятрилося під впливом тих жорстоких кар, що тільки драгували духа, а не втихомирювали бурхливість”*.

Серед селян усієї Правобережної України не вщухали чутки про можливий вибух нової Коліївщини, про поширення письмових наказів сина Гонти, звернених до поміщиків, з вимогами звільнити кріпаків і віддавати їм

усі землі. Під впливом цих чуток селяни відмовлялися виконувати повинності, відбирали у поміщиків майно та землю, розподіляли їх між собою. Незламним борцем проти визискувачів трудящих мас виявив себе легендарний народний герой Устим Кармалюк. Він народився 27 лютого 1789 р. в с. Головчинці на Поділлі (тепер с. Кармалюкове Вінницької області) в кріпацькій родині. З дитинства Устим бачив тяжку, виснажливу працю на пана, бевпросвітні злидні селян, знущання над ними поміщиків. У юнацькі роки все це викликало в нього глибоке обурення. Пан, побачивши в Устимові небезпечного бунтаря, поспішив віддати його в солдати. Але Кармалюк не захотів миритися із солдатською муштрою. Незабаром він утік і повернувся в рідні місця, де з таких же втікачів селян і солдатів організував повстанський загін. Вони нападали на поміщицькі маєтки, шинки, садиби селян-багатіїв, карали експлуататорів і роздавали їхнє майно та гроші бідним селянам.



*Рис. 27. Прижиттєвий портрет Устима Кармалюка. Художник В.Тропінь.*

Ніщо не могло зломити волі та мужності Кармалюка. Людина великої фізичної сили і надзвичайної витривалості, він зніс численні тюремні ув'язнення, заслання за тисячі верст від рідної домівки, найтяжчі каторжні роботи і найжахливіші тортури. У різний час за вироками судових установ царизму Кармалюк зазнав майже 4,5 тис. ударів шпіцрутенами і канчуками. Цієї смертельної дози покарання цілком вистачило б, щоб позбавити життя не одну людину. А Кармалюк витримав і не скорився. П'ять разів він утікав з війська, заслання і каторги. Пройшов під час своїх утеч понад 13 тис. верст. І щоразу, повернувшись у рідні краї, Кармалюк знову збирав повстанські загони і запалював на визвольну боротьбу маси поневолених селян (до всього — не тільки українських, а й молдавських, які жили в тих місцях). У бойових діях цих загонів, які під керівництвом Кармалюка здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки, взяло участь близько 20 тис. кріпаків. Саме тоді народилися народні приказки: "Пану добре не буде, коли в село Кармалюк прибуде", "Підемо до Кармалюка, бо сверблять на панів руки".

Любов народних мас, повсюдне схвалення його дій, готовність простих людей допомагати герою робили Кармалюка невловимим. Царські власті розповсюджували по всьому Поділлю і Бессарабії наказ військам та поліції придушити повстання і "остаточно та назавжди" заарештувати його ватажка. Але марно. Кармалюк сам готувався визволити від панського гноблення всіх бідняків Поділля. "Кріпаків мільйони, а панів крихта, — роз'яснював він селянам їхнє становище у суспільстві. — Один пан на село, а то й на двоє сіл, та ще шляхта паршива. Нехай вони спробують подужати таку силу, як повсталі кріпаки!"

Однак і шляхтичі-поміщики створили озброєні загони, які намагалися насамперед знищити ватажка повстанців. На Кармалюка організували полювання, вистежували кожен його крок. І нарешті вночі з 9 на 10 жовтня 1835 р., дізнавшись, куди має прийти Кармалюк, влаштували засідку і підступно вбили його.

Та не вмерла в народі пам'ять про подвиги улюбленця подільських і волинських кріпаків. Вона збереглася в багатьох піснях, думках, переказах і легендах. Дуже популярною в Україні стала народна пісня про Кармалюка "За Сибіром сонце сходить". Один із її варіантів прямо закликає не припиняти визвольної боротьби:

*Збирайтеся, козаченьки,  
Беріть дрюки в руки.  
Та й підемо панів бити  
За народні муки.*

## СТАН ЕКОНОМІКИ І МАСОВА АНТИКРІПОСНИЦЬКА БОРОТЬБА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Народні маси західноукраїнських земель, загарбаних Австрійською імперією, також зазнавали феодально-кріпосницького гніту, який прирікав їх на злиденне життя. До чотирьох п'ятих своїх прибутків селяни мусили віддавати дідичам (поміщикам), духівництву, державі у формі різних повинностей (данина панам натурою або грошима, пропінація\*, церковна десятина, державні податки і шарварки\*\* та ін.). На практиці жоден дідич не дотримувався якось певної норми панщини. У феодально залежних селян часто не вистачало часу для обробітку своїх власних невеликих ділянок. Так порядки, а також рутинна техніка, відсталі форми господарювання і мало-земелля призводили до занепаду селянських господарств. В одному з переказів на Буковині так розповідалося про ті часи: *“Гнобили наших односельчан, як хотіли. Від рана до пізнього вечора гнули люди спину на панів, змагали від тих буків, которих давали щоденно. Ліпше була смерть, ніж таке собаче життя. Всі тільки й говорили про панщину, коли вже її не буде Богу молилися і волі просили. А скільки пісень співали про ту панщину:*



*Рис. 28. Ярмарок на площі святого Юра у Львові.  
Перша половина XIX ст. Літографія А.Ланге.*

\* Пропінація — примусовий продаж поміщиками горілки їхнім селянам.

\*\* Шарварки — державна повинність кріпаків щодо будівництва і ремонту шляхів.

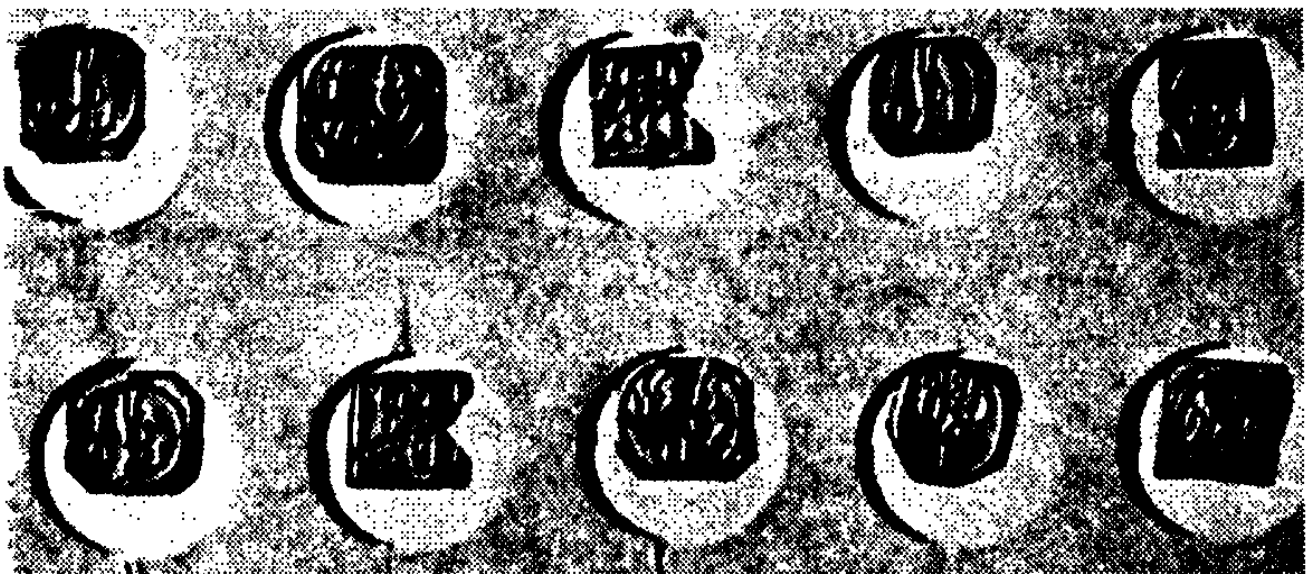
*Як прийшли ми на панщину,  
Та й стали думати:  
Кілько буде пан Ромашкан  
Нам буків давати?*

Дідичі розширювали продуктивне тваринництво, займалися переробкою продуктів сільського господарства (гуральництвом, виноробством, цукроварінням тощо), навіть засновували підприємства гірничодобувної промисловості. Окремі маєтки перетворювались у багатогалузеві господарства із застосуванням машинної техніки і вільнонайманої праці.

У 20-х-30-х рр. предметом підприємництва дідичів та купців стає закупівля і перепродаж у західні провінції Австрії та в Німеччину худоби, вирощеної в Наддніпрянській Україні. Розвиваються традиційні галузі промисловості: соляна, залізорудна, тютюнова, лісова, сірчана. У 1834 р. на Буковині діяло 20 водяних лісопилень.

Полотно і шкіряні вироби продавали й за межами Східної Галичини: Відні і Пешті. Прибутковим для дідичів і феодальної держави залишалося гуральництво, продуктивність якого підвищилася завдяки новій сировині, картоплі, й пов'язаній із цим реконструкції старих підприємств. У 40-х рр. Галичині налічувалося понад 200 гуралень, на Буковині — близько 100. Деякі з них переробляли по 12 тис. центнерів сировини за рік. За тодішньою офіційною статистикою, на кожного мешканця Галичини віком понад 14 років трипадало 14 літрів горілки на рік (тоді як м'яса — менше 5 кг).

У цілому промисловість на західноукраїнських землях розвивалася з край повільними темпами. Насамперед, через вузькість внутрішнього ринку, обумовлену пануванням феодально-кріпосницьких відносин, які приликали на зубожіння основну масу населення — залежне чи то від дідичів,



*Рис. 29. Латунні бірки, які видавалися дідичами західноукраїнським селянам як посвідчення відробітків панщини.*

чи то від держави селянство. Купці, наживаючи великі прибутки на лихварстві та спекуляції, не були зацікавлені вкладати капітал у промисловість. Кілька великих залізообробних підприємств із використанням вільнонайманої праці німецьких та угорських колоністів заснували в першій половині ХІХ ст. на Буковині та Закарпатті австрійські підприємці. Кріпосні селяни, які становили основну масу населення західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії, вели наполегливу визвольну боротьбу разом із польськими, угорськими, румунськими селянами, певною мірою підтримували зв'язки з трудящими Правобережної України, нерідко втікали туди від поміщиків. Прагнучи визволитися з-під ненависного гноблення, селяни не обмежувалися втечами й скаргами у державні установи. Частішали потрави панських посівів і лук, підпали маєтків.

Нового розмаху набув традиційний на Прикарпатті опришківський рух. У засобах боротьби він мав багато спільного з повстанськими загонами Кармалюка. На Буковині понад 10 років наводив страх на дідичів, сільських лихварів та корчмарів загін опришків, очолюваний Мироном Штолюком. За активної підтримки місцевих селян Штолюк був невлотимим. Лише вдавшись до значної військової сили, власті розгромили його загін.

Три роти солдатів було кинуте на придушення великого антикріпосницького повстання на Буковині, що відбулося 1844 р. під керівництвом Лук'яна Кобилиці. Тут селяни 22-х громад самочинно оголосили ліси і пасовиська своєю власністю й відмовилися виконувати феодалні повинності. Вбачаючи у польській шляхті свого визискувача, українські, як і польські, селяни не підтримали її масового виступу 1846 р. в Галичині проти австрійського панування. Навпаки, вони подекуди скористалися цією нагодою для розгрому панських маєтків.

Отже, і кризові явища у кріпосницькому господарюванні, і масові рухи селян свідчили про визрівання революційної ситуації на українських землях під владою обох чужоземних імперій. Соціальну напругу можна було розрядити лише суттєвим реформуванням державного управління і народного господарства.





## § 6. Початок політизації українського національного руху

### ПЕРЕДУМОВИ І ЧИННИКИ ПОЛІТИЗАЦІЇ

**К**риза кріпосницького господарювання, посилення колонізаторської політики російського царизму ще більше активізували український національний рух. Його найрадикальніших учасників уже не могла задовольнити лише культурно-просвітницька діяльність: видання українських книжок і журналів, публікації фольклорних записів, фахове вивчення та популяризація знань з історії України. На передній край боротьби проти національного гноблення висунулися загальні суспільно-політичні вимоги ліквідації самодержавно-кріпосницького режиму, встановлення демократично-республіканського ладу з державною незалежністю України.

На український національний рух впливала і визвольна боротьба польської шляхти, яка кількісно (100 тис.) посідала значне місце серед населення України. Щоправда, вплив цей не був однозначним. Прихильники рішучих дій щодо українського відродження захоплювалися непохитністю польських революціонерів у боротьбі проти російського царизму. Адже це був спільний ворог поляків і українців. Але викликала спротив уперта схильність польської шляхти боротися за відродження своєї держави на давніх засадах відновлення національного і соціального поневолення всього корінного населення українських земель на захід від Дніпра. І все-таки учасники українського та польського національно-визвольних рухів шукали шляхів і засобів єднання дій у боротьбі проти Російської імперії.

Уже наступного року після повстання декабристів студенти Петербурзької медико-хірургічної академії, поляки і українці, почали обговорювати питання про необхідність визволення Польщі й України з-під влади Російської імперії та об'єднання їх у республіку. Повстання, яке підняла 1830 р. польська шляхта проти російського царизму, наступного року під зверненням до українців та росіян гаслом "За нашу і вашу свободу!" перекинулось і в Правобережну Україну. Однак воно не стало масовим, бо шляхтичам навіть не спало на думку бодай пообіцяти залежним від них україн-



ським селянам звільнення від кріпацтва. Гонориста шляхта не зробила належних висновків із поразки польського повстання 1830-1831 рр. і пізніше коли в розкиданих по всій Правобережній Україні підпільних організація. "Співдружності польського народу" розгорнула підготовку до нового анти-царистського збройного виступу. Порожнім звуком залишилися загально-демократичні девізи "Співдружності ...": "Через народ для народу", "Свобода, рівність, братерство". Адже вони не стосувалися ні селян-кріпаків, ні Правобережної України, яку шляхта розглядала як невідривну частину майбутньої Польської держави.

Осередок "Співдружності польського народу" створили й студенти Київського університету, але через два з половиною роки власті його викрили. Резолюція царя Миколи I була категоричною і витончено садистською: "Після ретельного слідства винних студентів посадити до божевільні, а якщо є причетні й професори, то їх судити військовим судом". Втім, постраждали усі студенти, бо за рекомендацією міністра народної освіти на рік були припинені заняття в університеті, до якого, мовляв, "проник місцевий дух заволоду". Частина студентів примусово перевели на навчання до інших університетів Російської імперії. Генерал-губернатор одержав право надалі припиняти заняття, якщо лекції того чи того викладача будуть шкідливими, а також заарештовувати всіх запідозрених у заснуванні "шкідливих товариств або зловмисного напрямку у вихованні юнацтва".

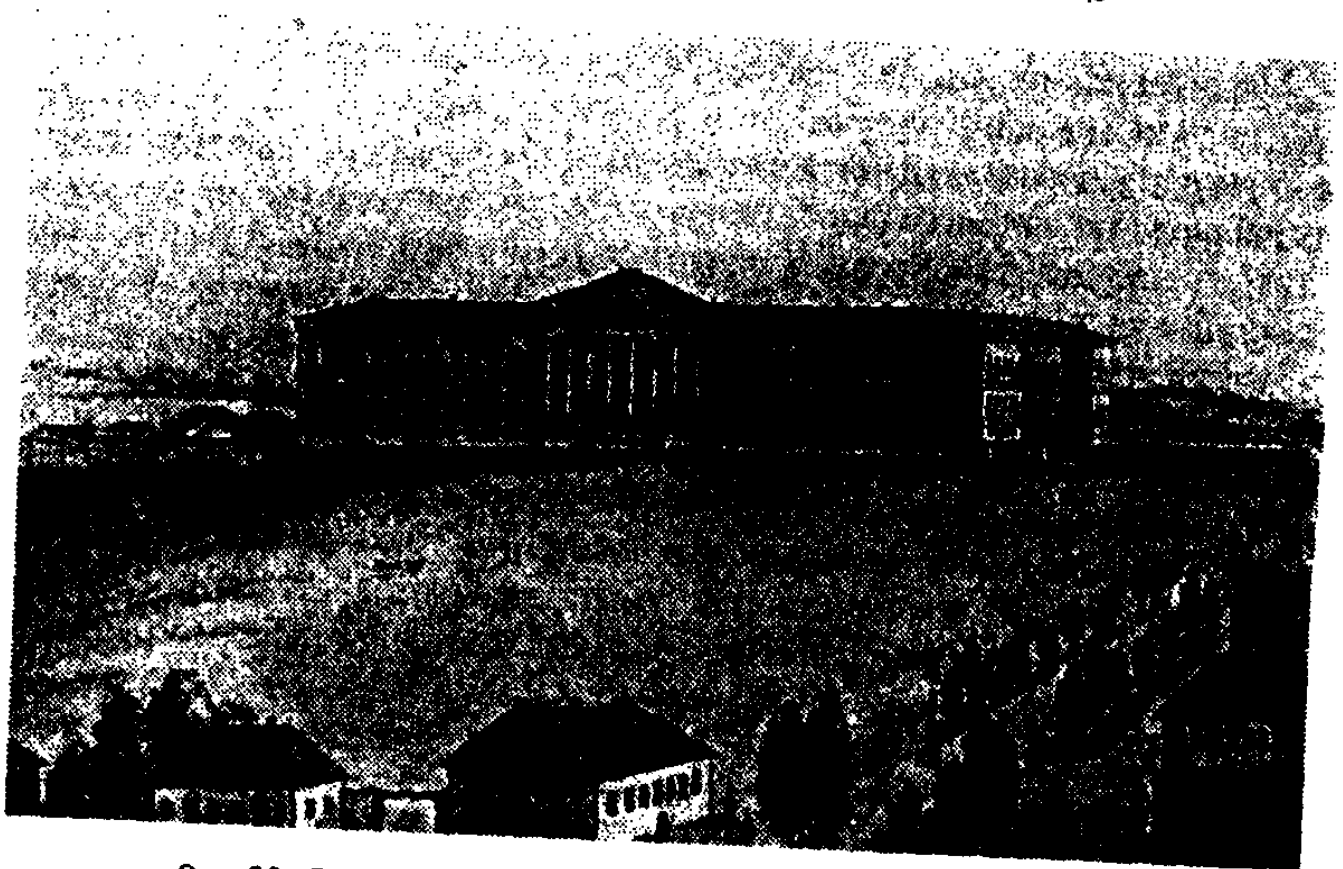


Рис. 30. Споруджений у 1838-1842 рр. на тодішній околиці Києва будинок університету ім. Святого Володимира. Художник М.Сатій.

Посилився політичний нагляд за Україною з боку спеціально створених при Миколі I органів державної безпеки: Третього відділу власної Його Імператорської Величності Канцелярії та Корпусу жандармів. Блакитний жандармський мундир, "від усіх інших військових своїм кольором відмінний, викликав огиду навіть у тих, хто рішався його одягати, — писав у своїх щоденникових нотатках 20-х -50-х рр. ХІХ ст. чиновник і літератор Ф. Вігель. — Запровадження цього нового роду поліції, здається, мало подвійну мету. Жандарми зобов'язані були викривати всілякі злі задуми проти уряду, і якщо десь виявлятимуться сміливі політичні, вільнолюбні ідеї, то перешкоджати їхньому поширенню".

У 1830-х рр. царизм скасував магдебурзьке право (тобто, право на самоврядування) усіх міст України, ліквідував стародавню козацьку міліцію в Києві. Російська мова примусово запанувала у державних установах, у школах та навчальних закладах на всій території України під владою Російської імперії. Сподіваючись зміцнити своє панування в Правобережній Україні з допомогою російської православної Церкви, царизм вдався до насильницьких заходів, спрямованих на утиски, обмеження, а то й заборону діяльності церковних громад інших християнських віросповідань. Насамперед католицького, пов'язаного в основному з польським населенням, і греко-католицького (уніатського), яке за кілька століть уже вкорінилося серед багатьох українців Волині і Поділля.

Під час придушення польського визвольного руху 1830-х рр. переважну більшість католицьких монастирів було примусово закрито. Потім настала черга двох мільйонів уніатів, що проживали в Україні та Білорусії. 1839 р. церковними і світськими властями всі вони були проголошені православними, їхні храми перейшли до православної Церкви. Тих, хто не погоджувався приймати нову віру, вивозили в інші регіони країни. Не зачепили ці репресії лише греко-католицьку релігійну громаду на Холмщині, бо там проживало змішане українсько-польське населення.

Водночас серед українців визрівало невдоволення тим, що чужинці (російські, польські, німецькі та ін.) почувалися повновладними господарями України. Їм належали величезні маєтки, промислові підприємства, вони посіли теплі місця в органах державного управління. На 1832 р. співвідношення власників заводів і фабрикантів за національністю було таким (у відсотках): росіян — 44,6, українців — 28,7, євреїв — 17,4, іноземців — 3,6, решти — 5,7. Оскільки 98% кріпаків України (найбільше в усій Російській імперії) були зайняті панщиною, то селян-ремісників тут налічувалося менше, ніж у Росії. Та й ті кілька десятків тисяч ремісників, що працювали у містах та містечках, здебільшого втратили свою самостійність і цілком залежали від купця-скупника.

Російський капітал переважав і в торгівлі: 52,6% становили російські купці (переважно найбільш привілейовані — першої та другої гільдії\*) і лише 22,2% — українські (здебільшого третьої, найнижчої, гільдії). На всіх одинадцяти щорічних великих ярмарках України панували товари з російських губерній. Дослідник торгівлі на українських ярмарках Іван Аксаков писав: *“Не кажемо про Суми й Харків, міста, створені російськими торговцями, але і в Полтаві, Лохвиці та Лубнах скрізь заправляють торгівлю “фундаментальною”, за купецьким виразом, росіяни...”*

Такі реалії соціально-економічного становища ображали почуття національної гідності українців, а в деякого викликали і ненависть до всіх росіян. Вираженням таких крайніх настроїв була прокламація невідомого походження, поширювана у Києві 1847 р.: *“До вірних синів України. Брати! Настав великий час — час, у який вам надається нагода змити ганьбу, завдану праху батьків наших, нашій рідній Україні підлою рукою ворогів наших. Хто з вас не піднесе руки за велику справу? За нас Бог і добрі люди. Довічно вірні сини України — вороги кацапів”*.

## СТВОРЕННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЙВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Київ (після заснування тут генерал-губернаторства) замість офіційно відведеної йому ролі центру русифікаторської політики царизму в Правобережній Україні насправді став загальноукраїнським центром політичного національного руху. Вже з початку 1840-х рр. студенти і молоді викладачі Київського університету організували таємний гурток “Київська молода”, що поставив перед собою завдання національного відродження (*“... підняти націю з темряви, яка не давала розвиватися її духовним силам і тим самим калічила її”*) та пропаганди серед поміщиків необхідності звільнення кожним із них його селян від кріпацької залежності. Уся пропаганда мала перейматися “християнським духом”. Як голос “труби архангела” сприймалася й популяризувалася поезія Тараса Шевченка.

На своїх засіданнях гуртківці обговорювали майбутнє України, аналізували ідеї французьких філософів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є, чехословацьких пропагандистів панславізму\*\* Яна Колара, Павела Шафарика,

---

\* Гільдія — в Російській імперії розряд купецького стану відповідно до розміру капіталообороту та сплачуваного податку.

\*\* Панславізм (всеслов'янство) — політичний рух, що ставив за мету досягнення національної незалежності слов'янських народів та об'єднання їх у федеративний чи конфедеративний союз.

Вацлава Ганки. Проте вийти за межі свого гуртка у пропагандистській діяльності члени "Київської молоді" так і не наважилися.

Зрештою гурток тихо припинив своє існування. А його найактивніші діячі — вчитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров, — залучивши ще кількох гуртківців, а згодом і нових членів, створили навесні 1846 р. справжню нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (або братство), назване так на честь відомих слов'янських просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія. Члени товариства мали своїми знаками персні з викарбуваними зсередині іменами Кирила і Мефодія та іконкою в ім'я цих святих.

Разом із названими засновниками товариства в його засіданнях брали постійну участь Тарас Шевченко; письменник і педагог, автор української поеми, яка увійшла в історію під назвою "кулішівка" (нею і донині друкують книжки), Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог і журналіст, який вищу освіту здобув у Парижі, де й сформувався як прихильник ідей Великої французької революції, Микола Савич; поет-перекладач Олександр Навроцький; етнограф-фольклорист Панас Маркович; педагог Іван Тосяда; поет і публіцист, автор правознавчого трактату "Ідеали держави" Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб та Дмитро Пильчиков.



рис. 31. Засідання Кирило-Мефодіївського товариства. Художник Л.Ходченко. 1951 р.

Отже, до основного складу Кирило-Мефодіївського товариства увійшли 12 чоловік. Майже всі вони на той час були викладачами або студентами віком від 19 до 30 років. Із походження більшість була дітьми дрібномаєткових дворян. Згодом імена доброї половини цих “братчиків” увійшли в історію української культури зірками першої величини. Та й усі решта як діячі української інтелігенції зробили плідний внесок в освіту й культуру свого (і не тільки свого) народу. Як симпатичні ідеї товариства із ним підтримували зв’язки ще близько сотні людей.

У контексті українського відродження Кирило-Мефодіївське братство започаткувало перехід від дворянсько-шляхетського (за складом більшості учасників, а за змістом — переважно культурно-просвітницького) етапу українського національного руху до етапу різночинсько-народницького — уже досить виразно політизованого. Але братство не відмовилося й від просвітництва як засобу піднесення культурного рівня мас, а отже, і національної свідомості. Звідси — вироблені кирило-мефодіївцями проекти: 1) реформування шкільної освіти, щоб її початкову ланку зробити максимально доступною для дітей сільських і міських “низів”; 2) налагодження книговидавничої справи з широким випуском науково-популярних книжок, корисних у практиці народного господарства. А от програмні вимоги кирило-мефодіївців лежали в площині політики і передбачали корінні державні перетворення, пов’язані з ліквідацією в Україні чужоземних колонізаторських режимів, демократизацією суспільства, встановленням республіканської форми державного правління та федеративних зв’язків із сусідніми (переважно слов’янськими) країнами.

Головною метою товариство вважало досягнення Україною національно-державної незалежності з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки. Щодо сучасного становища України, то настрої усіх кирило-мефодіївців дуже влучно висловив Іван П’яседа: *“Бідна країна, тебе залишили всі твої сини, тебе зрадили всі люди, які можуть полегшити твої страждання... Проте хто скаже, що немає і тих, хто завжди готовий допомогти тобі, улюблена країно моя? Є й такі, які готові покласти за тебе саме життя своє”*. Микола Костомаров, розмірковуючи над практичними питаннями визволення України, також бачив серйозні перепони на цьому шляху: *“Трудна справа... Так воно є: ми, українці, самі нічого не вдіємо — сили не маємо: Москва тягне до себе, поляки Москви бояться і не довіряють їй, як і з ким тут починати?”* І нарешті Василь Білозерський підсумував: *“А втім, ясно, що окреме існування України неможливе; вона перебуватиме між кількома вогнями, утискуватиметься і може взнати сумнішої долі, ніж взнали поляки”*.

Отже, на основі таких міркувань виникла ідея утвердження державної незалежності України у федеративній спілці незалежних слов’янських

держав. Кожна із них становила б окремий штат або розмежувалася на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом усієї федеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган — собор (або сейм).

Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат мав би й свої збройні сили, упорядковані постійними міліцейськими формуваннями. Всі громадяни мали навчитися військової справи, щоб бути готовими в разі війни вступити до спільного ополчення. Щодо громадянських прав населення Всеслов'янської федерації, то передбачалося скасування смертної кари і тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання, заборона “будь-якої пропаганди як марної при свободі”.

Ідеї визволення слов'янських народів з-під іноземного гніту та їхнього державно-федеративного єднання “братчики” збиралися поширювати переважно літературно-просвітницькою пропагандою. Всі вони виступали за повалення самодержавства і ліквідацію кріпацтва в Російській імперії.

## ПРОГРАМНІ ТВОРИ І ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІВЦІВ

Найдокладніше програму товариства викладено в історико-публіцистичному творі, написаному “братчиками” спільно. Самі вони називали його “Киїгою буття українського народу” або й “Законом Божим”, оскільки зміст твору перейнятий заповідями Євангелія Христового. В цілому тут викладено 109 положень релігійно-повчального та історико-публіцистичного характеру. Здебільшого вони торкаються подій всесвітньої (переважно європейської), а також вітчизняної (за тодішнім розумінням — російської, української і польської) історії.

Зокрема, розповідалося про визвольну боротьбу українського козацтва і розвиток деспотичного самодержавства в Росії; про Велику французьку революцію і подвиг декабристів, які прагнули утвердити республіканську федерацію слов'ян; про поділи Польщі сусідніми державами тощо. Історичним минулим кирило-мефодіївці намагалися обґрунтувати свій (цілком природний для часу пробудження національної свідомості) романтизований український месіанізм. Вони були переконані, що саме українському народові — демократичному за своєю природою, органічно несприйнятливому до всякої неволі і рабства — випала історична місія бути ініціатором боротьби за національне і соціальне визволення слов'янських народів з подальшим об'єднанням їхніх держав у федеративну спілку. “Бо вона (Україна — авт.), — читаємо 91 пункт “Закону Божого”, — любила і поляків, і

москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісимо по образу Тройці Божой нероздільной і несмісимою, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські”.

“Закон Божий” завершували положення, що доводили справедливість тієї справи, за яку боролися кирило-мефодіївці, й утверджували віру в її перемогу:

“... голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і повстане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан\*, ні у сербів, ні у болгар.

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою\*\* в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоша знждущні, той внсть во главу”\*\*\*.

Розробили кирило-мефодіївці і статут своєї організації. У ньому конкретизовано ідеї рівноправності народів, держав і громадян майбутньої слов'янської республіканської федерації й викладено статутні права і обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства. За прикладом масонських організацій було встановлено таємні знаки членства у вигляді персня або іконки із зображенням святих Кирила і Мефодія; кожний вступник до товариства проголошував присягу, згідно з якою, якщо доведеться зазнати “утисків і навіть мук за прийняті Товариством ідеї, то ... він не видає нікого з членів, своїх собратів”.

У своїй пропагандистській діяльності серед мас члени товариства повинні були поширювати “ідею про можливість примирення розбіжностей у християнських церквах”, кожну свою дію “вимірковувати відповідно до євангельських правил любові, смиренності і терпіння”, відкидаючи (як безбожне) правило “Мета освячує засіб”. До мас кирило-мефодіївці зверталися і з окремо підготовленими агітаційними відозвами. Дві такі прокламації потрапили до рук царських жандармів — звернення до “братів-українців” та до “братів великоросіян і поляків”. Прокламації закликали до того, щоб “кожний слов'янський народ творив окрему республіку (річ посполиту) і правив собою не в купі з другими, а тільки, щоби кожний з них мав мову,

\* Хорватів.

\*\* Тобто, республікою.

\*\*\* В даному разі цитата з Євангелія церковнослов'янською мовою. Переклад на сучасну українську мову такий: “Ось камінь, який не берегли будівельники, то хай він буде основою всього”.

свою літературу і свій окремий громадсько-політичний лад", щоб метою життя кожного громадянина України, Росії і Польщі були: "слов'янська спілка, загальне братерство, мир і любов Господа нашого Ісуса Христа".

"Братчики" вирізняли окремо з усього слов'янства український, російський і польський народи для того, щоб подолати недовіру цих народів один до одного, викликану їхніми ворожими взаєминами у минулому. Загалом же кирило-мефодіївці мріяли про єднання усіх слов'ян. Це підтверджує розділ "Главные идеи" статуту Кирило-Мефодіївського товариства, де написано:

**"1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.**

**2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южно-русов, северо-русов с белорусами, поляков, чехов со словенцами, лужицян, иллиро-сербов с хурутанами и болгар".**

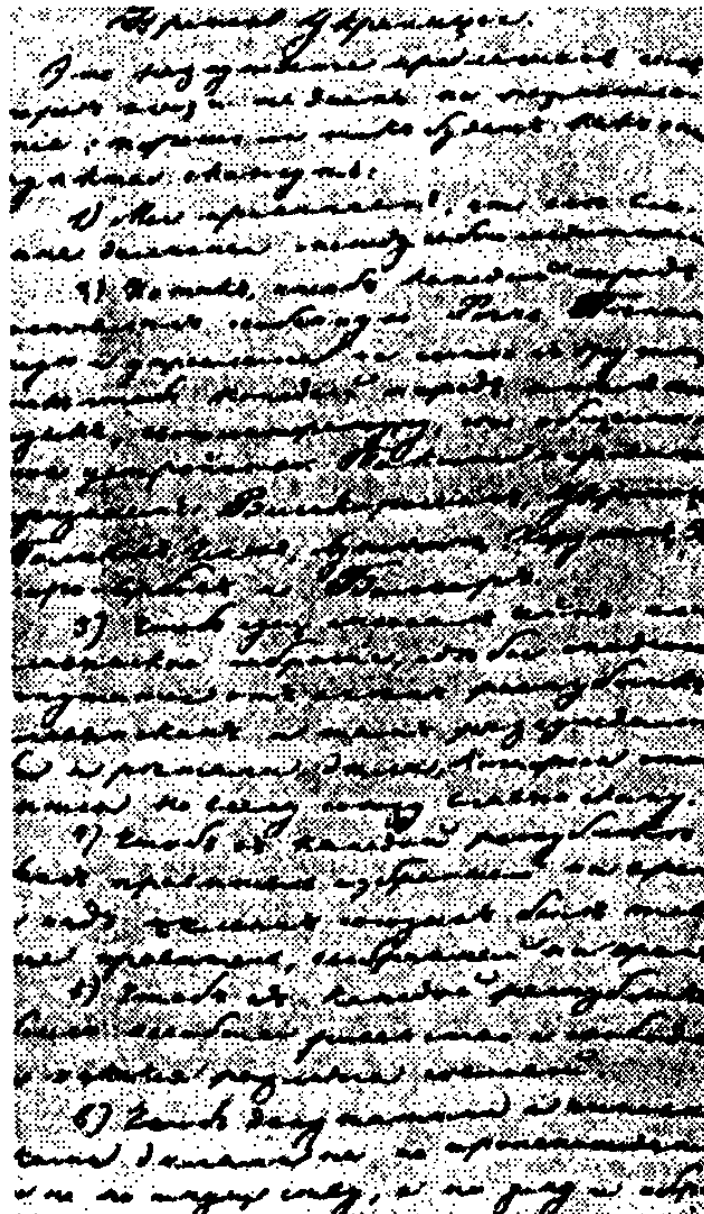


Рис. 32. Одна з рукописних прокламацій Кирило-Мефодіївського товариства.



Немовби коментуючи ці положення, Микола Костомаров 1846 р. в таємній розмові із студентом Київського університету, учасником польського національного руху Юліаном Беліною-Кенджицьким казав: "... німці, латинські мови, англо-сакси тримаються всі разом, а ми, слов'яни, йдемо кожний своєю дорогою, а нерідко і в одній упряжці з ворогом, який наказує нам тягти свій віз". Костомаров вважав своїм обов'язком прищеплювати широким народним масам українські національні почуття, а також ідеї єднання слов'янських народів. Певна річ, не з допомогою наукових трактатів. А от поетичному слову, спорідненому з усною народною творчістю, він надавав першорядного значення.

Не дивно, що серед вилучених жандармами у заарештованого професора історії з Київського університету знайшовся й вірш "Діти слави, діти слави, час ваш наступає". У ньому Костомаров з боєм говорить про "безпросвітну, нерозумну давню незгоду", через яку "ясне небо слов'янщини покрила темнота". Картає винуватців цього стану: священників, "що словом Божим розум подавляли, для користі, для мамони правду уживали"; можновладців, що "говорять наша власть од Бога, а без страху над собою не знають нікого"; вчених, "котрі злеє добрим нарикали, тим, що істину святую од простих ховали"; "продажних філософів" з "їх хитрощами". Костомаров прославляє окремі слов'янські етноси за їхній внесок у загальнослов'янську справу, переконує, що настане час, коли "щезне братня свара" і діти слави, тобто, слов'яни, як "вольні народи стануть вкупі перед Богом".

Велику небезпеку охоронці Російської імперії побачили в українознавчих наукових галузях, передусім в історії України. Характерно, що надіслана Миколі І доповідна записка про завершення слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства містила окремим пунктом пропозицію царським адміністраторам в Україні, "чтобы обращали внимание на тех, которые особенно занимаются малороссийскими древностями, историею и литературою, и старались бы прекращать в этой области наук всякое злоупотребление, но самым незаметным и осторожным образом, без явных преследований и, сколь возможно, не раздражая уроженцев Малороссии". Так було започатковано переслідування тих, хто глибоко цікавився історією України. Воно тривало понад століття як у царській, так і в радянській імперіях.

Справді, історичні знання — важливий чинник утвердження масової національної самосвідомості. Їх поширенню кирило-мефодіївці надавали першочергового значення у своїй агітаційно-пропагандистській діяльності. За змістом "Закон Божий" можна вважати історичною працею, на що вказує і його друга назва — "Книга буття українського народу". Це екстракт політичної історії України, пов'язаної з найважливішими подіями сусідніх країн — Литви, Польщі, Росії — від найдавніших часів до 40-х рр. ХІХ ст.

Громадська робота кирило-мефодіївців зосередилася навколо освіти народу і шляхів піднесення економіки України. Вони збирали кошти для видання популярних книжок. Наприклад, випустили написану П.Кулішем "Кишенькову книжку для поміщиків та найкращий, видобутий з досвіду, спосіб керувати маєтком". Планували також видати для селян практичний порадник господарям — книжку князя Одоєвського "Сільські читання" у перекладі з російської. В.Білозерський склав проект запровадження в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів, у яких би "вихованці готувалися до сільського життя і притому, переважно, землеробного", закладів, у яких "виховувалися б діти, взяті з селищ з тою метою, щоб знову у ті ж повернутися з більш ґрунтовними відомостями щодо потреб свого побуту і зі знаннями ремесел, необхідних у землеробському житті, при землеробських заняттях". Однак царські власті не дали дозволу на відкриття бодай одного такого училища, хоча фінансове утримання його кирило-мефодіївці брали на себе.

## ТАРАС ШЕВЧЕНКО В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ

Послідовно обстоював необхідність поширення освіти в народних масах Т.Шевченко. Своїх колег по Кирило-Мефодіївському товариству він закликав домагатися насамперед того, щоб "завести на Україні добрі сільські школи", і сам брався до створення шкільних підручників. А Шевченкові поетичні твори, навіть ще не видані, але вже відомі рукописними списками, справляли могутній вплив на формування національної самосвідомості і політичної активності передової громадськості та широких народних мас.

Колишній кріпак, він у своїх творах викривав і нещадно картав усі породження кріпосницького ладу: безправність селян, насильства і здирства поміщиків, убоге, злиденне життя українського села.

Водночас Шевченко розвіював ілюзії кріпаків щодо "доброго царя", бо, мовляв, всі вони — гнобителі народу. За колонізаторську політику він гнівно картав у своїх творах і Петра I, і Катерину II, а найбільше — свого сучасника Миколу I та його сатрапів, які, за шевченківським виразом, "Україну правили". Поет різко засуджував та презирливо називав "перевертнями" і тих своїх "землячків", які старанно прислужували колонізаторському режиму.

Як революціонер Шевченко ненавидів російський царизм ("Бодай кати їх постинали отих царів, катів людських"); як демократ засуджував Російську імперію, в якій "від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить"; як патріот страждав від того, що над Україною російський самодержавний "Орел Чорний сторожем літає".

Вивчаючи національні звичаї і традиції, фольклорну спадщину, вітчизняну та всесвітію історію, Шевченко проймався гордістю за свою приналежність до українського народу. Талановитий художник, він з любов'ю змальовував старовинні церкви, руїни фортець, будинки, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, щоб бодай у малюнках зберегти для нащадків пам'ять про матеріальні скарби історії та культури України.

Історичне минуле в розумінні Шевченка було джерелом для пропаганди національно-визвольних ідей. У подвигах витязів українського козацтва він оспівував насамперед жертвність в ім'я незалежності рідної землі. Найтеплішого слова у нього заслуговують ті, хто не поступався перед імперською політикою російського царизму: Дорошенко, Полуботок, Гордієнко, Мазепа. Щоправда, Шевченко докоряв гетьманові Івану Мазепі за те, що той не знайшов спільної мови із Семеном Палієм і через те програв Полтавську битву 1709 р.

Лише поетову зневагу викликали ті українські діячі, яких він назвав "рабами, підніжками, грязю Москви": "дурний гетьман" Скоропадський, "дурний попович" Самойлович, Кирило Розумовський, що "лизав, мов собака, патинки цариці". Неоднозначною була й Шевченкова оцінка історичних заслуг Богдана Хмельницького. З одного боку, він висловлював своє захоплення діяльністю "геніального бунтівника", а з другого — не міг простити Хмельницькому його фатальної помилки — злуки з Московською державою.

Вершиною Шевченкової творчості щодо ідеї національно-визвольної боротьби стала поема-містерія "Великий льох" (1845 р.). Занепад незалежності України автор тут пов'язує з трьома, на його думку, найвиразнішими історичними подіями: Переяславською угодою 1654 р., Полтавською битвою 1709 р. і зруйнуванням Запорозької Січі 1775 р. Порятунком України він вбачав у рішучих практичних діях аж до насильницького повалення самодержавно-кріпосницького ладу. До цього закликали і його поетичні твори — "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим..." та ін. Їх читали на засіданнях товариства, використовували в агітаційній роботі.

До всіх українців звернений знаменитий Шевченків "Заповіт" (1845 р.):

... Вставайте,  
Кайдани порвіте  
і вражою злою кров'ю  
Волю окропіте.

Він і сам багато їздив по Україні і пропагував визвольно-демократичні ідеї. За народними переказами, Шевченкове слово було дуже переконливим і дохідливим для селян. Наприклад, він виймав з кишені жменю насіння, клав окремо одне зернятко і казав: "Це — цар"; потім тріхи далі відкладав невеличку купку насіння: "Це — пани"; нарешті брав повну жменю

і засипав нею і “царя”, і “панів”, примовляючи: “А це ми — народ!” Так він просто показував нездоланну силу народу в боротьбі проти гнобителів.

Шевченко також пропагував ідею єднання слов'янських народів, урочисто проголошував у передмові до поеми “Гайдамаки” (1841 р.): “Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янська земля”. А в поемі “Єретик” (1845 р.) висловлював прагнення:

*Щоб усі слов'яни стали  
Добрими братами.*

Цю поему Шевченко присвятив Павелу Шафарику і згодом навіть зумів йому передати власноруч переписаний текст свого твору. Свідки розповідали, що Шафарик, одержавши цей рукопис, плакав вдячними сльозами. Так само, коли один із кирило-мефодіївців тимчасово виїздив за кордон, Шевченко передав ним рукопис поеми “Кавказ” для вручення Адаму Міцкевичу. Такі контакти з діячами слов'янських народів підтверджували на практиці програмні задуми Кирило-Мефодіївського товариства.

## РЕПРЕСІЇ ЦАРИЗМУ ПРОТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. царські жандарми заарештували у Києві всіх 12 постійних учасників засідань братства і під конвоєм відправили їх до Петербурга. Так зірвалися спроби встановлення ділових контактів між кирило-мефодіївцями і петербурзькою таємною політичною організацією петрашевців. А вони ж бо відводили творам Шевченка першорядну роль в антисамодержавній агітації в Україні. Правда, через рік після кирило-мефодіївців жандарми заарештували і більшість петрашевців.

Шеф жандармів граф Орлов розіслав в усі губернії Російської імперії таємного листа, в якому хвалився, що ліквідував у Києві небезпечну антиурядову організацію, програмні документи якої містили “революційні і комуністичні правила”. “Причетні до справи про Українсько-слов'янське товариство\*<sup>\*</sup>, як уродженці Малоросії, були, власне, українофілами, — зазначалося в цьому жандармському застереженні. — Всі вони у листах своїх, художник Шевченко, колишній учитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи у перекрученому вигляді теперішнє становище України, яка нібито перебуває в тяжкому становищі, із захопленням говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно важли-

\* Так Кирило-Мефодіївське товариство іменувалося в документах слідства.

вого значення; історію цього краю подавали мало не знаменитішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як лицарство, наводили приклади кляшньої вольності, натякаючи, що дух свободи не прохолов і досі таїться у малоросіян. Вірші ж Шевченка малоросійською мовою, особливо рукописні "Сон", "Послання до мертвих і живих", "Три душі" та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, а інші прямо підбурливого змісту".

Слідством над кирило-мефодіївцями керував сам Микола I. Він ж затверджував кожному вирок. Усіх учасників товариства покарали без будь-якого суду засланням до різних місць Російської імперії. Найтяжче було покарано Шевченка, бо знайшли під час арешту рукописи його антицаристських і антикріпосницьких творів. Охоронців непорушності імперії найбільше перелякало те, що, як вони сформулювали у звинувачувальному вирокі, внаслідок поширення Шевченкових поезій в Україні "могли виникати і згодом укорінюватися думки про уявне раювання часів гетьманщини про щастя повернути ці часи і про можливість існування України як окремої держави".

Отже, вирок суду проголошував: "Художника Шевченка за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус із правом вис-



Рис. 33. Т. Шевченко серед польських політичних засланих. Художник О. Чернишов. 1849-1850 рр.

луги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього ні в якому разі не могло вийти підбурливих і пасквільних творів". А цар Микола I власноручно приписав до цього: "Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати".

Та не зломили рядового солдата Шевченка десять років заслання у малолюдних тоді оренбурзьких степах, хоч якими нестерпними були виснажлива муштра, брутальні знущання невігласів-офіцерів. "Караюсь, мучусь, але не каюсь!" — писав геній про непохитність своїх патріотичних переконань. Таким його охарактеризував і товариш по заслання, який потрапив туди за участь у "Співдружності польського народу" 1830-х рр., Максиміліан Ятовт (літературний псевдонім — Якуб Гордон). У своїй мемуарній книжці "Солдат або шість років в Оренбурзі та Уральську", згадуючи Шевченка, Ятовт зазначив: "Незалежна Україна була його мрією, революція — прагненням. Можна сказати, що він дивився на світ крізь червоні окуляри". На Оренбургщині Шевченко здружився з багатьма політичними засланнями, увійшов до революційного гуртка діячів польського визвольного руху Зигмунта Сераковського і Броніслава Залеського, приятелював з польським революційно-демократичним поетом Едвардом Жіліговським (псевдонім — Антоній Сова): обидва залюбки перекладали твори один одного.

Звичайно, розгром Кирило-Мефодіївського товариства завдав відчутних втрат українському національному руху. Однак остаточно його придушити царизм не зміг.

Започатковані Кирило-Мефодіївським товариством державотворчі традиції продовжували наступні покоління борців за українську справу. Як етапне явище в історії українського відродження розглядали цю політичну організацію відомі діячі його на початку ХХ ст. Вже у своїй першій узагальнюючій праці "Очерк истории украинского народа" (1904 р.) Михайло Грушевський чітко висловився про історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства: "... здесь мы впервые видим попытки теоретического формулирования украинской идеи в политической и общественной сфере в духе прогресса и свободы". А в 1914-1917 рр. — на вершині періоду українського національного відродження — Грушевський нагадував своїм сучасникам, що кирило-мефодіївці є "родоначальниками и предшественниками современного прогрессивного украинства", що "задумки і плани кирило-мефодіївців пішли широко в громадянство і від них веде свій початок сучасне українство".

Співробітники редактованого Симоном Петлюрою журналу "Украинская жизнь" у трьох виданнях 1914-1917 рр. збірника "Украинский вопрос" наголошували на тому, що національний рух "окончательно выходит из стадии неясных стремлений и кристаллизуется в программе первой политической украинской организации — Кирило-Мефодиевского братства".

Ще один авторитетний провідник українського національного руху початку ХХ ст., Сергій Єфремов, почув у діяльності Кирило-Мефодіївського братства *“перший голосний крик збудженої до життя української нації”* і відзначив (1924 р.), що вона вустами *“братчиків”* проголосила своє прагнення до здійснення політичних ідеалів: автономізму як державної самостійності, народовладдя як основного принципу організації суспільства, федералізму як способу побудови міжнародних відносин, передусім, у сфері слов'янства.

Цитовані судження уродженців Східної (Наддніпрянської, Великої) України доповнює висновок їхнього сучасника, такого ж активного діяча українського національного руху, але галичанина Михайла Лозинського. В його опублікованій у журналі ВУАН *“Україна”* (1928 р.) науковій розвідці *“Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки ХІХ-ХХ вв.”* підкреслено, що, згідно з програмою Кирило-Мефодіївського братства, *“повинна була здійснитися також державність України як вільного члена вільної державної спілки слов'янських народів”*. Цим висновком, можна сказати, завершилися пошуки української історіографічної і політичної думки початку ХХ ст.

в осмисленні головних напрямків українського національного руху

ХІХ ст. та його діючих структур, серед яких чільне

місце посідало Кирило-Мефодіївське

товариство.



## § 7. Україна в Європейській демократичній революції

### ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Процес національного відродження не припинився й на західноукраїнських землях під владою Австрійської імперії, незважаючи на переслідування патріотів. Прогресивні українські діячі й далі пропагували думку про необхідність розширення суспільно-

політичних та культурних зв'язків із населенням Наддніпрянської України, про єднання у спільній боротьбі проти національного і соціального поневолення. У революційно настроєних колах лунали заклики: "Якщо хочемо озброїтися силою, давайте прислухаємося до гомоголосого Шевченка". Поширювані у рукописних списках твори "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Заповіт" мали надзвичайну популярність. Викриття поетом жахливої кріпосницько-самодержавної дійсності Російської імперії сприймалося на західноукраїнських землях і як критика такої ж антинародної державної системи Австрійської імперії.

Творами Т.Шевченка і М.Костомарова захоплювалися діячі колишньої "Руської трійці". Водночас і їхню "Русалку Дністровую" добре знали кирило-мефодіївці.

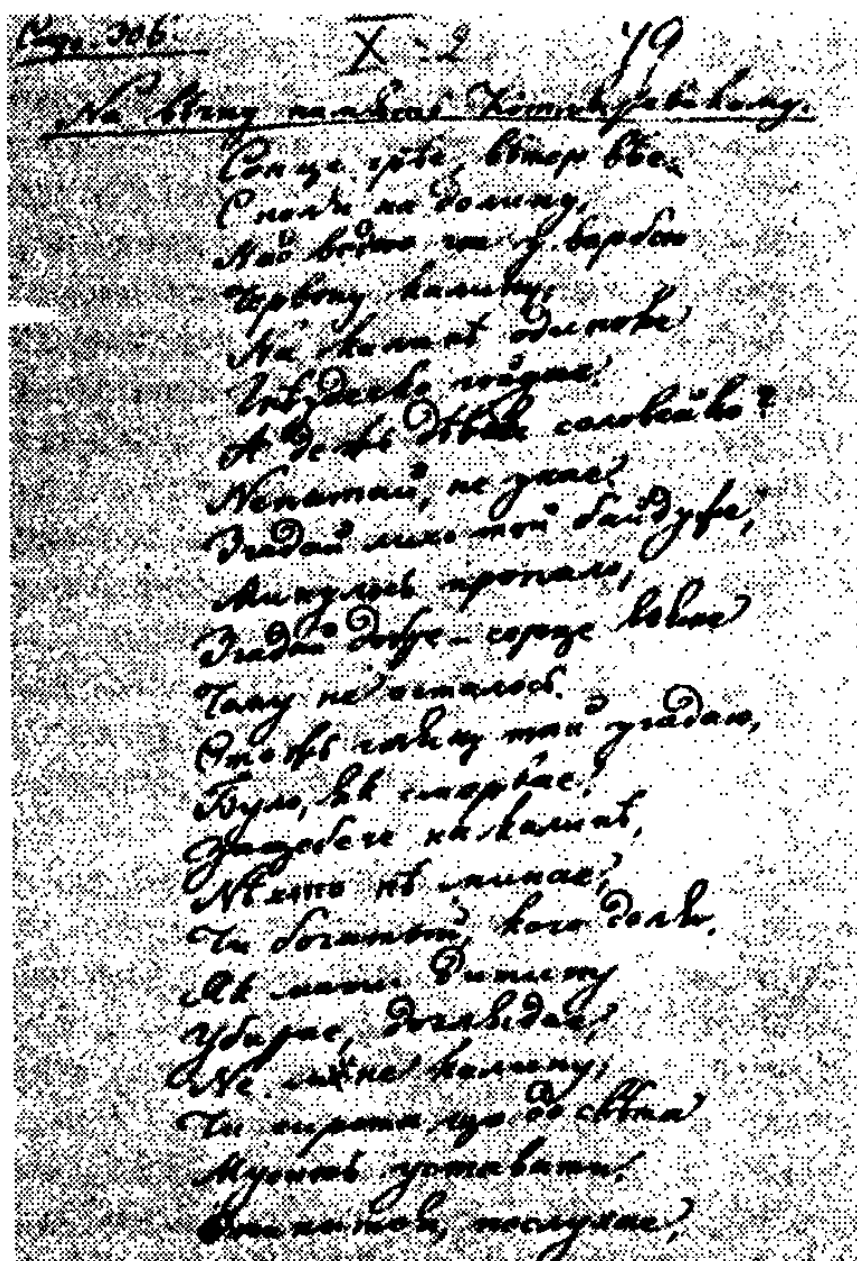


Рис. 34. Вірш Т.Шевченка "На вічну пам'ять Котляревському".  
Рукопис Я.Головацького. 40-і рр. XIX ст.



Колишній "трійчанин" Яків Головацький через свого брата Івана, студента Віденського університету, налагодив зв'язки з тамтешнім підпільним гуртком чеських демократів. Такі ж нелегальні контакти було встановлено зі словацькими патріотами Братіслави (під владою Австрійської імперії це місто офіційно називали на німецький лад — Пресбург), де діяла таємна організація словацького національного відродження "Взаємність". І ті, й другі пропагували те саме, що й діячі українського національного відродження під владою обох імперій: "... аби слов'янські народи об'єдналися, як північноамериканські вільні штати".

Українсько-галицькі демократи діяли й легально, щоб донести до найширших кіл цивілізованих країн Європи правду про підневільне життя українського населення в Австрійській імперії. 1846 р. в журналі "Щорічник зі слов'янської літератури, мистецтва й науки", який видавався німецькою мовою у Лейпцігу, з'явилася стаття "Становище русинів у Галичині". Псевдонім Гаврило Русин приховував її автора — Якова Головацького. "... Русини — під ласкавим пануванням Австрії, — писав він, — живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари", а в надрах народу "таїться надто багато брудних виродків, таких гнобителів нації, котрим гарантоване цілковите безсмертя. Але вони гірші за Герострата, оскільки храм національності дорожчий у тисячу разів за храм Діани".

З'ясовуючи причини "духовного конання" українців під владою Австрії і шукаючи шляхи виходу з нього, автор зазначав: "Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру та органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам — необхідної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований, пригноблений і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі у цьому сні. А зверху, нарешті, дивляться на цей гнилий застій цілком спокійно і відхиляють посередньо, і, можливо, несвідомо, кожний рух, який міг би розбудити сплячих.

Друга головна біда — в численному розпорошенні русинів у політичному, соціальному й церковному відношенні. Трохи менша частина народу перебуває під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн. політично поділені. Майже 2,5 млн. належать до Галичини, а 0,5 млн. до угорської корони. Нарешті, галицькі русини у релігійному відношенні поділяються на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.)".

Стаття Я. Головацького, в якій гостро засуджувались абсолютистський режим та феодално-кріпосницькі порядки в Австрійській імперії і висувалися вимоги національно-визвольних та соціальних перетворень, набула широкого розголосу в Німеччині, Австрії і в самій Галичині, де високоосвічена українська інтелігенція володіла німецькою мовою.

Значною подією не тільки в культурному, а й у суспільно-політичному житті українців Східної Галичини був вихід у Відні в 1846-1847 рр. двотомного літературно-публіцистичного альманаху "Вінок русинам на обжинки". До нього увійшли оригінальні художні твори, фольклорні записи, тексти історичних пам'яток, статті, а також деякі матеріали із забороненої "Русалки Дністрової". Зокрема, у "Вінку..." було надруковано 25 поезій незадовго перед тим померлого натхненника і провідника "Руської трійці" Маркіяна Шашкевича, а також його докладний життєпис, написаний однодумцем-соратником Яковом Головацьким. Упорядником "Вінка..." був його брат Іван Головацький.

Отже, справу "Руської трійці" й далі продовжували ті її учасники, які ще були живими. Прилучалися й нові діячі, здебільшого з духовництва, яке залишилося головним постачальником кадрів української інтелігенції на західноукраїнських землях. Найяскравішою постаттю цієї інтелігенції наприкінці 40-х рр. ХІХ ст. був звичайний сільський священик Василь Подолинський. У Східній Галичині він став першим речником політичної незалежності України, визволеної з-під влади обох імперій і з'єднаної в єдину демократичну республіку — самостійну або у федерації з іншими слов'янськими державами.

Ці ідеї В.Подолинський обґрунтував і розвинув у своєму публіцистичному творі "Слово перестороги". Тут він визначив чотири течії українського руху (автор умовно називав їх партіями), а саме: "1. Партія чисто українська — хоче України вільної, незалежної і поривається до неї прямо та безпосередньо або через Слов'янщину. 2. Партія польсько-українська — хоче України вільної, незалежної і поривається до неї через федеративну Польщу або Польщу слов'янську у федерації з Україною з тим задумом, що коли дозріє, і треба буде, тоді цілком зукраїнізується. 3. Партія австрійсько-українська — хоче України вільної тільки від поляків, а не взагалі від неволі; а коли так мусить бути, то нехай буде і те нещастя — вільність. У тій партії є й лібералізм, який від Австрії очікує української свободи, так само як і поляки від неї очікують польської свободи у Галичині. 4. Партія російсько-українська хоче також України, може, й вільної, а поривається до неї через попереднє з'єднання з Росією з тим задумом, що бодай аж тоді буде вільна, коли буде вільною Росія".

"Минув той час, коли ми вкупі вагалися виявити своє ім'я, — писав В.Подолинський, — нині українець виявляє його світові; ніщо не зможе спинити нас у загальних прагненнях Європи; не замовкнемо, хіба Європа замовкне; всі хочемо бути вільні нарівні з іншими народами... Що буде Європі, те й нам буде".

На такий висновок автор мав усі підстави, бо саме тоді, коли в середині 1848 р. “Слово перестороги” побачило світ окремою брошурою польською мовою у Сяноку, Європа переживала революцію, яка вплинула і на політичні настрої в Україні.

## УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ В ГАЛИЧИНІ

Європейську революцію 1848 року, яка охопила Францію, Німеччину, Австрію, Італію, тобто, країни з монархічними режимами влади, образно називають “весною народів”. І це не тільки тому, що революційні події були започатковані весною. Головне те, що вони несли народам надію на соціальне і національне відродження, на широку демократизацію суспільства. Саме так і тлумачила революційні події, що розгорнулися в Галичині, утворена 2 травня 1848 р. Головна Руська Рада (ГРР), до якої увійшли представники львівської української інтелігенції. Заснована громадсько-церковними діячами Григорієм Яхимовичем і Михайлом Куземським, вона прибрала собі функції українського національного уряду. У маніфесті ГРР, зверненому до всіх народів Австрійської імперії і насамперед до українського населення Східної Галичини, зазначалося: *“Але, як все на світі з часом минає, як по зимі прикрій весна наступає, так браття і цей сумний стан змінився через конституцію. Це велике право, це велике добродійство, — це сонце, що, як усім, так і русинам засвітило і до нового життя нас пробудило... Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час. Встаньте, але не до звади і незгоди, але двигнімося разом, щоб піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи”*.

Маніфест наголошував на тому, що галицькі українці становлять лише частку великого 15-мільйонного українського народу — *“колись самостійного, що рівнявся у славі з наймогутнішими народами Європи”*. У поданій до австрійського імператора петиції, під якою стояло 200 тис. підписів, обґрунтовувалась правомірність державницьких змагань галицьких українців як автохтонів у Галичині, чия держава за князя Данила Галицького і його наступників у XIII ст. була однією з наймогутніших на сході Європи.

Синьо-жовті кольори хоругв того князя ГРР перейняла і для прапорів новоствореної народної гвардії. Під такими ж прапорами формувалися й загони української селянської самооборони на Прикарпатті. Синьо-жовтими стрічками стали прикрашати приміщення з'їздів, зборів, засідань українських громад. Національно свідомі інтелігенція Галичини усним і друкованим словом широко популяризувала символіку кольорів українського прапора: синій — *“як чисте небо на потребу мирного і спокійного розвитку*

народу”, жовтий — “як ясне світило, до якого треба дотягнутися”. Отже, національна революція в Галичині відродила в середині ХІХ ст. давньо-українську державну символіку як традиційно національну.

Головна Руська Рада проголосила 1848 р. національним гімном українців вірш отця Івана Гушалевича “Мир вам, браття”:

*Мир вам, браття, всім приносим,  
Мир — то наших отців знак,  
Мира з неба всі днесь просим,  
Чи багатий, чи бідак.  
Разом руки си подаймо  
І, як браття, ся любім,  
Одні другим помагаймо,  
К спільній меті поспішим!  
Що ж нам нині на заваді?  
Все вже зникло, тепер час!  
Далі й в мирі, далі й в ладі  
В ім'я Боже, лише враз!  
Мир вам, мир вам, руські діти.  
І гаразд вашим хатам!  
Разом сили сполучіте,  
Добре, добре буде нам!*

Під час революції ГРР насамперед домагалася поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську), до якої адміністративно вже увійшла Північна Буковина і мало бути приєднаним Закарпаття. Проте на таку радикальну адміністративну реформу імператор не наважився. По-перше, він не хотів конфлікту з Центральною Радою Народовою (ЦРН), що також виникла під час революції, але виражала інтереси польсько-шляхетських кіл, які обстоювали статус-кво\* Галичини і не вбачали в українцях окремої нації. По-друге, австрійських колонізаторів лякала активність українського населення Східної Галичини, яке самочинно у містах, містечках, а то й у селах утворило близько 50 місцевих “руських рад”. На свої засідання вони часто збирали сотні людей, провадили у життя культурно-просвітницьку програму демократичних кіл провінційної української громадськості, вирішували поточні питання суспільного життя.

Надавши українцям, як і полякам, право бути обраними до рейхстагу\*\*, який запроваджувався як найвищий дорадчо-рекомендаційний станovo-представницький орган австрійської монархії, віденський уряд байдуже спостерігав за тим, як конфліктували у боротьбі за владу ГРР і ЦРН.

\* Статус-кво — становище, що існувало або існує у певний момент. Тут — довоєнне становище.

\*\* Рейхстаг — державні збори.



Поляків підтримав і так званий Руський собор (РС), організований у Львові з полонізованих магнатів і шляхтичів. Їм навіть удалося схилити на свій бік колишнього "трійчанина" Івана Вагилевича, надавши йому (під гаслом єдності та миру поляків і українців у спільній вітчизні) посаду редактора друкованого органу РС "Дневник руський".

Великий поштовх для піднесення української національної свідомості дав з'їзд громадських і культурних діячів слов'янських народів, скликаний у червні 1848 р. в Празі. Цей з'їзд спробував примирити між собою всі три галицькі національні організації — ГРР, ЦРН і РС. Після тривалих суперечок вони виробили і схвалили програмний документ під назвою "Вимоги українців у Галичині". Тут стверджувалася політична і культурна рівність усіх національностей, зокрема рівноправність української мови у школах та установах, проголошувалася необхідність організації спільної українсько-польської національної гвардії тощо. Однак все це залишилося паперовою декларацією, бо на практиці здійснити угоду, підписану в Празі, не вдалося.

Найбільших успіхів українська революція в Галичині досягла у культурно-освітній сфері. Газетою "Зоря Галицька" було започатковано вихід української преси. За зразком раніше організованих просвітницько-видавничих товариств у інших слов'янських народів з 1848 р. розпочато діяльність у Львові "Галицько-руської матиці"\* . У жовтні того ж року у Львові відбувся з'їзд "письменників і прихильників народної просвіти". Учасники з'їзду гаряче підтримали заклик авторитетного громадського і церковного діяча, письменника Миколи Устияновича, широко запроваджувати у культуру й освіту українську мову, "що у вікових змаганнях трохи не останнім лишилася для нас майном... осередком життя народу".

Наукову доповідь про українську мову виголосив колишній лідер "Руської трійці" Яків Головацький. Він переконував, що українська мова є єдина і спільна як у Західній, так і в Східній Україні, вона є мовою одного народу, насильницьки розділеного державними кордонами двох імперій. Отже, й граматика української літературної мови та її абетка мають бути спільними на всій території України, ґрунтуватися на живій мові народних мас, а не пристосовуватися штучно до польського чи російського правописів. Ухвалою Руського собору про широке запровадження української мови у навчально-освітній сфері не міг знехтувати австрійський уряд. Спеціальним імператорським декретом наприкінці 1848 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури, яку очолив Яків Головацький.

---

\* Матицею було названо перше слов'янське культурно-освітнє товариство, організоване 1826 р. в Сербії.

## ЛЬВІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ. КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ

Однак гострі політичні питання щодо взаємни української і польської громадськості, їхнього місця в державно-адміністративному апараті Галичини так і залишилися відкритими, бо австрійські власті відмовилися вирішувати найголовнішу політичну вимогу ГРР: поділити Галичину на рівноправні автономії — Східну й Західну. Зате було вжито заходів для більшої ізоляції від Східної Галичини інших західноукраїнських земель — Північної Буковини і Закарпаття. Спеціальним імператорським декретом Буковину оголосили окремим краєм. Так культурно-освітнє життя тамтешніх українців повністю потрапило під німецький, а церковне — під румунський впливи. Отже, ще дужче посилилась асиміляція українського населення. Для протиставлення революційно бунтівній Угорщині австрійський уряд надав певної автономії Закарпаттю (Угорській Русі), оскільки культурне і громадське життя верхніх шарів українського суспільства тут розвивалось у цілковитому відриві від широких народних мас.

Найрадикальніше настроєна львівська студентська і робітничка молодь різних національностей (українці, поляки, євреї, німці) вирішила силою домагатися докорінних суспільно-політичних перетворень у Східній Галичині. Вночі з 1 на 2 листопада 1848 р. в самому центрі міста виросло кілька барикад. На одній із них, а потім на вежі міської ратуші з'явилися червоні прапори.

З військових сховищ повстанці реквізували рушниці, пістолі, шаблі, списи, набої. Озброювалися також косами, сокирами та іншим трудовим знаряддям. До них приєдналися деякі солдати та офіцери міської національної гвардії. Активну участь у повстанні взяли польські революціонери, багато з яких повернулися 1848 р. до Львова з вимушеної еміграції. Чимало львів'ян співчували повстанцям, а ті, що мешкали у будинках біля споруджених барикад, висловлювали готовність зустріти урядові війська камінням та окропом, вилитим з вікон верхніх поверхів. Поблизу університету також спорудили кілька барикад.

Вдень 2 листопада після кількох збройних сутичок з повстанцями урядові війська залишили місто. Але головнокомандувач наказав національним гвардійцям домогтися роззброєння повстанців і розібрати барикади. Виконати цей наказ не вдалося. Налякані міські урядовці послали депутацію до головнокомандувача австрійських військ, які розташувалися за містом. Вона заявила, що *“місто бажає спокою, але студентський легіон неможливо спонукати здатися”*.

Таке прохання дуже потішило австрійського генерала Гаммерштейна: з карателя він перетворився в “рятівника” львів'ян. За його наказом на

пагорбах довкола Львова поставили гармати і відкрили шалений вогонь по центру міста. Обстріл викликав у багатьох місцях пожежі — загорілися будинки ратуші, театру, університету, політехнічної академії. Повстанці зазнали великих втрат, багатьох було вбито й поранено. Вони припинили опір. Сотні юнаків було віддано на розправу військовим судам, а в місті 3 листопада 1848 р. оголосили стан облоги, який підпорядковував усе населення необмеженій владі воячини. Через кілька днів цей стан був поширений на всю Галичину. Австрійські власті заходилися відновлювати свою зверхність в управлінні краєм. Рішуче зміцнював владу австрійської монархії на всій території імперії молодий вісімнадцятирічний імператор Франц-Йосиф. У грудні 1848 р. він прийшов на зміну старому за віком Фердинанду, який змушений був зректися престолу. Не даючи нічого нового демократизації суспільства, оприлюднена у березні 1849 р. октройована (тобто, дарована монархом) конституція проголошувала, що тільки імператор може надавати громадянські права і свободи, запроваджувати нові державні установи.

На практиці ж новий імператор розпочав свою державну діяльність із закриття установ. Покликаючись на те, що дебати на засіданнях рейхстагу можуть "дати привід до переворотів", він припинив його діяльність. Не врятувалася й ГРР, попри всі її вірогідні заяви. Австрійський намісник у Галичині, домагаючись закриття ГРР, переконував віденський уряд, що вона становить небезпеку для стабільної державної цілісності, бо, мовляв, домагається завести у Східній Галичині українське автономне управління і максимально розширити там діяльність українських товариств та установ. Зрештою ГРР змушена була 1851 р. саморозпуститися.



*Рис. 37. Пожежа ратуші у Львові внаслідок гарматного обстрілу барикад повстанців австрійськими військами 2 листопада 1848 р. Художник невідомий. Середина XIX ст.*



## СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ І СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Австрійські власті впродовж усього періоду революційних подій на західноукраїнських землях найбільше непокоїлися позицією селянства — найчисельнішої верстви населення. Щоб не допустити залучення селянських мас до визвольної боротьби, імператор Фердинанд ще на початку революції поспішив проголосити скасування панщини (кріпосницьких відносин у Галичині).

Це справді заспокоїло селян, але не надовго. Коли вони розібралися і тому, що панщина скасовується не безкоштовно, а за викуп на користь дідичам, які до того ж проголошувалися єдиними власниками лісів і пасовищ (ними раніше користувалися і селянські громади), обуренню не було меж. Насамперед піднесли голос у самому рейхстазі селянські депутати. Їх була більшість серед депутатів-українців від Галичини і Буковини. Не чужими для багатьох депутатів-селян виявилися й національні проблеми, і вони приєдналися до поданої у рейхстаг петиції, під якою вже стояло 17 тис. підписів. Ця петиція вимагала адміністративно-державного поділу Галичини на українську й польську частини, а також запровадження української мови у шкільному навчанні. З ініціативи Лук'яна Кобилиці та ряду інших селянських депутатів рейхстагу 1 листопада 1848 р. у Чернівцях відбулися збори представників сільських громад усієї Буковини. Учасники зборів засудили намір австрійського уряду адміністративно відокремити Буковину від Галичини.



Рис. 38. Повстання селян Буковини під керівництвом Лук'яна Кобилиці у 1848 р.  
Художник В.Шаталін.

Та найгостріше сприймали селянські маси соціальну несправедливість. Потягом цілого літа 1848 р. непокоїлися українські селяни на Буковині. Адже проголошене у травні скасування панщини в Галичині поширилося на Буковину аж у серпні. Проте й тоді вони не заспокоїлися, бо дізнались, що за новим законом втратили сервітутні права. 16 листопада селянський депутат Лук'ян Кобилиця скликав багатотисячні збори у містечку Вижниця. У своїй промові він переконував людей у тому, що рейхстаг не зможе та й не захоче поліпшити долю українського селянства. Отже, треба самим домагатися справедливості.

З найхоробріших і найрішучіших селян Лук'ян Кобилиця організував загін і рушив у визвольний похід по всій буковинській землі. Діючи нібито за уповноваженням монарха ("цісаря"), він у кожному селі чи містечку, куди прибував, організовував вибори (усім дорослим населенням) органів місцевої громадської влади, оголошував власністю народу землі, ліси і пасовища. Повстанці відбирали у дідичів майно й роздавали його селянам, почали заготовляти продовольство та фураж для потреб угорських революціонерів.

А ось свідчення народного переказу: "Люди скрізь вітали його, виходячи на вулиці, співали пісні на його честь. Дзвінко котилося горами величаво: "Слава! Слава!" В Красному Долі зібрав Кобилиця віче. Після віча його легіні з'явилися на вулицях Чернівців... Переполошені пани розбіглися, а потім зібрали Велике Військо проти бунту Кобилиці. Ватажок мусив податися в ліс. Жив там з хлопцями, як опришки. Через Василя Берлама передавав листи до сейму, що після скасування панщини пани по-старому збиткуються над людьми. Листів було багато, але ніхто жодної уваги не звертав. Цісарський уряд був наче німий".

Австрійські власті оголосили велику нагороду тому, хто видасть повсталого керівника українського селянства. Та зрадників не знайшлося, і керований Кобилицею антикріпосницький рух не припинявся протягом півтора року. Нарешті проти повстанців було кинуте регулярні війська. Їхня чисельна перевага і краще озброєння вирішили долю повстання. Захопленого в полон Кобилицю закатували. Та, як і Кармалюк, він став героєм багатьох народних пісень і легенд. Про нього писали класики української літератури Іван Франко та Юрій Федькович.

Вісті про селянські рухи в Галичині та на Буковині докотилися й до Закарпаття. Заворушилися і тут селяни: відмовлялися виконувати панщину та натуральні повинності. Ніякі каральні заходи, ув'язнення не могли вже примусити селян задарма працювати на панів. Дуже лякало австрійські власті й те, що під час революційних подій 1848-1849 рр. на Закарпатті відродився традиційний для Прикарпаття ще з XVIII ст. опришківський рух. Загони під керівництвом селян Йосипа Кокоша та Івана Паляничі

нападали на панські маєтки, знищували документи про кріпацькі повинності. Зрештою в березні 1853 р. австрійський імператор змушений був скасувати панщину й на Закарпатті на тих таки умовах викупу селянської волі.

Однак за всієї обмеженості проведеної на західноукраїнських землях реформи щодо скасування кріпацтва це був значний крок уперед на шляху утвердження вільних ринкових (капіталістичних) відносин. За словами Івана Франка, селянин перетворився "в самостійну силу, якої не можна вже було недооцінювати". Великі зрушення революція кінця 1840-х рр. зробила і в культурно-освітній сфері, піднесла національну самосвідомість серед української громадськості.

## ЄВРОПЕЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПІДВЛАДНА РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ УКРАЇНА

Європейська революція 1848-1849 рр. так чи інакше не могла не вплинути і на українські землі під владою Росії. Адже проблеми, які вона мала розв'язати (скасування феодально-кріпосницьких відносин, повалення монархічно-деспотичних режимів, утвердження громадянських прав і національне відродження пригноблених народів), були так само актуальними для всієї Російської імперії, а тим більше для поневоленої України. Правда, в реальному житті цей вплив найбільше позначився на соціально-економічних та загальнополітичних проблемах і меншою мірою — на розвитку українського національного руху. Саме напередодні революції його суттєво підірвав розгром Кирило-Мефодіївського товариства.

Однак російський царизм не тільки ретельно виконував поліцейські функції у своїй державі, а й докладав усіх зусиль, щоб стати жандармом Європи. Як тільки революційні рухи охопили Францію, Австрію, російський цар Микола I видав 14 березня 1848 р. маніфест, в якому висловив стурбованість "смутами, що загрожують поваленням законних властей та всякого суспільного ладу" і далі заявив: "... ми готові зустріти ворогів наших, хоч би де вони з'явилися".

А ще через кілька днів цар проголосив військовий стан у губерніях Правобережної і Південної України. І мав для цього підстави, бо незабаром київський генерал-губернатор Дмитро Бібіков доповідав, що заворушення у Галичині впливають на жителів прикордонних повітів, і вони, дізнавшись про скасування панщини, вперто заявляють, що їм потрібна така ж воля. Київський гарнізон було приведено в бойову готовність. Шеф жандармів граф Олексій Орлов причину селянських заворушень, що виникли після запровадження інвентарної реформи 1847 р., побачив у зарубіжних рево-

люційних подіях. Зокрема, уже з весни 1848 р. в прикордонні Подільської та Волинської губерній цілими пакунками поширювалися листівки польських революціонерів, друковані або написані від руки українською мовою: "Голос світу до братів руснаків", "Солдатський катехізис", "Шуліка і кури".

Протягом 1848 р. лише в Правобережній Україні відбулося близько 330 масових виступів селян. У деяких селах сталися збройні сутички повстанців з військовими. У містечку Жаботин Черкаського повіту місцеві жителі дрючками і рогатинами зустріли військовий загін, надісланий туди для введення інвентарів, установили самоврядування й закликали сусідні села чинити опір поміщикам та управителям. Лише стягнувши великі військові та поліцейські сили, власті придушили повстання. 1848 р. могутній селянський рух розгорнувся у Звенигородському повіті — на батьківщині Тараса Шевченка. Найрішучіше діяли кріпаки Кирилівки — села Тарасового дитинства. У розпалі жнив вони відмовилися працювати на пана, і його управителю довелося викликати війська, щоб примусити селян йти на панщину.

Тоді ж за поширення політичних відозв заарештували й вислали в інші міста кількох студентів Київського університету. Про напружене становище в країні, про бідування народу вів бесіди на Чернігівщині попович Рудевич. Його заарештували й заслали, як і Тараса Шевченка, до Оренбурзьких арештантських рот. На Полтавщині царські власті заарештували Шевченкових приятелів — Сергія де Бальмена (його братові Якову присвячено Шевченків "Кавказ") та братів Віктора і Миколу Закревських. Їх звинуватили за висловлювання на підтримку революційного руху 1848 р. в Європі.

Відомості про європейські події та Українську національну революцію у Галичині надихнули й Семена Олійничука — освіченого кріпака з Поділля. Він ще до початку революції за пропаганду волелюбних ідей серед селян зазнав солдатчини, арештів та ув'язнень. А в 1848-1849 рр. узагальнив свої багаторічні життєві спостереження в публіцистичному творі "Історична розповідь природних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній про своє життя-буття".

Кріпацтво автор охарактеризував як повне беззаконня, поневолення особи й народу. А щодо можливості його скасування царем, то Олійничук не мав жодних ілюзій: "Поки Миколайчик буде царювати, не буде добра на світі". Його заарештували восени 1849 р. А коли вилучили рукопис твору, то стало зрозуміло, що волі йому більше не бачити. Олійничука просто згноїли у головній політичній тюрмі Російської імперії — Шліссельбурзькій фортеці поблизу Санкт-Петербурга.

Нещадно розправляючись із визвольними рухами та їхніми ідеологами, російський царизм не забув і своєї ролі міжнародного жандарма. Щойно австрійський імператор Франц-Йосиф навесні 1849 р. попросив Миколу І

допомогти приборкати революційний рух в Угорщині, як уже через місяць було оприлюднено царський маніфест про те, що російські війська вирушають за кордон в ім'я збереження громадського спокою та рівноваги в Європі. Отже, спільними зусиллями російських і австрійських військ Національно-визвольна революція в Угорщині була придушена. Російський царизм зробив найбільший внесок у подолання Європейської революції, а відтак і національного та соціального руху в Україні по обидва боки російсько-австрійського кордону.



## § 8. Кримська війна і Україна

### ПЕРЕДУМОВИ, ПРИВІД І ПОЧАТОК ВІЙНИ

Придушивши національно-визвольний рух в Угорщині, який був останньою твердинею Європейської демократичної революції, російський царизм ще раз підтвердив свої претензії на провідну роль міжнародного жандарма. Перемоги над зовнішніми "ворогами" були йому потрібними для залякування внутрішнього "ворога". На початку 1850-х рр. Микола I вирішив здійснити давні зазіхання російських монархів — витіснити Туреччину з Балканського півострова, встановити контроль над протоками Босфор і Дарданели й тим самим перетворити Чорне море у закритий внутрішній водяний басейн Російської імперії.

Як привід до розв'язання війни проти Туреччини було використано конфлікт навколо святих місць у Палестині, пов'язаних із діяльністю Ісуса Христа. Суть конфлікту полягала в тому, що тодішній господар на палестинській землі — уряд турецького султана — під тиском уряду французького імператора спеціальним рішенням передав ключі від Віфліємського храму в Єрусалимі у виняткове розпорядження католицького духовництва. Звичайно, православні священники, які також тут здавна правили Божу службу, обурилися цим рішенням, а уряд Російської імперії розцінив його як виключно провокаційне. Російський цар висунув вимогу не тільки відно-

вити права православного духовництва в Єрусалимі, а й негайно укласти угоду, за якою він би став покровителем усіх православних в Османській імперії.

Султан не погодився. І тоді російські дипломати заявили про розрив відносин між двома країнами. Без оголошення війни російські війська вирушили у черговий закордонний похід і в червні 1853 р. окупували васально залежні від султана дунайські князівства — Молдавію та Валахію. Підбурюваний урядами Франції та Британії уряд Османської імперії оголосив 4 жовтня війну Росії. При цьому турецький султан виношував плани повернути під свою владу не тільки придунайські землі, а й Крим та Закавказзя. Та не судилося збутися цим планам. У першому зіткненні з російським флотом у Сінопській бухті Малоазійського узбережжя турецька чорноморська ескадра зазнала нищівної поразки. На суші російські війська не дали змоги турецьким прорватися у Закавказзя, а на Балканах самі просунулися на територію поневоленої Османською імперією Болгарії.

Воєнні успіхи Росії та національно-визвольні рухи балканських народів, які розпочалися під впливом поразок турецьких військ, стривожили англійський і французький уряди. Претензії російського царя на роль головного міжнародного жандарма Європи їх більше не влаштовували. 15 березня 1854 р. на підтримку Туреччини Англія і Франція оголосили війну Росії. У Чорне море увійшли їхні флоти. Не виправдали сподівань Миколи I й австрійський та прусський уряди. Вони "забули" про допомогу їм під час революції 1848-1849 рр. і висунули вимогу вивести російські війська з Балкан. Росія опинилася у цілковитій міждержавній ізоляції й змушена була підкоритися. Її наступальна війна відтепер стала оборонною. Російський чорноморський військовий флот завмер на своїй головній базі у Севастополі. На морі й на суші воєнні дії перемістилися у межі Російської імперії від Баренцевого та Балтійського морів до Тихого океану. Але насамперед війна зачепила Чорне море та Україну.

10 квітня 1854 р. англо-французька ескадра у складі 19 лінійних кораблів і 10 пароплавів з 350 гарматами на борту підійшла до Одеси й вишикувалася на рейді за три кілометри від берега. Почався методичний обстріл міста важкими ядрами. Це була залякувальна воєнна демонстрація. Дев'ять військових пароплавів, озброєних важкими гарматами, за підтримки 84-гарматного лінійного корабля наблизились на мінімальну відстань від берега. Вони продовжили обстріл міста і готувалися висадити десант.

І тоді одна з шести берегових батарей, споруджених для оборони міста з моря (у їхньому розпорядженні було всього 40 гармат), відкрила вогонь по ворожих кораблях. Зав'язався артилерійський багатогодинний бій, під час якого було пошкоджено кілька пароплавів, але й на батареї вибухнув пороховий склад. Декого із захисників Одеси було поранено. Зв'язок між

батареєю та адміністрацією міста добровільно взялися підтримувати студенти одеського ліцею Скоробогатий і Деміністру. Студент Пуль стає погоничем волової упряжки, яка доставила на батарею підводу снарядів. Причому все це відбувалося під постійним обстрілом 350 гармат корабельного противника. Згодом названі студенти, як і солдати батареї разом зі своїм командиром, прапорщиком О. Щоголевим, одержали бойові нагороди.

Ворожі кораблі почали маневрувати вздовж берега, рятуючись від снарядів Щоголівської батареї, але потрапляли під вогонь інших берегових батарей. 12 годин тривала перестрілка, і зрештою ворожа ескадра змушена була відступити. 30 квітня 1854 р. артилерійський двобій поновився. Цього разу в ньому взяли участь три ворожі кораблі, один із них сів на міліну, і його команда разом із капітаном здалася в полон. Востаннє сили опору одеситів спробували перевірити 1 липня 1854 р. знову ж таки тою ж корабельною артилерією. Проте тисяча гарматних пострілів не залякала захисників Одеси. І хоча блокада міста з моря кількома кораблями тривала, активні військові дії проти Одеси ворожий флот не поновлював.

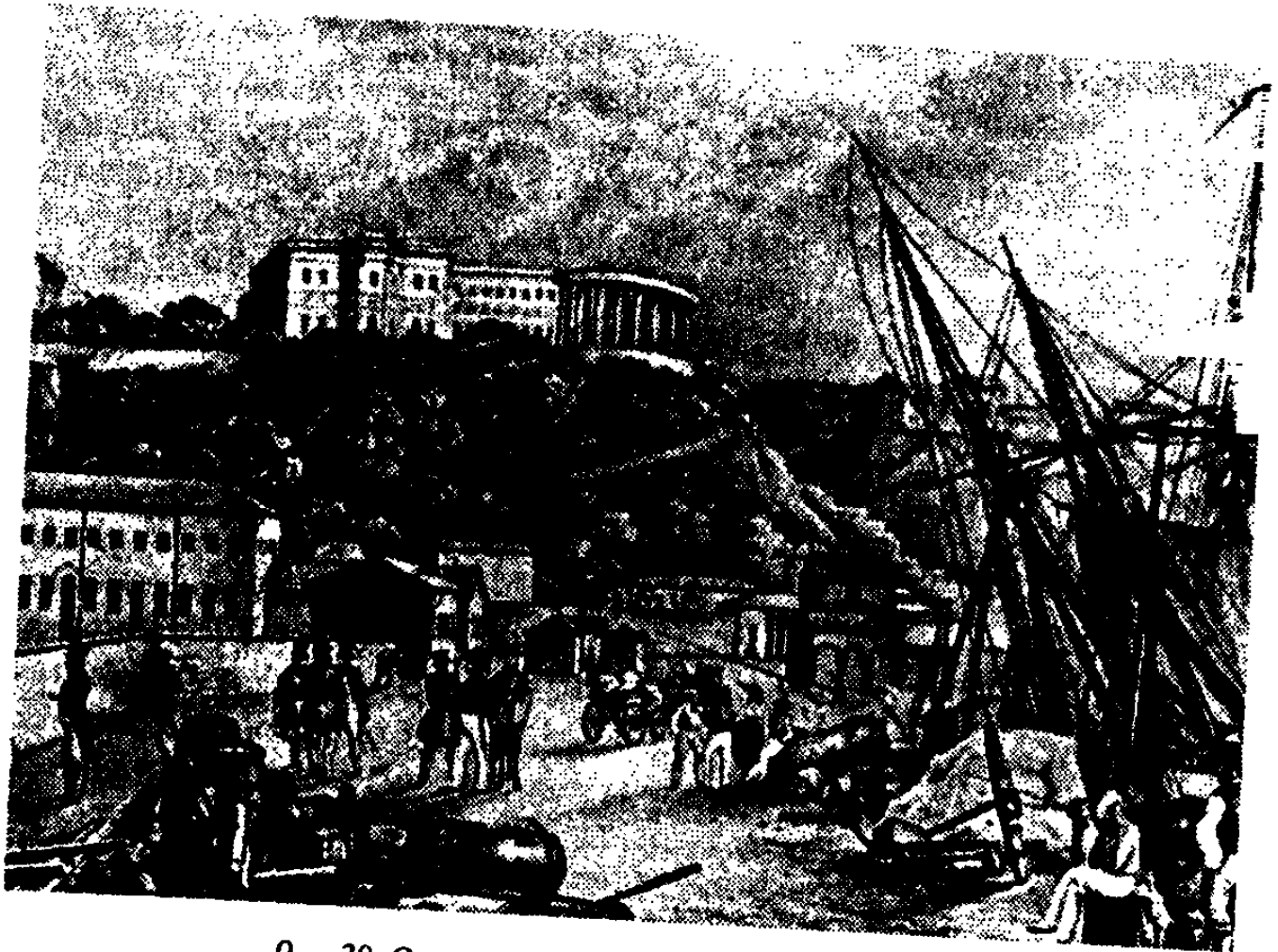


Рис. 39. Одеський порт. Перша половина XIX ст.  
Літографія Ф.Гросса.

## ОБОРОНА СЕВАСТОПОЛЯ. ПОРАЗКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На початку вересня англо-французькі війська висадились у Криму, який став головним театром воєнних дій. Україна була найближчим тилом російської армії. На війну пішло багато українських рекрутів та ополченців. Зокрема, лише Полтавщина поповнила народне ополчення 9,5 тис. добровольців. Населення Волині пожертвувало 113 тис. крб. на потреби війни. Луганський ливарний завод перейшов на цілодобовий робочий режим і забезпечив 400 тис. артилерійських снарядів. Порох виготовляв Шосткинський завод на Сумщині. На селян Таврії і Катеринославщини випав найбільшній тягар гужових перевезень військового спорядження, провіанту і фуражу до Криму та вивезення звідти поранених і хворих. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську та інших містах Південної України розташували шпиталі і лазарети.

На жаль, російські резервні війська, що пішли на Кримський фронт через землі України, не завжди виявляли належну повагу до місцевого населення. Штабс-капітан російського ополчення, письменник-слов'янофіл Іван Аксаков у щоденникових записах занотував: *“Давно вже Малоросія не бачила бородатого російського війська, і під час нової зустрічі з ним вимушена була відчувати те саме почуття образи та обурення, яке відчувала раніше. Отже, мимоволі згадаєш Кониського. Наші ратники залишаються цілком нечутливими до тієї уважності; навпаки, грубістю і цинізмом жартів ображають малоросіянок: вимагають ще від господині, яка вже знесилася пригощанням; насміхаються над хохлами; як жадібні вовки на овець, кидаються на горілку, напиваються п'яні до непристойності, а на ранок господиня з криком побачить, що в нагороду за її гостинність у неї багато гусей і курей покрадено і перерізано”*.

У перших же боях керована бездарним головнокомандувачем, князем О.Меншиковим російська армія зазнала поразок і змушена була відступити на північ, кинувши напризволяще головну базу Чорноморського військового флоту — місто Севастополь. Там залишився 18-тисячний гарнізон, у складі якого перебували й сформовані в Україні полки: Чернігівський, Полтавський, Український, Житомирський, Подільський, Галицький. До цього гарнізону приєдналося 20 тис. моряків — офіцерів і матросів. Не маючи змоги вести бойові дії на морі, вони стали до лав сухопутних військ. Гарнізону протистояла 60-тисячна англо-французька армія, яка, користуючись бездіяльністю основних російських сил, безперешкодно оточила Севастополь. Противник мав і кількісну перевагу, і досконалішу зброю. Російські гармати й рушниці поступалися англо-французьким скорострільністю і далекобійністю. В озброєнні російського офіцера була лише



шабля, а англійський і французький офіцери мали ще й револьвери. Коли почали зводити оборонні споруди й рити окопи навколо Севастополя виявилось, що не вистачає залізних лопат і кайл. Бракувало пороху, ядес. На кожні десять пострілів ворожих гармат Севастополь відповідав одним.

Керовані такими талановитими воєначальниками, як адмірал Корнілов, Нахімов, Істомін, як інженер-фортифікатор Тотлебен, захисники Севастополя виявили патріотизм і неабияку мужність. В обороні міста взяло участь усе його населення, навіть жінки і діти, які збирали ворожі ядра, приносили солдатам і матросам прямо на бойові позиції їжу та воду, допомагали пораненим. Десятирічний Микола Пищенко днював і ночував на одному із севастопольських бастионів, де солдатом-артилеристом служив його батько. Хлопець оволодів військовим мистецтвом наведення гармати на ціль. І коли батько загинув, на його місце став син, згодом нагороджений медаллю "За хоробрість". Так само безстрашно діяли й інші севастопольські підлітки. За мужність, виявлену в оборонних боях, медалі одержали двоє нерозлучних друзів — Максим Рибальченко і Кузьма Горбаньов.

Шлях англо-французькій військово-морській ескадрі у Севастопольську гавань був перегороджений кількома спеціально затопленими старими вітрильниками. Масові штурми міста виявлялися марними. Севастопольці не здавалися. А вночі робили сміливі вилазки на позиції противника: руйнували його облогові споруди, захоплювали зброю і полонених. Справжніми фахів-



*Рис. 40. Оборона Севастополя. Фрагмент панорами.  
Художник Ф.Рубо. 1902-1904 рр.*



*Рис. 41. Медичні сестри у Севастополі. Літографія з оригіналу В.Тімма. 1850-і рр.*

цями у таких операціях показали себе українські козаки — пластуни Чорноморського козацького війська. Його загін вирушив на допомогу севастопольцям, як тільки розпочалася облога міста. З Миколаєва до Севастополя прибули чотири екіпажі суднобудівельників — близько 4 тис. чоловік.

Зразкову медичну службу організував у Севастополі Микола Пирогов, який саме тут на практиці розробив основоположні принципи свого вчення про воєно-польову хірургію.



*Рис. 42. Герої Севастопольської оборони. О.Єлисеєв, О.Рибаков, П.Кішка, І.Демченко, Ф.Зайка. Літографія з оригіналу В.Тімма. 1855 р.*

Благочинний православних церков Південного берега Криму Арсеній Лебединців писав із Севастополя архієпископу Херсонському і Таврійському Інокентію 31 березня 1855 р.: "Артилерійська слобідка зазнала тепер великого руйнування, але бастіони і батареї стоять та діють на всь силу. Шкода матросів наших, багато їх вибуває і ніким їх замінити. Ліка і сестри не сплять ні вдень, ні вночі". Масовий героїзм захисників Севастополя став повсякденним явищем. Імена солдатів-українців Федора Заїки, Івана Демченка, Дмитра Горленка, Макара Шульги, Андрія Гіденка, Івана Даниленка і ще багатьох увійшли до літопису бойової слави міста-героя.

І нині у Севастополі стоїть пам'ятник уродженцю села Зам'ятинці (Ометинці), що на Вінниччині, матросу Петрові Кішці. Цей герой відзначився не тільки хоробрістю, а й винятковою кмітливістю. Він був неодмінним учасником кожної нічної вилазки у ворожі траншеї, завжди йшов попереду, спритно діяв багнетом і повертався з багатим трофеєм.

27 серпня, коли розпочався останній штурм бастіонів Севастополя жменька хоробрих солдатів і матросів, очолених поручиком Юнієм та підпоручиками Данильченком і Богдаєвським, засіла в укріпленій бангцентрі Малахового кургану і довго, поки не вистріляла всі набої, відбила атаки кількох тисяч французів. Однак утримувати позиції ціною не за.



Рис. 43. Козаки-пластуни Чорноморського козацького війська, нагороджені за героїзм в обороні Севастополя солдатськими нагородами "Хрест святого Георгія".

них жертв далі не було сенсу. На 349-й день оборони російські війська залишили зруйновану й охоплену полум'ям південну частину міста. Північну частину, куди відступили вцілілі захисники Севастополя, ворог так і не зміг взяти до кінця війни.

Героїзм народних мас не міг компенсувати військово-технічної та економічної відсталості Російської імперії. Її погано озброєна армія і вітрильний флот не змогли подолати озброєних новітньою технікою військових сил Англії і Франції. Росія змушена була капітулювати й підписала в березні 1856 р. в Парижі мирний договір на умовах, продиктованих переможцями. Російську імперію позбавили права мати військово-морський флот і військові фортеці на Чорному морі. Під владу Османської імперії знову перейшла населена переважно українцями південна частина Бессарабії. Та це була не тільки військова поразка. Фактично поразки зазнав самодержавно-кріпосницький лад Російської імперії, і тепер проти нього ще дужче поживилася боротьба передових кіл суспільства й народних мас.

## ПІДНЕСЕННЯ АНТИКРІПОСНИЦЬКОГО РУХУ

Повстання селян вибухнули уже в перший рік Кримської війни. Зокрема, влітку 1853 р. великий антикріпосницький виступ відбувся у с.Красний Кут Слов'янського повіту Катеринославської губернії. Тут після смерті місцевого поміщика селяни не захотіли визнати своїм господарем призначеного властями опікуна маєтку й оголосили себе вільними. Рота солдатів не змогла примусити селян відбувати паищину. Справою краснокутівців зайнявся сам Микола І. Восени на придушення повстання було направлено великі військові сили. "Призвідців" засудили до покарання кількома тисячами ударів шпідрутенами.

1855 р. в антикріпосницькій боротьбі найбільше відзначилися селяни Київщини. Їхній масовий рух, що набув характеру справжнього повстання, сучасники називали "київською козаччиною". Все почалося з чуток про нібито прихований поміщиками царський указ, згідно з яким кріпак стане вільним, якщо запишеться у козаки, тобто, в народне ополчення, що братиме участь у воєнних діях. Десятки тисяч кріпаків одноставно відмовилися працювати на пайів і проголосили себе вільними козаками. Вони заявили, що не коритимуться поміщикам, а від властей зажадали, щоб їх ознайомили із змістом царського указу. Не повіривши, що такого указу немає, повстанці стали громити поміщицькі маєтки та приміщення царських урядовців. Озброєні косами, сокирами, дрючками, саморобними піками, вони організовано вступали у сутички навіть з військами.

Деякі ватажки повсталих селян присягалися, що на власні очі бачили царський указ про запис у козаки. Київський генерал-губернатор доповідав у Петербург, що в Канівському повіті кріпаки (із с. Мартинівка — Іван Терновий і з с. Таганча — Василь Білопол) проголосили на сходках своїх земляків, що знайдені ними в церквах інвентарні записи — це і є примірники царського указу про звільнення від кріпосної залежності. У деяких селах повстанці організували органи самоврядування. На придушення виступу кріпаків Київщини було кинуте 25 ескадронів кінноти, 9 рот піхоти, кілька рот саперів. Київський генерал-губернатор щоденно доповідав цареві про військово-каральні експедиції.

Та не встигли ще власті приборкати Київщину, як уже навесні наступного року нова хвиля селянського невдоволення охопила Катеринославську, Херсонську, Полтавську, Чернігівську, Харківську губернії. Цього разу рух вилився у масову спробу самовільного переселення десятків тисяч кріпаків у Крим. Знову селян підбурили чутки, нібито цар видав указ, за яким кріпаки, що побажають переселитися на Кримський півострів, одержать волю і державну допомогу. Серед поширювачів таких чуток були й учасники "київської козаччини".

Селяни беззастережно полишали свої домівки, забирали деяке майно і вирушали світ за очі в напрямку Криму. Поміщик з Катеринославщини А. Романов згадував, як прощалися перед масовим відходом у Таврію селяни з його матір'ю: *"Прийшли ми попрощатися з вами, пані, — казали селяни, — подякувати вам за ласку вашу до нас і сказати, що залишаємо вам велику карету, нову коляску і криті дрючки та четверик вороних коней і пару гнідих, бува, захочете, поїхати куди на степ, або до церкви; для панича залишаємо його трьох коней, щоб на чому бігати степом, а решту екіпажів і коней робочих, і зброю всю забираємо з собою, щоб було на чому дітям нашим орати, а то, бува, щоб не спізнитися нам часом"*.

Учасників походу "у Таврію за волею", озброєних косами та сокирами, не могли зупинити ні заслони поліції, ні війська. На літо 1856 р. біля Перекопського перешийка, де стояли заслони царських військ, зібралося кілька тисяч прийшлих селян. Силою зброї їх не пустили до Криму. Але ж і в їхніх рідних селах не було спокою. Ті, хто залишився, також не бажали надалі задурно працювати на панських ланах і не корилися царським властям.

Чимало селяни уже не вірили й цареві, адже бачили, що його урядовці виступають на боці гнобителів-поміщиків. А тут ще новий цар Олександр II, який вступив на престол 1855 р. після раптової смерті свого батька Миколи I, публічно заявив, що не має наміру захищати інтереси селян, але напруження у взаєминах між селянами та поміщиками примушує його подумати над запровадженням якихось реформ.

Чутки про висловлювання царя та його урядовців викликали ще більше піднесення визвольного руху кріпаків в Україні. З 1855 до 1860 р., за неповними даними, тут відбулося 276 селянських виступів. Вони охопили 352 села з населенням понад 160 тис. чоловік.

## СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ

Рішучішою в антикріпосницькій боротьбі ставала й українська інтелігенція. Як і раніше, перед вела молодь. 1854 р. студенти Київського університету організували таємне товариство "Друзі людства". Вони мали на меті підняти селянські маси на боротьбу не тільки проти кріпацтва, а й проти його захисника — царського самодержавства. Щойно розпочався рух "київської козаччини", як близько півсотні "друзів людства", перевдягнувшись у селянський одяг, виїхали в села Київщини. Антиурядову агітацію в масах вели українською і польською мовами, використовуючи поезію Тараса Шевченка та Адама Міцкевича. Поширювали й рукописні прокламації, які закликали до боротьби проти панів і царя, за рівність, свободу й вітчизну, радили надихатися мужністю і славою українського козацтва. Та коли "київська козаччина" 1855 р. була придушена царськими військами, зазнали репресій і її агітатори. Товариство "Друзі людства" перестало існувати.

Наступного року близько півтора десятка студентів Харківського університету на чолі з Яковом Бекманом, Миколою Раєвським, Митрофаном Муравським, Петром Завадським і Петром Єфименком також організували таємне політичне товариство. Воно поставило собі за мету здійснити загальний політичний переворот у Російській імперії, "почавши з визволення селян".

У рукописних прокламаціях, поширюваних серед мешканців Харкова, члени товариства ганьбили російський царизм за поразку в Кримській війні, вимагали від уряду щонайшвидшого вирішення селянського питання, бо інакше народ візьметься за сокири.

1858 р. частина учасників товариства переїхала до Києва і влаштувалася на навчання в Київському університеті. Вони і тут зайнялися нелегальною революційною діяльністю, підтримуючи тісні зв'язки з харківськими товаришами. Таємне товариство стало Харківсько-Київським. Його члени випускали нелегальні рукописні журнали "Свободное слово" (у Харкові) і "Гласность" (у Києві), поширювали революційні відозви, на громадських засадах організували для початкової освіти неписьменного дорослого населення так звані недільні школи й використовували їх також для пропаганди антикріпосницьких та антисамодержавних ідей. Хоча спеціально "українським питанням" товариство не займалося, але опосередковано

торкалося його в освітній програмі. Разом із розширенням мережі навчальних закладів усіх ланок освіти передбачалося відкриття бібліотек, доступних широким масам, видання періодичної преси мовами різних народів, що проживали в Україні.

Створенню навчальних посібників українською мовою члени товариства надавали першочергового значення і як засобів піднесення національної самосвідомості. На зміну російським посібникам для початкової освіти, запровадженим царськими властями в усій Україні, чи таким же польським підручникам, активно поширюваним шляхетськими просвітителами в Правобережній Україні, мав прийти український буквар, складений спеціально для недільних шкіл Петром Завадським. 1860 р. його вдалося надрукувати в Харкові. Особливо велику роль у піднесенні національної самосвідомості відігравали вірші Тараса Шевченка, читання яких увійшло в повсякденну практику навчальної роботи недільних шкіл. Їхніми першими засновниками в Україні були учасники Харківсько-Київського товариства. 14 грудня 1859 р. один із його членів виголосив публічну промову на честь річниці повстання декабристів і тих, хто продовжив їхню боротьбу. А в січні 1860 р. Харківсько-Київське товариство було розгромлено жандармами. Більшість його членів за вироком царського суду спровадили на заслання.

Однак у той час борців за соціальне й національне визволення з новою силою запалювала поезія Тараса Шевченка, який і сам з 1857 р., після повернення із заслання, знову поринув в активне суспільно-політичне життя. Засудження монархічної влади, викриття антинародної суті самодержавних режимів, нещадне таврування російських царів — ця тема стає провідною у його творчості.

По дорозі із заслання поет знову згадав Кримську війну. У вірші “Слава” (1858 р.) нещадно висміяв переможеного у Севастополі Миколу, а його переможця Наполеона III засудив за насильницьку ліквідацію республіканського правління у Франції й самочинне проголошення себе імператором. Найбільше від Шевченка дісталось Миколі I — “неудобозабываемому Тормозу”, “коронованому палачу”, “фельдфебелю”. Як раніше в поемі “Сон”, так і тепер у поемі “Юродливий” Шевченко сатирично викрив ворожу українському народові колонізаторську систему Російської імперії за Миколи I.

Жодних ілюзій він не мав і щодо Олександра II — “п’яного царя-владки”. Коли той вирішив, що краще звільнити кріпаків “згори”, ніж дочекатися, поки вони самі звільнять себе “знизу”, Шевченко у вірші “Я не нездужаю, иівроку” (1858 р.) закликає не вірити у царську ласку, а будити волю миром, громадою, добре вигостривши сокиру.

Не одержавши від царських властей дозволу повернутися в Україну, поет з 1858 р. оселився у Петербурзі. І тут, у самісінькому лігві російсько-

го царизму, створив цілий цикл поетичних творів, ідейне спрямування яких сконцентровано у рядках:

О люди, люди небораки!  
Нащо здалися вам царі?  
Нащо здалися вам псарі?  
Ви ж таки люди, не собаки!

Не полишає Шевченко й агітації за вільну Україну. У присвяченій наказному отаману Чорноморського козацького війська Якову Кухаренку поемі "Москалева криниця" (1857 р.) він нагадує про сумну дату в історії України — зруйнування Запорозької Січі 1775 р. Причому такий сумний фінал української державності у деяких творах цього ж періоду поет обґрунтовує не тільки колонізаторською політикою російського царизму, а й дипломатичними прорахунками провідників українського козацтва ("Якби то ти, Богдане п'яний" — 1859 р.) чи зрадництвом ("Бували війни й військові свари" — 1860 р.). Віри ж у масові визвольні козацькі традиції Шевченко не втратив до кінця свого життя і саме з ними пов'язував сподівання, що царський трон упаде, а відтак — розвалиться і вся Російська імперія.

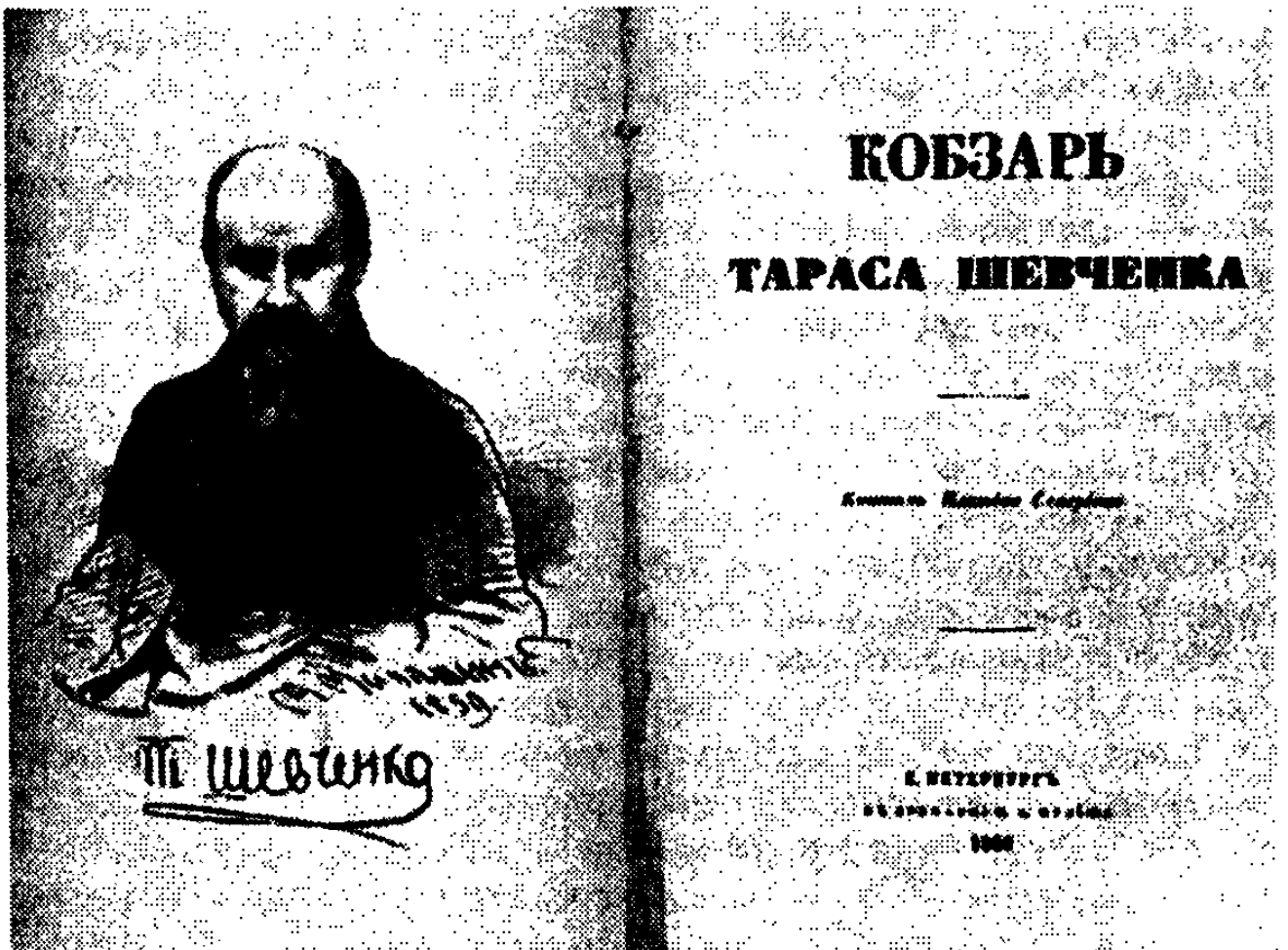


Рис. 44. Титульний аркуш "Кобзаря" Т. Шевченка, виданого коштом Платона Смиренка.



Зрозуміло, що всі ці твори, які таврували царизм і надихали борців за соціальне та національне визволення українського народу, не можна було надрукувати легально в Російській імперії. Але вони, як і Шевченкові твори 1840-х рр., поширювалися численними списками. Утверджувало національну самосвідомість українців і петербурзьке видання 1860 р. Шевченкового "Кобзаря", хоча воно вийшло у світ із значними вилученнями окремих віршів або уривків із них, проїнятих, за присудом цензури, *"надто різко почуттям скорботи поета через знищення самобутності козацтва у вигляді гетьманщини і Запорожжя, і про злиття Малоросії з Російською імперією"*.

Кількатижнева поїздка Шевченка 1859 р. в Україну, хоча й супроводжувалася постійним негласним наглядом, усе таки стала його безпосереднім внеском у поживавлення тут суспільно-політичного життя. У Києві він мав зустрічі зі студентами — учасниками Харківсько-Київського таємного товариства, подав їм ідею заснування недільних шкіл і сам брався складати українською мовою підручники з читання, арифметики, географії, історії України. Але встиг упорядкувати і видати 1861 р. власним коштом 10-тисячним тиражем лише буквар. Шевченко сам зайнявся розсиленням букваря і "Кобзаря" до недільних шкіл. Радували поета звістки з України про те, що там його вірші вивчають напам'ять письменні й неписьмеині люди, що, як жартома висловився П.Куліш, *"чи не по "Кобзареві" вже й Богу моляться"*.

І саме в цей період активної громадської діяльності Шевченка його життя обірвалося 25 лютого (10 березня) 1861 р. Як могутня зброя у боротьбі за волю України нащадкам залишилася Шевченкова творча спадщина, яка і до сьогодні викликає страх і тваринну ненависть у прихильників національного поневолення України. Навіть Шевченків "Буквар" не влаштовував великоросійських реакціонерів як українською мовою, так і демократичним змістом, волелюбними прагненнями. Саме за це на "Буквар" накинувся Іван Кулжинський — учитель, найдогідливіший провідник русифікаторської політики в Україні. 1863 р. він видав у Києві брошуру *"О зарождающей так называемой малорусской литературе"*, в якій погрозово звертався до вже померлого поета та його однодумців: *"... про яку це волю клопочетесь ви, паиове букваристи!!"*

Такі донощицькі публікації російський царизм використовував для виправдання своєї послідовної політики придушення будь-яких визвольних змагань українців — навіть на культурно-освітній ниві.



## § 9. Українська культура першої половини ХІХ ст.

### ГОНІННЯ НА УКРАЇНСЬКУ КУЛЬТУРУ

Правлячі кола Російської та Австро-Угорської імперій розуміли, що українська культура — основа українського національного відродження. Отож вони не гребували жодними гальмівними засобами у цій царині. У перший же рік відкриття Київського університету попечитель навчального округу зобов'язав ректора встановити таємний нагляд за викладачами й негайно доповідати про такі обставини: *“1. Якщо б у лекціях панів викладачів університету міг вкратися хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям, і викликання любові до якоїсь батьківщини, відокремленої перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас пильний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій. 2. Якщо б на нарадах університетських присутствених місць міг вкратися дух непокори властям і протидія планам уряду. 3. Якщо б ви зі свого боку помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки їх з людьми неблагонадійними чи підозрілими”*.

В умовах духовного поиеволення українського народу будь-який вияв національної свідомості у культурному процесі набував політичного значення. Тому так нещадно розправлялися власті обох імперій з діячами української культури (письменниками, істориками, педагогами, студентами). Особливо це видно на прикладі “Руської трійці” та Кирило-Мефодіївського товариства. Як уже зазначалося, було конфісковано тираж “Русалки Дністрової”, а в Російській імперії відразу після суду над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства поліція заходилася вилучати з вільного обігу їхні книжки. Зокрема, в розпорядженні полтавського губернатора від 4 липня 1847 р. зазначалося: *“Государь император высочайше повелеть соизволил напечатанные сочинения: Шевченки — “Кобзарь”, Кулиша — “Повесть об украинском народе”, “Украина” и “Михайло Чернышенко”, Костомарова — “Украинские баллады” и “Ветка” — запретить и изъять из продажи, об исполнении чего и последовало ко мне предписание*

г. министра внутренних дел от 19 минувшего июня. Имея в виду, что если нет во всем городе постоянных книжных магазинов, то во время ярмарок прибывают в оный торговцы с книгами, я предписываю градской полиции иметь строгое наблюдение за продажей прописанных сочинений Шевченки, Кулиша и Костомарова, и ежели где какие из них оказались бы, тотчас же отобрать и представить ко мне”.

З Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою, не допускати в ній “переваги любові до батьківщини”, тобто, до України, “над любов’ю до вітчизни”, тобто, до Російської імперії. Тексти навіть історичних рукописних джерел при підготовці їх до друку зазнавали вилучень і перекручень на вимогу цензорів, якщо вони виражали “пристрастність до малоросійської народності”. 1853 р. міністр народної освіти виніс сувору догану цензору, який дозволив надрукувати у газеті “Черниговские губернские ведомости” добірку українських історичних прислів’їв та приказок, бо це, мовляв, може послужитися розпалюванню ворожнечі між українцями і росіянами.

Микола I запропонував генерал-губернаторам в Україні охопити таємним наглядом усіх, хто виявляв посиленій інтерес до українських старожитностей, історії і літератури, а репресивні заходи здійснювати найобережніше без явних переслідувань “і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії”. Гоніння на українську культуру російський царизм намагався підкріпити авторитетом науки. Антиукраїнську кампанію очолив професор Московського університету Михайло Каченовський. Об’єктом критики він обрав мову — основу й форму національної культури. У своїх друкованих працях і в лекціях перед студентами професор став доводити, що українська мова є та сама російська, але попсована польською. Водночас у Галичині польські вчені поширювали думку, нібито українська мова — “хлопський” діалект польської. Проти цих зловорожих вигадок російських і польських шовіністів публічно виступив видатний російський слов’янознавець І.Срезієвський, а також деякі вчені як на східно-, так і на західноукраїнських землях.

Як уже зазначалося, революція 1848-1849 рр. розкріпачила українську мову в Галичині, стимулювала там розвиток української культури і науки, започаткувала україномовну пресу. Тим часом життя Російської імперії у період Європейської революції 1848-1849 рр. ознаменувалося створенням особливого комітету для нагляду за “духом і напрямом книгодрукування”. Цей захід цілком відповідав загальному гальмівному курсу колонізаторської політики щодо розвитку української культури в цілому, і зокрема — щодо української літератури та суспільствознавчих наук.

Поблажливіше російський царизм ставився до природничих наук, розуміючи, що від їхнього стану залежить розвиток продуктивних сил народного господарства, науково-технічний поступ країни. Осередками науково-дослідної діяльності були вищі навчальні заклади, державні установи і громадські фахові товариства.

Зокрема, для допомоги сільському господарству і транспорту на Харківщині та в Миколаєві заснували метеорологічні станції. Багаторічні спостереження на них дали змогу розробити прогнозу карту погоди у Слобідській та Південній Україні. Складена професором Харківського університету Никифором Борисяком гідрогеологічна карта Харківщини прислужилася справі налагодження водопостачання міст.

Розвиткові агрономії, лісівництва, зооветеринарії сприяло Одеське сільськогосподарське товариство. Визначну роль у розвитку ботаніки і садівництва в Криму відігравав Нікітський ботанічний сад поблизу Ялти. Науково-дослідну роботу вели також ботанічні сади у Києві, Харкові, Одесі, Кременці.

Дослідження в галузі медицини розгорнуло Товариство київських лікарів. Стаи промисловості, сільського господарства, торгівлі вивчали й давали необхідні практичні рекомендації статистичні комітети, організовані в усіх губернських центрах. Тритомні праці Дмитра Журавського "Статистичний опис Київської губернії" і Миколи Араидаренка "Записки про Полтавську губернію", двотомник Аполлона Скальковського "Спроба статистичного опису Новоросійського краю" дали матеріал щодо визначення напрямів практичного використання природних ресурсів і розвитку продуктивних сил народного господарства. Ці праці і для нащадків послужили джерелом вивчення соціально-економічного життя, побуту і звичаїв нашого народу середини ХІХ ст.

Українські вчені-математики уславилися на всю Російську імперію. Близький приятель Т.Шевченка Михайло Остроградський навіть був обраний академіком Петербурзької академії наук, а тритомний "Курс математики" професора Харківського університету Тимофія Осиповського протягом кількох десятиріч був підручником для вищих навчальних закладів. Посібником для студентів став також двотомник "Основи ботаніки" Михайла Максимовича, першого ректора Київського університету, різнобічного вченого народознавця й природознавця. Професор Харківського університету Н.Єлліський підготував і видав двотомний навчальний посібник з хірургії для студентів-медиків.

Важливою подією було відкриття 1828 р. у с.Пальчики на Чернігівщині першої в Україні та й в усій Російській імперії школи бджільництва.



Рис. 45. Михайло Максимович — вчений народознавець і природознавець, перший ректор Київського університету. Художник Т. Шевченко. 1859 р.

Її випускники за три роки навчання ставали високопрофесійними пасічниками із загальною початковою освітою і з фаховими знаннями у галузях городництва, садівництва, квітництва, шовківництва. Засновник школи Петро Прокопович (Тарас Шевченко в повісті "Близниці" назвав його "славним пчеловодом") ще 1814 р. сконструював перший у світі рамковий вулик, який дав змогу збирати мед без попереднього знищення бджіл, як це робили раніше.

У першій половині XIX ст. у зв'язку з відкриттям університетів у Харкові (1805) та Києві (1834), ліцеїв у Кременці (1805), Одесі (1817), Ніжині (1820), 19-н гімназій у найбільших містах України значно розширилися можливості здобуття середньої і вищої освіти для дітей з привілейованих станів, насамперед дворянства. Але й у цих закладах поряд із консервативною, відданою царизмові інтелігенцією формувалася національна еліта, яка переймалася інтересами трудящих мас. Люди з вищою освітою працювали в гімназіях, судових установах, губернських і повітових управліннях, медичних закладах. Загальноосвітню київську академію 1814 р. було реорганізовано в навчальний заклад із підготовки кадрів духовництва.

Значний внесок у розвиток вищої освіти України і Росії зробили вчені українці із Закарпаття. У Харківському університеті ректором працював А. Дудрович, а деканом юридичного факультету — К. Павлович. Посаду директора Ніжинського, а згодом Одеського ліцеїв обіймав І. Орлай. Першим ректором Петербурзького університету був М. Балудянський. Там же



*Рис. 46. Іван Орлай — директор Ніжинського і Одеського ліцеїв, вихователь Миколи Гоголя.*

викладали філософію П.Лодій, а правознавство — В.Кукольник. Ще один їхній сучасник, також вихідець із Закарпаття Ю.Гуца-Венелін прославив науку ґрунтовними дослідженнями у царині слов'янознавства.

На західноукраїнських землях під владою Австрійської імперії вищу освіту давали найдавніший в Україні Львівський університет (з 1661 р.).



*Рис. 47. Будинок, в якому з 1851 р. містився Львівський університет.*

Там же, у Львові, працювали з 1817 р. Реальна (торговельна) і з 1844 р. Технічна академії. Але українці становили меншість серед студентів. Більшість предметів викладалася польською, німецькою і латинською мовами. Так само було й у гімназіях. Серед їхніх учнів українці також становили меншість. На Закарпатті взагалі не було жодного вищого навчального закладу, а Чернівецький ліцей спеціалізувався лише на підготовці духівництва. Цілоком підпорядкованою церковним властям була й уся система початкової освіти, до якої на західноукраїнських землях входили трикласні школи.

Після революції 1848-1849 рр. вони стали чотирикласними, бо додали навчання основ практичних знань у галузі землеробства, садівництва, городництва, бджільництва, шовківництва. З часу революції у багатьох містах і селах почали працювати недільні школи-читальні для дорослих. Навчання у них, як і в початкових школах, велося українською мовою. Але утримання і тих, і тих уряд повиістю переклав на плечі населення.

Професор університету і ректор духовної семінарії Іван Лаврінський не тільки складав шкільні підручники, а й заснував грошовий фонд допомоги українським школам. Наступ реакційних сил на завоювання національної революції у Галичині в 50-х рр. виявився ще й у тому, що було скасовано обов'язкове вивчення української мови у середніх навчальних закладах.

Під владою Російської імперії українська мова зовсім не практикувалася як навчальна ні в початкових, ні в середніх, ні у вищих освітніх закладах. Та й узагалі здобути бодай початкову освіту простій людині було важко. Не вистачало навіть парафіяльних шкіл, призначених для "найнижчих

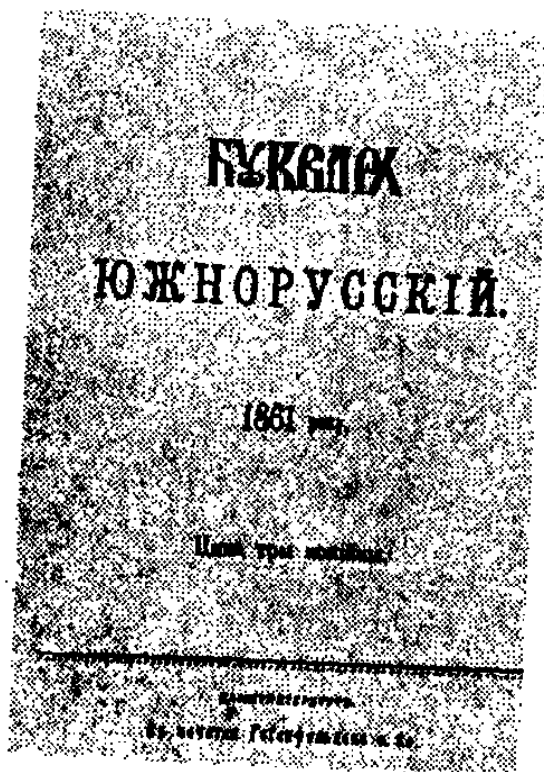


Рис. 48. Український буквар, упорядкований і виданий Т. Шевченком.

станів", де діти навчалися грамоти, чотирьох дій арифметики та основ православної віри. Так, 1844 р. в Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській губерніях на кожних 713 жителів припадав лише один учитель. На кінець 50-х рр. XIX ст. на всіх українських землях, що входили до складу Російської імперії, працювало тільки 1300 початкових шкіл, в яких навчалось 67 тис. учнів. У деяких селах Лівобережжя і Правобережжя продовжували діяти так звані дяківські школи, де найнятий селянами дяк навчав дітей читати й писати за часословом і псалтирем. Однак і таких було обмаль.

Всю систему народної освіти в Україні царський уряд тримав під пильним контролем, різними розпорядженнями перепиняв шлях до середніх і вищих навчальних закладів вихідцям із народних мас. Не чинилися перешкоди лише в галузі професійної освіти. Уже 1804 р. було відкрито перше в Україні ремісниче училище в Чернігові. Пізніше в Полтаві та Херсоні відкрили училища для підготовки службовців державних установ. В Одесі почало діяти садівниче, у Харкові — землеробне, у Кременці — землемірне училища. Професійних моряків і суднобудівельників готувало Херсонське училище торговельного мореплавання. У деяких містах діяли фельдшерські училища.

Всі ці заклади забезпечували фаховими кадрами народне господарство й культуру, сприяли науково-технічному поступу України. Цьому прислужилися культурно-освітні осередки: бібліотеки, музеї, друкарні. Чи не найбільшого авторитету серед них набув "Оссолінеум" — науково-дослідний інститут, заснований 1817 р. у Львові польським ученим-просвітителем Ю.Оссоліським. Основу цього закладу становили багатюща бібліотека і музей з рідкісними колекціями пам'яток історії, культури та мистецтва.

## МИСТЕЦТВО

У піснях, переказах, легендах, казках народ продовжував оспівувати своє героїчне минуле, пов'язане з боротьбою за своє національне та соціальне визволення. Величезна роль у збереженні національної пам'яті належала кобзарям, бандуристам і лірикам. У першій половині XIX ст. дуже популярними були Андрій Шут, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний). Найвидатніший кобзар того часу Остап Вересай (1803-1890 рр.) походив із кріпаків села Сокиринці, що на Чернігівщині. Він осліп у чотирилітньому віці й понад 70 років мандрував із села в село, співаючи думи й пісні для простих людей, будив у них найсокровеніші почуття, закликав до боротьби проти національного і соціального гноблення.

На багатому українському народнопісенному фольклорі розвивалося музичне мистецтво. Саме на цій основі написано в перші десятиріччя



XIX ст. невідомими авторами “Українську симфонію”, пісні “Віють вітри”, “Соице низенько”, варіації київського педагога і композитора Й.Витвицького під назвою “Україна” на теми народної пісні “Зібралися всі бурлаки”. Історик-народознавець Микола Маркевич упорядкував і видав нотні збірки українських народних мелодій.

На західноукраїнських землях значного поширення набуло хорове мистецтво. Самодіяльні та професійні колективи діяли в усіх найбільших культурних центрах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Найпопулярнішим був перемишльський хор під керівництвом чеського музиканта Алоїза Нанке. Учасник польського визвольного руху в Галичині Жегота Паулі на основі власних записів із народних вуст видав збірник українсько-галицьких пісень.

На початку XIX ст., поряд з домашніми театрами поміщиків, у великих містах стали виникати театральні трупи і почали будуватися приміщення професійних театрів. У Полтаві 1819 р. було споруджено саме таке приміщення, на сцені якого поставлено п'єси “Наталка-Полтавка” і “Москаль-чарівник” І.Котляревського. Полтавський театр гастролював у Харкові, Києві, Кременчуці та інших містах.

Однак на той час театральне мистецтво розвивали переважно аматорські трупи, створені з кріпаків у поміщицьких маєтках. Серед них прославилися домашні театри у селах Качанівка та Спиридонова Буда на Чернігівщині, в с.Романівка на Волині. Вони давали балетні вистави, виїздили на гастролі у великі міста України. Та актори-кріпаки, навіть оволодівши високим мистецтвом, зазнавали брутальних знущань від поміщиків, тілесних покарань різками. Широку популярність здобув аматорський колектив у с.Кибищі на Полтавщині, керівником і режисером якого був батько видатного письменника М.Гоголя Василь Гоголь-Яновський.

Великий російський актор, друг Т.Шевченка Михайло Щепкін теж починав театральну кар'єру кріпаком. І.Котляревський став ініціатором викупу з неволі цього неперевершеного виконавця ролей Вибориного в “Наталці-Полтавці” і Чупруна в “Москалі-чарівнику”. Щепкін виступав у цих ролях і на сценах Москви та Петербурга.

Талановитий український актор Карпо Соленик починав свою творчу діяльність на сцені професійного театру в Харкові, де директором і режисером був Г.Квітка-Осноров'яненко.

Напередодні революції 1848 р. перші аматорські трупи створюються на західноукраїнських землях. У їхньому репертуарі були п'єси І.Котляревського і Г.Квітки-Осноров'яненка, а також місцевих авторів — М.Устияновича, С.Петрушевича, О.Духновича. Вони доносили до глядачів правду про соціальну нерівність у суспільстві, засуджували здириства і насильства властей, висміювали тих, хто зневажав мову і звичаї свого народу. Австрійсь-

ка адміністрація нерідко забороняла вистави українських театральних колективів.

У Наддніпрянській Україні у великих містах споруджувалися театри за проектами талановитих архітекторів. Побудовані у класичному стилі, вони стали окрасою Києва (архітектор А.Меленський) та Одеси (архітектор Тома де Томон). Значні архітектурні споруди зводилися під навчальні заклади (університет та інститут шляхетних дівчат у Києві — за проектами академіка архітектури В.Беретті), культові приміщення (дзвіниця Успенського собору в Харкові — архітектори Є.Васильєв та О.Тон; Преображенський собор у Катеринославі — архітектор А.Захаров).

Кращих митців залучали й до будівництва поміщицьких палаців — Розумовського в Батурині (архітектор Ч.Камерон); Галагана в Сокиринцях (архітектор П.Дубровський). Працею кріпаків створювалися світові шедеври пейзажного архітектурного мистецтва, зокрема парки "Олександрія" у Білій Церкві, "Софіївка" в Умані.

Скульптурне мистецтво першої половини XIX ст. уже не обмежується прикрашанням архітектурних будівель та спорудженням надмогильних пам'ятників. Воно виходить на вулиці і майдани міст, хоча здебільшого звеличує імперію. Так, до сторіччя (1709-1809 рр.) перемоги Петра I у центрі Полтави за проектом Феодосія Щедрина виростає десятиметрова чавунна колона, увінчана бронзовим орлом, який символізує силу і непереможність Російської імперії. У Києві за проектом В.Демут-Малиновського було споруджено пам'ятник князеві Володимиру — ініціатору хрещення Київської Русі, яке російська православна Церква тлумачила як початок своєї історії.



Рис. 49. Олександрівський костел у Києві. Завершений будівництвом архітектором Ф.Меховичем і відкритий 1842 р. Малюнок Т.Шевченка. 1846 р.

Колонізаторській політиці царизму служили й твори видатного українського скульптора, уродженця Чернігівщини, академіка Петербурзької академії мистецтв, автора славнозвісного пам'ятника Мініну і Пожарському на Красній площі в Москві Івана Мартоса — надгробки гетьману Кирилові Розумовському (місто Батурин), генерал-губернатору Малоросії Петру Румянцеву (Київ), пам'ятник градоначальнику Одеси Емануїлу Рішельє.

У галузі малярства провідним майстром в Україні став Тарас Шевченко. Вихованець видатного російського художника Карла Брюллова, він пішов самостійним шляхом і досяг вершини у гравіруванні, за що був удостоєний Петербурзькою Академією мистецтв звання академіка. Пензлю й олівцю Шевченка належить понад 130 портретів. Його твори пройняті демократизмом, високим гуманізмом, національно-визвольними ідеями. Соціальні мотиви виразно проглядаються у серіях “Притча про блудного сина”, “Живописна Україна”, а також у малюнках з життя казахського народу, серед якого поет жив на засланні.

Друзі Шевченка В.Штернберг, Я. де Бальмен, М.Башилов з любов'ю ілюстрували видання його “Кобзаря”. Аполлон Мокрицький та Іван Сошенко відомі як автори реалістичних портретів людей з народу, діячів української і російської культури. Відомий майстер Василь Тропінін майже 30 років був кріпаком поміщика на Вінниччині. На його картинах — чудові краєвиди Поділля, на портретах — колоритні образи українських селян.

Фольклор живив професійну художню культуру України. У п'єсі “Наталка-Полтавка” мали свою “роль” народні пісні, увічені й завдяки цьому твору І.Котляревського. Ліричні поезії Т.Шевченка сприймалися як найкращі твори українського фольклору.

Та й сама усна народна творчість розвивалася, збагачувалася новими мистецькими перлинами, новими темами, почерпнутими із сучасності. Кріпацтво, наймитство, рекрутство, чумацтво — всі ці історичні явища знайшли яскраве відображення в українському фольклорі. Він став джерелом натхнення і для професійних митців.

## ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВА КУЛЬТУРА

Масове декоративно-ужиткове мистецтво (пов'язане з прикрашанням житла та одягу, виготовленням естетично оздоблених предметів побуту), як і традиційно-обрядову культуру, творив і далі народ, оснвою якого становило селянство. Переважно його естетичні смаки, обряди і звичаї, світоглядні уявлення і морально-етичні норми визначали той привабливий образ українського народу та його Батьківщини, що так вражав і захоплював доброзичливих іноземців, коли вони відвідували Україну.

Росіяни також переконувалися, що тут проживає народ, відмінний від них своєю мовою, менталітетом, звичаями. "Немовби в'їжджаємо до іншої держави", — казали російські маандрівники. Їх вражали українські села з чепуриними хатами, оточеними садками, дороги, обсажені деревами. Навіть шовіністично настроєний щодо нашого народу російський історик Михайло Погодін після відвідин України писав 1842 р.: "Я люблю мало-російські села. Яка це принада — білі хати у затінку зелених розкішних дерев, розсипаних по схилах гори. Видно з першого погляду, що мешканець приятелює з природою, що він любить свій дім". Такі ж враження назавжди залишилися в пам'яті видатного російського вченого-мовознавця, уродженця Слобідської України Володимира Даля: "... Хати не ліпляться суцільно одна до одної і зруб у зруб, а кожна відступлена і відокремлена двором, городом, укрита соломною, але не схожа на потворну копицю, а вкрита гладенько, рівно, зі стріхою в обруб".



Рис. 50. Село на Київщині. Малюнок Д. Деляфліза. Перша половина XIX ст.

Народні будівельники “вписували” дім у природне середовище, тому він з усім подвір'ям стаював єдиний ансамбль, як і все село в цілому. Українська хата вважалася повноцінним житлом тільки тоді, коли її оздоблювали як зовні, так і всередині. Кожна губернія, повіт, село мали свої традиції хатніх настінних розписів, але скрізь цим займалися лише жінки. Фарби виготовлялися самотужки із природних матеріалів: трав, квітів, овочів, фруктів, ягід, різних глин, сажі тощо.

Орнаментами (найчастіше квітковими) розписувалися стіни — зовні і всередині, особливо — піч, до якої ставилися побожно, часом як до живої істоти, що забезпечувала родині добробут, тепло, затишок. Для печі не жаліли місця в хаті, будували її трохи не в півкімнати із запічком і припічком.

На західноукраїнських землях печі облицьовували кахлями із зображенням квітів, звірів, вершиників, солдатів. Художнім різьбленням прикрашали двері, віконні рами, скрині, в яких зберігали одяг, білизну. Козаків на конях малювали на дверях, віконницях хат по всій Україні. Прикрашала оселю настінна відкрита шафа (мисник) з керамічним посудом.

Творчість народних майстрів гончарного мистецтва, які виготовляли розписаний візерунками полив'яний посуд, мала вплив і на порцеляново-фаяисове фабричне виробництво, що розвивалося в першій половині XIX ст. на Волині, Чернігівщині і Київщині. Проте посуд із фаянсу та порцеляни був дорогим. Селяни й міщани, як і раніше, користувалися гончарними виробами народних промислів.

На початку XIX ст. зростає виробництво художнього скла. На Волині, Поділлі, Київщині, Чернігівщині з'явилися склоробні майстерні (гути). Вони спеціалізувалися здебільшого на виробленні пляшок, а також виготовляли скульптурки, вази. Продукція Київського заводу кришталевого скла здобула визнання в усій Україні. А вироби дрібних селянських гут не виходили за межі місцевих ринків.

З початку XIX ст. дедалі більше механізується килимарство й ткацтво. Отже, і в цих галузях продукція великих майстерень і мануфактур Галичини, Поділля, Лівобережжя, Слобожанщини витісняла ручну роботу. У середині XIX ст. лише підприємства Харкова виготовляли щорічно близько 25 тис. килимів і попон. Не загубило давньої слави як осередок народного художнього ткацтва містечко Кролевець на Лівобережжі. Кролевецькі рушники мали попит навіть за межами України. Взагалі вишивка була неодмінною прикрасою речей домашнього вжитку, а також жіночого і чоловічого одягу всіх регіонів України.

Як повсякденний, так і святковий одяг у селянському середовищі не зазнавав суттєвих змін протягом сторіч. А от дворянство часто-густо не тільки відмовлялося від рідної мови, а й намагалося відрізнитися від

селянської маси одягом, запозичуючи позанаціональну моду колонізаторів. Та й у селянському середовищі бідніші носили одяг з домотканого лляного чи конопляного полотна, а заможніші полюбляли фабричні тканини: китайку, нанку, шовк тощо.

Соціальне розшарування позначалося й на культурі побутових відносин. Дворяни, купці, чиновники, духівництво, ремісники, селяни, робітники мали свої звичаї і норми поведінки в суспільстві й родині. Але головним носієм і охоронцем національних традицій було селянство. Суспільну вартість людини воно вимірювало насамперед її ставленням до праці. Основу народної педагогіки становило трудове виховання.

Вплив на дорослих громадян, на їхнє ставлення до суспільних обов'язків здійснювали, керуючись нормами звичаєвого народного права, сільські громади. Для вирішення важливих справ вони скликали мешканців на сходбище. На західноукраїнських землях на такі сходбища-віча у період революції 1848-1849 рр. збиралося навіть кілька сіл. Вони набували характеру масових політичних мітингів.

І хоча риси індивідуалізму, тобто, самостійна турбота про духовність і матеріальний добробут власної особи, переважали в національному характері (або, за сучасною термінологією, — ментальності) українця і навіть поглибилися у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, однак не згинули й традиції трудової взаємодопомоги. Ось як описав їх на початку 60-х рр. ХІХ ст. етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський: *“Землеробство в хліборобній Малоросії провадиться, за переказами, способом, заведеним споконвіку. Важкий плуг, запряжений трьома або чотирма парами волів, борознить землю, яка щедро нагороджує працю плугатаря. Якщо з'являться якісь несприятливі умови: занадто сухе або дуже мокре літо, град, хробаки, ховрашки, то вони знищують іноді жниво, головний предмет доходів простолюдина. Не можна не зауважити, що в Малоросії існує звичай взаємної допомоги в роботі. Три або чотири пари волів, необхідних для плуга, можна побачити лише в дуже заможного селянина, а в кого не вистачає робочої худоби, той шукає товариша, і орють вони разом. Така ж допомога потрібна іноді для будівництва, рубання і перевезення лісу, але ніколи за це не сплачують гроші. Само собою зрозуміло, господар повинен добре годувати та пригощати добровільних працівників, які завжди сумлінно виконують свій обов'язок”*.

Поширеним по всій Україні був звичай толоки, тобто, добровільної, без грошової оплати разової колективної роботи на прохання того чи того господаря. Роль цієї трудової взаємодопомоги підкреслює народне прислів'я: *“Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скошиш”*. Давньою формою народної виробничої кооперації була супряга: два-три господарі об'єднували робочу худобу та сільськогосподарський реманент і обробляли

свої земельні ділянки по черзі. На добровільних засадах всебічної підтримки об'єднувалися чумаки у валку, до якої входили десятки возів окремих господарів. У західноукраїнських селах будували громадські комори (шпихіри), де "на чорний день" зберігався недоторканий запас зерна.

У трудовій обрядовості першої половини ХІХ ст. на чільне місце виходить свято обжинок. Календарні релігійні свята також супроводжувалися традиціями народної обрядовості з піснями (щедрівками, колядками), музикою, танцями, театральними діями. Головне у цих фольклорних творах — прославляння господаря та його родини, побажання їм здоров'я і достатку. Святкове дозвілля заможних верств міського населення втрачало зв'язок з національними культурно-побутовими традиціями народу. Там у моду дедалі більше увіходили звані обіди та вечори з бальними танцями зарубіжного походження. Вони сприяли процесу денационалізації значної частини українського дворянства.

Іноді ті ж дворяни-поміщики домагалися викорінення і з побуту своїх кріпаків масових традицій народного дозвілля. З прикрістю писав про це російський письменник Іван Аксаков, подорожуючи 1848 р. Україною: *"На одній станції однак ж вдалося мені розговоритися з одним хохлом. Я спитав його про різні пісні і звичаї, чи знає він "Щедрий вечір", "Добрий вечір" і багато чого, що я вчитав дорогою у Терещенка. Виявилось, що знає, але каже, що все вже виводиться, що на вечорниці і для ігор на вулиці збиратися їм не велять, боячись від того безпорядків, суперечок, крику, шуму і бійки, що коляди майже зовсім затихли, бо це є грішним і робиться напередодні свята всупереч церковним статутам. Останнє є дуже дивним: чи не є це вплив російського начала?"*

Обережний висновок російського письменника, мабуть, не був безпідставним. А проте ніяка ворожа сила не могла подолати віковічні звичаї, і сам процес українського відродження спирався на міцні традиції культурних надбань народу.



РОЗДІЛ ДРУГИЙ

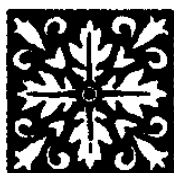
КОНСОЛІДАЦІЯ\*  
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ  
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)



---

\* Консолідація — зміцнення, згуртування, об'єднання.





## § 1. Соціально-економічний розвиток України

### СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

На західноукраїнських землях внаслідок революції 1848-1849 рр. кріпацтво було скасовано імперським законом. У Наддніпрянській Україні в цей час воно залишалося недоторканим. Із 13,5 млн. усього населення 5,3 млн. становили поміщицькі селяни, а 5,2 млн. — державні. Ніяких громадянських прав вони також не мали, як не мали і коштів, щоб поліпшити рутинні способи ведення своїх господарств. Малопродуктивна кріпацька праця давалася взнаки і в поміщицьких економіях та промислових мануфактурах.

1860 р. продуктивність праці кріпака в Російській імперії була такою, як у країнах Центральної Європи 1800 р., коли там ще панували різні форми кріпацтва. Кримська війна, поразка у ній Російської імперії, могутнє піднесення селянського руху (насамперед, в Україні) примусили царський уряд замислитися над селянським питанням.

За дорученням Олександра II підготовкою реформи про звільнення селян від кріпацтва зайнялися самі поміщики. Лише з їхніх представників 1857 р. було створено губернські і Головний (при царському уряді) комітети з вироблення проекту реформи. Вони засідали цілих три роки, мізкуючи, як пограбувати селян під час звільнення. Цій меті в Україні найбільше відповідав проект полтавського поміщицтва, яке запропонувало дати селянам менші, ніж у них були, земельні наділи за викуп та виконання певних повинностей, тобто, хотіло примусити колишніх кріпаків орендувати поміщицьку землю або наймитувати на ній на умовах, продиктованих її власником. Цей, як і багато інших подібних проектів поміщиків різних губерній, було враховано під час вироблення остаточного тексту головних законодавчих актів про скасування кріпацтва.

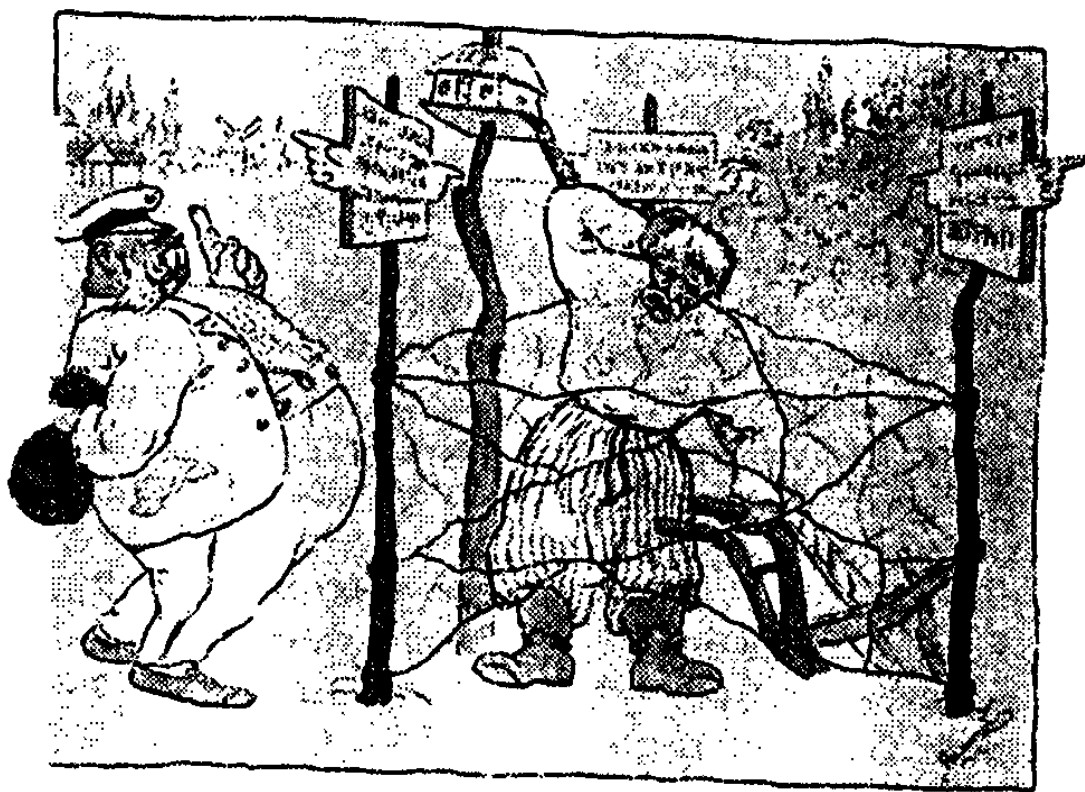
Реформа провадилася в життя тими ж поміщиками і царськими чиновниками на основі царського маніфесту, загального і місцевих "Положень" про звільнення селян. Підписані царем 19 лютого 1861 р. документи були оприлюднені в Петербурзі й Москві 5 березня, у містах і селах України — в різні дні з 9 березня до 2 квітня. За цей час поліцейські власті підготува-

лися до екзакуції на випадок заворушень народних мас. Адже реформа повністю зберігала поміщицьке землеволодіння і майже повсюдно зменшила й без того мізерні наділи, якими селяни користувалися раніше. Виділення і межування наділів реформа цілком віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Вони ж, звичайно, відводили селянам гіршу, іноді зовсім непридатну для хліборобства землю. До всього, наділ одному господареві часто роздрібнювали на кілька ділянок у різних місцях, позбавляли селян випасів, лук, лісів та інших угідь.

Іван Нечуй-Левицький у повісті "Микола Джеря" так описав ту поміщицьку сваволю: "Тим часом почали наділяти селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, понад річкою, а половина села мусила брати землю на шляхах, понад крутими балками. Одна така гора припала Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що в великі дощі рілля скочувалась з водою вниз, а воли ледве тягли плуга по косогору. Окрім того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки.

— Панове громадо! — сказав Джеря людям. — Пан хоче нас скривдити, та ми того не допустимо. За що ми будемо платити такі скажені гроші? Чи вже ж за ті лісі гори? Як собі пан схоче, а я не хочу брать того поля; не буду навіть цього літа сіяти на ньому хліба, а хто посіє хліб, той буде зрадник громаді!

— То й не сіймо! — гукнула громада... — Треба подавати лист на пана і за поле, і за наші батьківські садки.



Зис. 51. Карикатура українського сатиричного журналу "Шершень" (1906 р.) на селянську реформу 1861 р.

Тим часом пан поїхав до міста й пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном, і Миколу з кількома ватажками та призвідцями зв'язали, одвезли до міста й посадили в тюрму на висідку.

— От тобі й воля! — сказав Джеря...

Одержані селянами наділи були настільки малі, що породили гірко-глузливі приказки: “Дожились до того, що хоч серед хати ори”, “Поле — курці лапою ніде ступити”, “Тіснота така, що з стріхи на чужий город капає”.

У цілому внаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили 1 млн. десятин, тобто, понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні. 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менші як 5 десятин — менше за норму середнього прожиткового мінімуму. Та й ці мізерні наділи селяни повинні були протягом 49 років викуповувати у поміщиків на основі встановлених реформою цін, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р., коли “викупні платежі” припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн. крб., тоді як її ринкова вартість дорівнювала 128 млн. крб. Отже, селяни фактично викуповували не тільки землю, а й власну волю.

Реформа надала право поміщику протягом двох років самому визначити й оформити у так званих статутних грамотах розміри земельних наділів. У цей період селяни залишились у становищі “тимчасово зобов'язаних”, мусили, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. Подекуди таке становище розтягувалося на багато років, бо надання селянам дозволу на викуп їхніх наділів цілком залежало до 1883 р. від бажання поміщика. Протягом двох років з часу проголошення реформи 1861 р. мали працювати на поміщика чи платити йому оброк дворові селяни. Після цього вони фактично викидалися на вулицю без будь-яких засобів для існування, бо закон не передбачав наділяти їх землею.

Долю державних селян, які в Україні становили близько половини всього селянства, визначав прийнятий 1866 р. спеціальний закон про їхній поземельний устрій. Згідно з ним, селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу повинні були сплачувати щорічний державний оброчний податок. Хоча їхній середній наділ був більшим, ніж у кріпаків, але 58% державних селян одержали менш як по 5 десятин.

І все ж реформи 1861 та 1866 рр. відкривали перед мільйонами селян широкі можливості активізації господарської діяльності. Вони, як і люди інших соціальних верств, могли купувати нерухоме майно, займатися торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили в товар, тобто, утвердилася прогресивніша (як порівняти з феодалною) форма товариного виробництва — капіталістична. Відтепер економіка ґрунтувалася на ринкових відносинах усього населення.

Щоправда, цей процес гальмували численні кріпосницькі пережитки. Селяни залишилися нижчим станом, обтяженим непомірними платежами: викупними — з відсотками за державну позичку; подушним податком, що накладався незалежно від розмірів та стану селянського господарства; поземельним податком. Як пережиток кріпосницької системи збереглися й деякі натуральні повинності (дорожжа, візницька тощо).

## РЕФОРМИ 60-х - 70-х рр.

Не обмежуючи своєї самодержавної влади і водночас прагнучи зробити її цивілізованішою та зважаючи на потреби капіталістичного розвитку самої Російської імперії, царизм у 60-х-70-х рр. ХІХ ст. провів ще кілька реформ щодо адміністративно-політичного управління та розширення громадянських прав населення. Бралось до уваги й те, що до справи запровадження прогресивних реформ добровільно залучаться і найрадикальніші діячі демократичної громадськості, а це відверне їх від антиімперської і національно-визвольної боротьби, насамперед, в Україні. Однак життя не виправдало цих сподівань російського царизму.

Учасники проведення реформ не забули про "українську справу". Найбільше це стосується діяльності земств — виборних органів місцевого самоврядування, заснованих згідно із земською реформою 1 січня 1864 р. У губернських управах, у підпорядкованих їм школах, лікарнях, сільсько-господарських станціях, статистичних бюро, бібліотеках працювали сотні національно свідомих українців — учителів, лікарів, ветеринарів, агрономів, статистиків, які через свою "політичну неблагонадійність" не могли влаштуватися у державних установах. Серед них — відомі діячі українського національного руху Іван Лучицький, Петро і Дмитро Дорошенки, Ілля Шраг, Василь Таривський, Олександр Русов, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський та багато інших патріотів.

У земському самоврядуванні брало участь усе населення, яке мало земельну власність: дворяни, духівництво, міщани, селяни. Від них же шляхом оподаткування кожної десятини землеводінь надходили кошти для діяльності земств. На кінець ХІХ ст. земства підпорядкували собі чи не все економічне і культурне життя у повітах українських губерній Лівобережжя і Півдня.

Населення тут одержувало безплатну медичну допомогу, незалежно від сплати земських податків. Піклування про освіту сільського населення також було покладено на земства. Вони популяризували нові сільськогосподарські культури, давали напрокат новітні машини й знаряддя, допомагали виводити племінну худобу, продавати продукти рільництва, заохочували

розвиток кустарних промислів, займалися меліорацією, лісівництвом, будівництвом шляхів тощо.

Отже, земства в Україні (там, де вони діяли з 1864 р.) відіграли значну роль у піднесенні добробуту, рівня освіти, національної свідомості населення. Це добре видно, як порівняти Лівобережжя з Правобережжям, де ці показники були нижчими. Адже земства тут виникли аж 1911 р., бо до того царизм не давав дозволу на їх заснування, боячись, щоб вони не потрапили під вплив польсько-шляхетського руху.

Найближчою за змістом і призначенням до земської була реформа самоврядування у містах, проведена згідно з Міським положенням від 16 червня 1870 р. Запровадження міських дум, членів яких обирали всі платники податків, було кроком уперед у громадському самоуправлінні проти тих дум, які існували ще на основі законоположення Катерини I (вона надала право міського самоврядування лише дворянам). Відтепер думи в містах займалися тим же, що й земські управи в сільській місцевості. Але існувала й суттєва відмінність. Земства мали справу переважно з сільським населенням (здебільша — селянами), а в містах України під дою Російської імперії населення було змішаним. Разом з українцями проживали росіяни, євреї, поляки, а на півдні — греки, німці, віом:

Формальна рівність усіх громадян перед законом передоачвою реформою, проголошеною царським указом від 20 листога. Замість підпорядкованого безпосередньо владі губернатора, з



Рис. 52. Земські збори у провінції. Художник К. Трутовський.

громадськості станового суду запроваджувався суд публічний, незалежний від органів адміністративного управління. Обов'язковою стала участь у судових засіданнях представників громадськості. Це були так звані присяжні засідателі, які разом із суддею ухвалювали вирок підсудному.

Проникнення капіталістичних відносин в усі сфери господарського життя піднесло роль грошової системи. Управління нею на всій території Російської імперії з 1862 р. повністю взяло на себе міністерство фінансів. Реформа запровадила Державний банк. Законодавчими актами 1862-1874 рр. здійснено військову реформу: переозброєння і переобмундирування армії, вдосконалення її постачання та системи підготовки офіцерських кадрів. Замість рекрутських наборів запроваджувалася загальна військова повинність усіх громадян з 20-річного віку зі строком дійсної служби шість-сім років.

Однак на практиці знатне походження, покровительство властей, хабарі дозволяли обходити закони. Губернатори та їхній бюрократично-чиновницький апарат постійно втручались у діяльність громадських органів самоврядування. І все ж царські реформи 60-х-70-х рр. багато важили для України. Вони законодавчо закріпили громадянські права населення, розширили його можливості брати активну участь у підприємницькій і торговельній діяльності, сприяли розвиткові народного господарства.

## РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ

Протягом 60-х-80-х рр. ХІХ ст. в Україні завершився промисловий переворот, тобто, перехід від мануфактури до машинної індустрії (її найхарактернішими ознаками є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів). Основним промисловим паливом стає кам'яне вугілля. Великі капіталістичні підприємства для підвищення продуктивності праці почали застосовувати досягнення науки і техніки.

Економічний розвиток України під владою Російської імперії визначали насамперед галузі важкої промисловості — вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна. Найінтенсивніше розвивався Донецько-Криворізький вугільний басейн — головна вугільно-металургійна база України.

З часу реформи 1861 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш як у 115 разів і становив у 1900 р. 691,5 млн. пудів (майже 70% видобутку всієї Російської імперії); залізної руди відповідно — у 158 разів і 210 млн. пудів (більше половини загальноімперського видобутку). Наприкінці 90-х рр. Україна давала більш як половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн. пудів) і трохи менше половини заліза й сталі (59 млн. пудів).



*Рис. 53. Спуск в озокеритну шахту у Бориславі.  
Малюнок невідомого художника. Друга половина XIX ст.*

За останні два десятиріччя XIX ст. у Катеринославській і Херсонській губерніях постало 17 великих металургійних заводів. Деякі з них було побудовано на кошти іноземних капіталістів: англійських — завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (тепер — Донецьк); бельгійських — Дніпровський завод у селищі Кам'янське (тепер — Дніпродзержинськ); французьких — Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські капіталісти стали власниками заводів: Брянського — біля Катеринослава, Дружківського та Діонецько-Юр'ївського — на Донбасі.

Промислове підприємництво іноземних капіталістів заохочувалося всілякими урядовими пільгами і субсидіями. Так, під час утворення 1875 р. «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізничного і рейкового виробництва» Джона Юза царський уряд зобов'язувався: 1) віддати «товариству безплатно потрібні для копалень відводи з неосвоєних власних державних земель із кам'яновугільними покладами, якщо такі землі виявляться і будуть знайдені товариством поблизу або на самій лінії Харківсько-Азовської залізниці»; 2) подарувати товариству як субсидії протягом 10 років (за додатковою умовою, «височайше» затверджена 24 квітня 1870 р., ця субсидія була призначена на 12 років і визначена позика в 500 тис. крб.) премію в 50 коп. з кожного пуда рейок, вироблених на завод товариством і прийнятих управлінням залізниць, але на кількість, не більш як 300 тис. пудів за рік; 3) надати «товариству право безмитного довозу з-за кордону всіх предметів, потрібних для спорудження і початкової дії заводів і копалень».

Протягом 1888-1894 рр. в Україні організувалися 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн. крб. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали захопили ключові позиції у кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості. На багатьох заводах з іноземців формувався адміністративний апарат, персонал інженерно-технічних працівників, майстрів і навіть кваліфікованих робітників.

Переважно іноземним капіталістам належали 65 діючих у 1900 р. підприємств сільськогосподарського машинобудування — найрозвинутішого в Україні (близько 70% загальноросійського виробництва сільськогосподарських знарядь — плугів, сівалок, жаток, соломорізок, молотарок тощо). Серед них заводи: Гельферіх-Саде і Мельгозе — в Харкові, Фільворта і Дедіна — в Києві, Гена — в Одесі, Ельворті — в Єлизаветграді, Грієвса — в Бердянську — та інші.

Традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані із сільським господарством, у результаті реформ 60-х-70-х рр. також дістали значний поштовх до розвитку на основі капіталістичних відносин. Насамперед це стосується цукрової промисловості. Тут господарювали українські, російські, польські, єврейські підприємці із селян, міщан та дворян: Терещенко, Харитоненко, Бобринський, Хряков, Браницький, Потоцький, Бродський, Гальперін, Фішман, Гінзбург. Завдяки завершенню технічного перевороту і властивій капіталізму тенденції до концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні зменшилася з початку 60-х до середини 90-х рр. з 247 до 153 (зі збільшенням загальної кількості робітників з 38 до 78 тис.). Виробництво цукру на них зросло в 14 разів: з 1,6 до 23 млн. пудів (84% виробництва всієї Російської імперії). Щоб не допускати зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України 1887 р. в Києві об'єдналися в цукровий синдикат\* — перше в Російській імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Уже через п'ять років у його підпорядкуванні перебувало понад 90% усіх заводів в Україні.

Цукроварні посіли чи не перше місце серед інших промислових підприємств і по забрудненню навколишнього середовища, передусім — води і повітря. Відходи виробництва отруювали річки, ставки, озера, призводили до загибелі риби та інших живих організмів, отруювали повітря, сприяли виникненню і поширенню епідемічних захворювань людей. Створені в губернських центрах громадські комітети здоров'я забили тривогу. Надіслані з їхньої ініціативи на всі промислові підприємства України комісії, до складу яких входили лікарі, біологи, хіміки, інженери, техніки, ніде не виявили на-

---

\* Синдикат — об'єднання самостійних підприємств для визначення і стабілізації певної ціни якогось товару.



дійного пристосування щодо нейтралізації промислових стічних вод. Побудовані на деяких заводах відстійники відпрацьованої водн швидко втрачали свою очищувальну здатність, а розпорядження губернаторів "вживати дійових заходів щодо запобігання псуванню води" так і залишалися на папері.

Аналізи, проведені у 90-х рр., показали, що в деяких річках України концентрація хімічних речовин у 15 разів перевищувала забрудненість річок промислових округів Німеччини. Забрудненість водн, очищеної заводськими відстійниками в Україні, у 100 разів перевищувала допустимі норми в Англії. Отже, породжені індустріалізацією екологічні проблеми, що в ХХ ст. набули катастрофічного значення, давалися взнаки вже наприкінці ХІХ ст.

Природний баланс порушувався і хижацькими методами освоєння транспортних шляхів: традиційних — водних і нових — залізничних. Без кончої потреби винищувалися великі масиви лісів, залізничні колії прокладалися через найродючіші ділянки українського чорнозему, а загати і греблі у деяких місцях перетворювали заплавні луки на смердючі болота.

Наприкінці ХІХ ст. в Україні з'являються перші великі підприємства транспортного машинобудування: Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р. вони випустили 233 паровози. На той час довжина залізничної колії в Україні досягла 8417 км. Першою відкрита була тут 1865 р. залізниця довжиною 219 верст, що з'єднувала Балту й Одесу. І після того в інтересах поміщиків, що займалися експортом хліба, залізниці споруджувались у напрямку азово-чорноморських портів. Відкриття ж 1884 р. Катерининської залізниці, яка з'єднувала Донбас із Криворіжжям, було викликано насамперед потребами розвитку важкої промисловості.

Царський уряд, у віданні якого перебувало все залізничне будівництво, у цій справі в Україні керувався колонізаторськими і воєнно-стратегічними міркуваннями. Його не цікавили потреби місцевого економічного життя. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило понад три чверті загальноімперського, переважно обслуговувало Російську імперію з її найдовшими у світі залізничними магістралями. Всі головні залізниці спрямовувалися до позаукраїнських центрів Росії і Прибалтики. Ставилася мета зберегти односторонній, колоніального характеру товарообмін, який склався між Україною і Росією. Адже лише 15% промислових підприємств в Україні виробляли готову продукцію, а решта давали сировину для виготовлення продукції у Росії. Звичайно, готові товари, що завозилися з Росії, коштували значно дорожче, ніж українська сировина. Таким чином, накопичення капіталів у Росії відбувалося і за рахунок її нееквівалентної торгівлі з Україною. Та й самим регулюванням цін за перевезення вантажів залізницями царський уряд досягав такого становища, що вигідніше було вивозити продукцію залізницями поза межі України, ніж розвозити по її ж території.



Рис. 54. На заробітки. Художник М.Кузнецов.

Колоніальним аграрно-сировинним придатком до промислово розвинутих центральних і західних провінцій Австро-Угорської імперії залишалися підвладні їй західноукраїнські землі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Протягом 70-х - 80-х рр. XIX ст. тут також відбувався інтенсивний процес формування фабрично-заводської промисловості. Правда, захопив він переважно нафтово-озокеритну, лісопильну і борошномельну галузі, на яких стали широко застосовуватися парові двигуни. Хазяйнували тут здебільшого іноземні капіталісти: австрійські, німецькі і навіть канадські.

Переважна більшість машин і товарів широкого вжитку завозилася із промислово розвинутих провінцій імперії. Це не тільки підривало можливості промислового розвитку західноукраїнських земель, а й розоряло місцевих ремісників.

## СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

В умовах колоніальної залежності західноукраїнських земель при збереженні національного і соціального гноблення корінного населення з боку економічно панівних верств етнічних чужинців (поляків, німців, румунів, угорців та ін.) не відбулося помітних зрушень у розвитку сільського господарства і після скасування панщини. Стосунки між дідичами і селянами значною мірою й далі ґрунтувалися на кабальних орендах і відробітках. Господарями багатьох людських доль були лихварі, які надавали позики під величезні відсотки (до 500).

Щоправда, дедалі міцніше вкорінювалися капіталістичні вільнонаймані форми організації праці сільського населення. На кінець XIX ст. на захід-

ноукраїнських землях налічувалося понад 400 тис. постійно і поденно найманих робітників. У сільському господарстві Східної Галичини та Північно Буковини функціонувало майже 218 тис. машин і технічно удосконалені знарядь праці. Новітню сільськогосподарську техніку і найману працю використовували й заможні селяни. Таких на кінець XIX ст. було: у Східній Галичині — понад 11%, на Північній Буковині — понад 8%. Водночас тут майже половина селянських господарств були убогими. Зібраного врожаю часто не вистачало, щоб прогодувати родину селянина-бідняка.

На українських землях під владою Російської імперії процес соціального розшарування селянства в умовах капіталістичного розвитку був ще виразнішим. На кінець XIX ст. заможні господарі тут становили близько чверті сільського населення. Їм належало близько 40% земель і понад 50% робочої і продуктивної худоби. Господарства деяких селян-багатіїв (особливо на півдні України) досягли розмірів поміщицьких маєтків — близько тисячі десятин землі і навіть більше. А в середньому на один селянський двір припадало 10 десятин, на один поміщицький маєток — 507.

Добра половина селянських господарів, земельна власність яких так і не перевищила площу в 5 десятин, постійно бідувала. Щоб поліпшити своє життя, бідняки наймалися до заможніших односельців або до поміщицьких економій. Багато хто взагалі залишав рідну домівку і тимчасово або назавжди наймався на фабрики чи заводи. На кінець XIX ст. в Україні налічувалося близько 2 млн. сільськогосподарських робітників. Типовою картиною пореформеного життя стали юрби заробітчан на дорогах.



*Рис. 55. Молотьба у поміщицькій економії, належній дядькові російського імператора, великому князеві Михайлу Миколайовичу (с. Грушівка Херсонської губернії). Фото 1890 р.*

Масове переміщення робітників створило особливі форми їх найму, властиві високорозвиненому капіталізму. В багатьох місцях України виникли ринки праці, де збиралися тисячі робітників і куди приїздили наймачі. Таку роль відігравали: містечка Шпола, Сміла, Біла Церква — у Київській губернії; торговельні села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове; залізничні станції Знам'янка і Долинська; міста Єлизаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса — в Херсонській губернії; містечко Каховка — в Таврійській губернії; місто Катеринослав і станція Лозова — в Катеринославській губернії.

Земельні наділи переважної більшості селян оброблялися вкрай відсталими засобами: не вистачало не тільки робочої худоби, а й найпримітивнішого реманенту. В північних районах України, наприклад, обстеження селянських господарств через 10 років після реформи показало, що на 100 десятин ріллі припадало лише 57 кіс та серпів, 6 сох, 5 голів робочої худоби. У 80-х рр. ХІХ ст. уже близько половини селянських дворів в Україні під владою Російської імперії були безкінними.

Водночас із капіталістичною системою господарювання, що базувалася на вільному наймі робітників із використанням реманенту власника, поширилася так звана відробіткова система — прямий пережиток кріпацтва. Вона полягала в тому, що бідні селяни брали в поміщика ділянку в оренду, а за те обробляли своїм примітивним реманентом поміщицьку землю чи віддавали йому більшу частину врожаю, зібраного на орендованій ділянці. Найміцнішою опорою залишків кріпосництва було поміщицьке землеволодіння. Після реформи 1861 р. власниками майже 23 млн. десятин землі в Україні під владою Російської імперії залишилися 33 тис. поміщиків, Церква, цар, купці, а 1 млн. 510 тис. селянських дворів належало лише 20 млн. десятин.

Загалом розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформенної України у складі Російської імперії відбувався двома шляхами, відомими у всесвітній історії під назвами "пруський" та "американський". Перший, обумовлений реформами 60-х - 70-х рр., передбачав повільне пристосування поміщицьких господарств до праці вільнонайманих робітників при збереженні їхньої напівкріпацької залежності. Селянські ж маси об'єктивно прагнули до поліпшення свого життя шляхом повної ліквідації кріпосницьких пут і запровадження фермерського господарства. Саме поміщицькі латифундії\* (найбільше — на Правобережжі) і фермерські господарства (переважно — на Півдні) виробляли сільськогосподарську продукцію, яку вивозили за кордон. 90% експортної пшениці Російської імперії давала Україна. Тут збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи.

---

\* Латифундія — велике приватне землеволодіння.

## РОДИННІ ДИНАСТІЇ ВИРОБНИЧО-КОМЕРЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Отже, на кінець XIX ст. ринкові відносини у народному господарстві утвердилися повсюдно в Україні. Звичайно, перебудова всього соціально-економічного життя на капіталістичний лад несла багато лиха і злигоднів простим людям. Українська класична література яскраво показала типові образи підприємців-хижаків, жахи капіталістичної експлуатації, які справді були в ті часи (твори І.Нечуя-Левицького, І.Франка, І.Карпенка-Карого). Водночас вільнонаймана праця і громадянські свободи відкривали дорогу для фахового і соціального зростання ініціативним і талановитим людям. Такою, наприклад, показала себе родина глухівських купців-підприємців, вихідців із старовинного українського козацько-старшинського роду Терещенків. Артем Терещенко на капітали, нажиті постачанням спорядження та продовольства для армії і флоту під час Кримської війни, побудував найбільшу на той час в Україні цукроварню у селищі Хутір Михайлівський на Чернігівщині. Після скасування кріпацтва він придбав 150 тис. десятин землі на Чернігівщині, Київщині, Поділлі й Волині і заснував ще багато цукрових заводів та великих скотарських господарств. Активну й успішну підприємницьку діяльність Артема Терещенка, відзначену навіть наданням йому та його родині дворянського звання, продовжили його сини Микола і Федір. 1870 р. вони заснували "Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків", яке зайнялося не тільки виробництвом цукру, а й зерновим та лісовим господарствами, відкрило свої контори у 14 містах. Продукція товариства швидко здобула добру славу не тільки в Російській імперії, а й за кордоном. Золоті медалі на всесвітніх промислових виставках у Парижі, Чикаго, Петербурзі одержували Терещенки й за високий рівень благоустрою на їхніх заводах: зразкові умови праці та побуту робітників, їдальні, лікарні, школи.

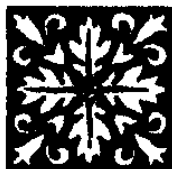
Крім підприємницької діяльності, Микола Терещенко багато займався благодійництвом, освітніми і земськими справами — спочатку здебільшого у рідному Глухові, а згодом у Києві, куди переїхав на постійне місце проживання. П'ять мільйонів карбованців він пожертвував на будівництво лікарень, середніх і вищих навчальних закладів, музеїв, театрів, притулків, храмів, пам'ятників. Займався і меценатством, скуповував твори образотворчого мистецтва, матеріально допомагав молодим митцям. Свої багатющі музейні колекції заповідав Києву (тут він помер 1903 р.). Вдячні кияни тоді ж назвали одну із вулиць міста Терещенківською. Нещодавно цю назву відновлено. А глухівці піклуються про встановлення пам'ятника своєму видатному землякові, все життя якого було підпорядковане девізу, записаному на дворянському гербі: *"Прагнути до громадських справ!"*

Схожою на Терещенківську була підприємницька кар'єра родини Бродських. Вона розпочалася з переселення до містечка Златопіль на Чигиринщині (нині — Черкаська область) зі східногалицького містечка Броди (нині — Львівська область) одного з нащадків давньої рабинської\* родинної династії Шорів. Але Марк Шор на новому місці поселення не став продовжувати фахову релігійну традицію свого роду, а, змінивши й прізвище на "Бродський", зайнявся підприємницькою діяльністю.

Слідами батька у цій справі пішли його п'ятеро синів. Найбільших успіхів досяг Ізраїль Бродський. У містечку Лебедин на тій же Чигиринщині він побудував невелику цукроварню, а на прибутки від неї уже в другій половині ХІХ ст. почав скуповувати землі для посівів цукрового буряка. Збудував ще кілька цукроварень і зрештою підпорядкував їх єдиному управлінню створеного ним 1873 р. Олександрівського акціонерного товариства\*\* цукрових заводів. Проте керувати товариством й одержувати найбільші прибутки випало на долю Лазаря Ізраїльовича Бродського — це ж бо його сучасники прозвали "цукровим королем" Російської імперії. Адже підвладні йому заводи виробляли майже чверть загальноросійської продукції цукру.

Слава про широкомасштабну благодійну діяльність братів Бродських вийшла за межі кордонів Російської імперії. 1900 р. на Всесвітній промисловій виставці у Парижі їх разом із Миколою Терещенком удостоїли найвищих відзнак. Нагороди, які, згідно із законом, давали право претендувати на титул спадкових дворян, одержували Бродські і від царського уряду. Але реалізувати це своє право не могли: перешкоджало єврейське походження, яке цілком офіційно прирікало їх у Російській імперії на становище громадян другого сорту. Та свою образу брати не перенесли на Київ, який став їм рідним містом. Коли 1904 р. Лазар Бродський помер, за його заповітом Києву на добродійні справи дістався один мільйон карбованців.

Добру половину цієї суми було витрачено на спорудження першого в Україні критого ринку — Бессарабського (у столиці України він функціонує і нині).



---

\* Рабин — священик, духовна особа в іудаїстській релігії, керівник єврейської релігійної громади.

\*\* Акціонерне товариство — за ринкових відносин основна форма існування підприємств, капітал яких утворюється за рахунок продажу населенню цінних паперів — акцій.



## § 2. Населення України в умовах колоніально-капіталістичного гноблення

### ТЕРИТОРІЯ І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

Процес становлення і консолідації української нації значно посилювався після ліквідації феодально-кріпосницьких відносин на всій території України. Визначну роль у цьому процесі відіграла більша частина українських земель, відома в історії під назвою "Наддніпрянська Україна". Саме цей край, об'єктивно сформований на теренах великих історико-географічних регіонів (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина і Степ), становив компактну територіальну цілісність, без якої не могла існувати українська нація. В цілому територія України кінця XIX ст. сягала 850 тис. кв. км, із них 9/10 перебувало під владою Російської, а 1/10 — під владою Австро-Угорської імперій. Українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття вбачало у Наддніпрянській Україні свій природний центр і прагнуло до возз'єднання з ним, до створення єдиної соборної (об'єднаної) незалежної національної держави. Таке державотворче прагнення українців було зрозумілим для прогресивної громадськості національно консолідованих європейських країн з демократизованим парламентським політичним устроєм. Зокрема, гучний загальноєвропейський резонанс мав офіційний запит про українську справу, поданий 1869 р. на розгляд сенату Франції його депутатом Камілом Делямаром. У ньому зазначалося: *"У Європі існує народ, забутий істориками, — народ русинів. 12,5 млн. — під російським царем і 2,5 млн. — під Австро-Угорською монархією. Народ це такий же чисельний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний за кількістю всім підданам корони Святого Стефана\*". Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більш відмінну від історії Московщини. Він має традиції, свою мову, окрему від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми називаємо рутенами, називався руським, або русинами, і його земля звалася*

\* Землями корони святого Стефана називали володіння Угорського королівства.

Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині називаємо руським, називався москвинами, а їх земля — Московією. Наприкінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вмiли відрізняти Русь від Московії”.

Становлення і консолідація української нації супроводжувалися абсолютним зростанням населення України на всій її території. Це зростання відбувалося як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення в Україну великих мас вільнонайманих робітників із губерній Європейської Росії. Отже, населення України під владою Російської імперії з 1863 до 1897 р. збільшилося з 13,4 млн. чоловік до 23,4 млн. З кінця 50-х до кінця 90-х рр. ХІХ ст. значно зростало і населення західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії — з 3,9 млн. чоловік до 5,9 млн. Причому три чверті цього населення становили українці, незважаючи на заохочувану урядом польську, німецьку, румунську та угорську колонізацію.

Більше того, надаючи всілякі соціально-економічні й політичні привілеї та пільги прибульцям із сусідніх земель, Австро-Угорська монархія цілеспрямовано діяла за давнім колонізаторським правилом “Розділяй і володарюй!” Адже саме так вона створювала віддану їй експлуататорську правлячу еліту не тільки з найпривілейованішої в імперії Габсбургів австрійської (німецької за мовою) нації, а й із панівних верств поляків — у Східній Галичині, румунів — на Північній Буковині, угорців — на Закарпатті. Цьому гальмівному чиннику становлення і консолідації української нації



Рис. 56. Дівочий святковий одяг. Київщина. Друга половина ХІХ ст.



об'єктивно протистояв стихійний вплив на тимчасові заробітки до Російської імперії тисяч і тисяч трудящих західноукраїнських земель. Це зближувало заробітчанин, а через них і їхні родини з населенням Наддніпрянської України. Почуття етнічної спільності зміцнювалися у свідомості широких мас українців по обидва боки російсько-австрійського кордону.

Що ж до промислового робітництва, то його частка серед трудящих західноукраїнських земель була зовсім незначною. Загалом питома вага працівників промислових підприємств тут не перевищувала 8-10% населення. Колоніальний напрямок розвитку промисловості, брак її металообробних галузей зумовили збільшення резервної армії поденних робітників, яких лише в Галичині наприкінці XIX ст. налічувалось майже 1 млн. 400 тис. чоловік. А на Закарпатті до 60% робочої сили не забезпечувалося роботою на місці. Відстала промисловість могла надати робочі місця лише десятій частині селян західноукраїнських земель. *“Весь цей край, — писав 1910 р. у нарисі “Українці” М.Грушевський, — є по суті постачальником найпервобутнішої сировини — зерна, худоби і лісу — для промислових областей заходу...”*

Індустріалізація Наддніпрянської України в період утворення капіталістичного ладу не змінила хліборобського характеру української нації. За переписом 1897 р., тут 74% становили селяни. В історичному процесі вони були найстабільнішими охоронцями і носіями етнічних рис українського народу, в селянському середовищі розвивалися його мова, духовна і матеріальна культура, основи моральності і світогляду. А от у промисловості, транспорті і торгівлі українці на рубежі XIX і XX ст. становили трохи більше 9%; у науці, мистецтві, медицині, церковній службі й того менше — 0,5%.

Ці показники відображають наслідки національного і соціального гноблення українського народу. Колонізаторська політика царизму найбільше позначилася на національній структурі міського населення. Загалом воно зростало протягом другої половини XIX ст. вдвічі більшими темпами, ніж сільське. За офіційною статистикою, на кінець XIX ст. в Україні під владою Російської імперії налічувалось 130 міст; чотири — з населенням понад 100 тис. чоловік: Одеса (405 тис.), Київ (247), Харків (174), Катеринослав (113). Тоді ж у містах Наддніпрянської України проживало 3 млн. 400 тис. чоловік (13,6% населення цієї території), але українців тут було не більше третини. У решті національностей переважали росіяни і євреї. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6%, навіть у Києві — лише 22%.

Отже, українська нація формувалася переважно як селянська. Це підтверджували статистичні показники і по західноукраїнських землях. На 1900 р. 95% населення тут займалося сільським господарством, лише один відсоток працював у промисловості. Прошарок української інтелігенції налічував не більше 15 тис. чоловік. Серед міського населення, яке тут

становило не більше 10%, українців було близько третини, та й із них лише половина користувалася рідною мовою.

Водночас протягом другої половини XIX ст. кількісно дуже зросло завдяки індустріалізації робітництво. За даними всеросійського перепису 1897 р., з 1,5 млн. робітників України понад чотири п'ятих були місцевими уродженцями і тільки половина з них визнала своєю рідною мовою українську. На західних землях під владою Австро-Угорської імперії на кінець XIX ст. число постійно і поденно найманих робітників досягло 400 тис. Брак великих промислових підприємств спричинив безробіття.

Помітне місце в економіці України посів і другий (із двох найголовніших) клас капіталістичного суспільства — підприємці й торговці (буржуазія). Як свідчить той же всеросійський перепис, понад 100 тис. осіб (не рахуючи їхніх сімей), які говорили українською мовою, жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Насправді число таких капіталістичних підприємців у Наддніпрянській Україні було ще більшим, бо багато з них лише записували своєю рідною мовою російську.

У власності промислово-торговельної буржуазії українського походження перебували заводи і фабрики, шахти і копальні, банки тощо. Капіталістами-мільйонерами на кінець XIX ст. стали родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Демченків, Алчевських. У кам'яновугільній і залізорудній промисловості вирізнялися такі могутні підприємці, як Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко, брати Рутченки, Іщенки та інші.



*Рис. 57. Шахтарка. Художник М.Касаткін.*

В умовах розвитку капіталізму постійно відбувався процес соціального розшарування селянства, коли одні багатіли, а другі бідніли. У Наддніпрянській Україні на кінець XIX ст. заможні господарі становили близько чверті сільського населення. Вони зосередили в своїх руках майже 40% усіх селянських земель, понад 50% робочої і продуктивної худоби. Серед заможних були й такі, яких сучасники називали куркулями або глитаями.

Характерними є міркування головного героя п'єси Івана Карпенка-Карого "Сто тисяч" Герасима Калитки, який не бачить іншого сенсу в житті, крім нагромадження землі будь-якими засобами — експлуатацією, лихварством, крутіємством: *"Ох земелько, свята земелько, — Божа ти донечко! Як радісно тебе загрибати до купи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку"*.

Траплялися такі "калитки" і в Західній Україні, де лише дві п'ятих усіх селянських господарств вважалися заможними. Водночас близько половини селянських господарств у всій Україні були бідняцькими: їхні ділянки не перевищували 3 десятин на західноукраїнських і 5 десятин на східноукраїнських землях.

Процеси соціального розшарування не сприяли консолідації української нації. Ворожою силою щодо українства виступала більшість поміщицтва в Україні, передусім російського і польського походження. Та й узагалі клас дворян-поміщиків, який у Наддніпрянській Україні разом із членами родин налічував тоді 275 тис. чоловік, був пережитком феодально-кріпосницької епохи. Три його чверті на час проведення реформ 60-х - 70-х рр. перебували у боргах, розпродували свої землі (здебільшого, заможним селянам) і перебиралися на постійне місце проживання до міст. Там вони поповнювали лави чиновництва та різних прошарків інтелігенції (на кінець XIX ст. 25% інтелігенції становили вихідці з дворян). І все-таки на кінець XIX ст. на один поміщицький маєток в середньому припадало 334 десятини, а на один селянський двір — 6,5 десятини.

У процесі розвитку капіталізму зростали питома вага і значення у складі української нації інтелігенції, яка також не була соціально однорідною. Якщо її демократична частина, представлена на той час переважно різночинцями, виражала інтереси народних мас, виступала проти соціального і національного гніту, то друга частина, значно чисельніша, прислужувалась обом імперіям: Російській та Австро-Угорській. Найбільша кількість національно свідомої української інтелігенції жила і працювала поза межами великих міст. Безпосередньо спілкуючись із народними масами, вона докладала багато зусиль для поширення національної свідомості.

Отже, суспільство України, на основі якого формувалася в другій половині XIX ст. українська нація, становило діалектичну єдність протилежностей: наявність як антагоністичних, так і спільних інтересів у різних класах і верствах. Влучно й образно показав соціальну ієрархію суспільства капіта-

лістичної України поет Володимир Самійленко у вірші “Як-то весело жить на Вкраїні” (1886 р.). Перед читачем постають колоритні типові постаті “папа хуторянського”, “старшини у волосному правлінні”, “глитая”, шинкаря, “що й одержу з людей постягав”, вельможі-паразита, який наживається на здачі в оренду землі, а на завершення — мужика, що “під гнітом тяжким аж пищить”.

## КУЛЬТУРНИЙ І МОВНИЙ ПРОЦЕСИ

З ініціативи національно свідомої інтелігенції у звичай народних мас поступово увіходило щорічне відзначення роковин народження і смерті Тараса Шевченка. Це також консолідувало українську націю по обидва боки державного кордону, як і значно підвищувало загальний інтерес до історичного минулого українського народу. Позитивно впливала на культурно-національне піднесення журналістика другої половини XIX ст. (часописи “Основа”, “Киевская старина” — у Східній Україні та “Молот”, “Друг”, “Життя і слово” — у Західній).

Узагалі все суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. свідчить про зростання національної самосвідомості. З одно-



Рис. 58. Курсистка. Художник М.Ярошенко.

го боку, це було виявом інтенсифікації процесу становлення української нації, а з другого, і саме це національне поживання істотно впливало на формування суспільного українського характеру. Він, цей національний характер, становить сукупність почуттів, уявлень і спрямувань, які виробляються під впливом матеріального життя та зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку народу, умов його праці, соціально-економічного і політичного життя.

Якщо в першій половині XIX ст. лише окремі діячі демократичної інтелігенції час від часу виявляли інтерес до українського фольклору, то в другій половині цього ж століття найширші кола прогресивної громадськості стали вивчати і популяризувати зразки усної творчості та звичаї українського народу. З'явилися ґрунтовні публікації фольклорно-етнографічних матеріалів, як-от: "Записки о Южной Руси" Пантелеймона Куліша, "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" Якова Головацького, "Збірник українських пісень" (три випуски з нотами) Миколи Лисенка, "Народные южнорусские сказки" і "Чумацкие народные песни" Івана Рудченка, підготовлений Михайлом Драгомановим і Володимиром Антоновичем двотомник "Исторические песни малорусского народа" і "Політичні пісні українського народу XVII-XIX ст." Михайла Драгоманова.

Для записів фольклору, звичаїв та обрядів українського народу споряджувалися цілі експедиції. Та, якою керував Павло Чубинський, привезла з Правобережної України стільки фольклорно-етнографічних матеріалів, що для їх видання з науковими коментарями знадобилося сім томів. Цю титанічну працю відзначила премією Петербурзька академія наук, а головного редактора П. Чубинського царські власті примусили виїхати з України.

Мабуть, його покарали б ще дужче, якби дізналися, що саме Павло Чубинський був автором знаменитого вірша "Ще не вмерла Україна". Цей твір, текст якого українці взяли собі за гімн, жахав і тодішніх правителів Російської та Австро-Угорської імперій, і пізніших — уже комуністично-радянських — владомощів. Сьогодні мало хто знає його первісний зміст:

*Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,  
Ще нам, браття молодці, усміхнеться доля!  
Згинуть наші вороги, як роса на сонці,  
Запануєм, браття, ми у своїй сторонці.*

*Душу й тіло ми положим  
За нашу свободу  
І покажем,  
Що ми, браття,  
Козацького роду!*

Гей, гей, браття милі,  
Нумо братися за діло!..  
Гей, гей, пора встати,  
Пора волю добувати!

Ой Богдане, Богдане славний наш гетьмане,  
Нащо оддав Україну ворогам поганим?!  
Щоб вернути її честь, ляжем головами,  
Наречемся України вірними синами!

Спогадаймо тяжкий час, лихую годину  
Й тих, що вміли умирати за нашу Вкраїну,  
Спогадаймо славу смерть лицарства — козацтва!  
Щоб не стратить марно нам свого юнацтва!

Вірш “Ще не вмерла Україна”, покладений на музику Михайлом Вербицьким, дістав визнання народу і став значним чинником утвердження масової національної самосвідомості. Таку ж роль відігравали покладені на музику композиторами Миколою Лисенком, Миколою Аркасом, Денисом Січинським поезії: “Заповіт” Тараса Шевченка, “Не пора” Івана Франка, “Я русин бил, есть і буду” Олександра Духновича. Патріотичні мотиви виразно звучали у “Молитві за Україну” Миколи Лисенка, яка служила високій меті національного відродження нашого народу.

Єднальною силою національної культури була українська мова, яка за капіталізму формувалася як літературна. Її розвитку сприяли написані Олександром Потебнею, Павлом Житецьким, Агатангелом Кримським та іншими вченими численні наукові праці й навчальні посібники з історії та граматики української мови.

Звичайно, і тут не обходилося без переслідувань царських властей. Показовою є доля вченого-мовознавця Костя Михальчука. Вигнавши його з Київського університету за політичну неблагонадійність, зокрема за інтерес до розвитку української літературної мови, власті сподівалися, що назавжди закрили талановитому юнакові шлях у науку. Тим більше, що матеріальні нестатки змусили його протягом майже сорока років працювати бухгалтером на пивзаводі. Проте до останніх днів свого життя Михальчук займався мовознавством, опублікував багато наукових розвідок (найґрунтовніші — про діалекти української мови, у тому числі перша діалектична карта України), які здобули визнання найавторитетніших учених.

Величезне значення мало видання словників: у Наддніпрянській Україні — російсько-українських та українсько-російських; у Галичині — німецько-українських та українсько-німецьких. Уже на початку ХХ ст. побачив світ

упорядкований Борисом Грінченком багатотомний словник української мови, який і сьогодні є найбагатшим джерелом вивчення мови нашого народу. Зусиллями Івана Франка, Івана Верхратського, Кирила Студинського, Михайла Возняка було започатковано видання в Галичині багатотомної серії пам'яток української мови та літератури. І все ж навіть на початку ХХ ст. Франко скаржився, що серед української інтелігенції Галичини знання народної мови дуже убоге, темне й заплутане.

Найбільше сприяла розвитку української літературної мови та засвоєнню її словникового фонду художня література. Поетичні та прозові твори Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Павла Грабовського, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича не тільки ставали класикою українського красного письменства, а й були найдійовішим чинником формування української літературної мови. Ще більше зріс авторитет Шевченкового слова. Діалектно роздроблена українська мова зрештою ставала єдиним цілим. Її визнавали і наддніпрянці, і волиняни, і таврійці, і слобожани, і галичани, і закарпатці, і подоляни.

1907 р. в статті "Літературна мова і діалекти" Іван Франко писав: *"...Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кожен, хто брався писати тою мовою, настільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців"*.

У даному разі Франко звертався до своїх найближчих земляків, що мешкали в Західній Україні під владою Австро-Угорщини, але не залишили мрії про возз'єднання з етнічно і мовно єдинокровними братами Наддніпрянської України. Адже тільки разом і ті, й ті становили українську націю, належність до якої насамперед визначалася рідною мовою.

## ПЕРШИЙ УКРАЇНОМОВНИЙ ДРУКОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД БІБЛІЇ

Особливо вагомим внеском у морально-духовний та загальнокультурний розвиток української нації і, що найголовніше, в її консолідацію став український переклад Біблії. Його здійснили письменник, іародознавець, першотворець української абетки й правопису Пантелеймон Куліш та вчений-богослов, фізик-електротехнік, першовідкривач ікс-променів, що більше відомі під назвою "рентгенівські", Іван Пулюй.

Цей видатний учений був твердо переконаний, що релігійне почуття "потрібне і чоловікові найбільшій науки, як вода, або повітря". Ще будучи студентом Віденського університету, він прийняв пропозицію співпрацюва-



*Рис. 59. Пантелеймон Куліш, Іван Пулюй, Іван Нечуй-Левицький — співавтори першого повного українського перекладу Біблії.*

ти над перекладом Святого Письма від Пантелеймона Куліша, на той час уже авторитетного в колах національно свідомої інтелігенції. Їхній натхненній довготривалій перекладацькій праці не завадили ні різні регіональне походження та місце проживання, ні приналежність до різних християнських віросповідань: Куліш був православним з Лівобережної України, Пулюй — греко-католиком з Галичини.

Протягом трьох десятиріч до кінця ХІХ ст. вони друкували у Львові, Коломиї, Відні уривки своїх перекладів Біблії на сторінках українських часописів та окремими брошурами. А в 1903-1906 рр. повний переклад Святого Письма Старого і Нового Завіту, відредагований одним із найбільших знавців української мови, письменником Іваном Нечуєм-Левицьким, було видано заходами лондонського Всесвітнього Біблійного товариства, організованого для популяризації слова Божого всіма мовами народів світу.

Цілком поділяючи національно-патріотичні позиції старшого друга всього свого життя, Пулюй після його смерті публічно з християнсько-проповідницьким пафосом висловився про Кулішеві релігійні заслуги: "Ти, безбоязний архистратиг України і Галичини, мужественно підносиш Твій громовий голос проти насилля православного і проти насилля єзуїтського. Ти шукаєш правдивої релігії і моральності в Завітах великого Учителя Християнства, і в Завітах всесвітньої науки, а не в мізерних видумках і постановках темного попівства, і тих мітрованих дуків, що тепер запроднують народ з душею і тілом московським царям і государникам, як колись запродували польським королям і панам".

Національно свідомі сучасники правомірно вбачали в україномовному Святому Письмі могутню зброю проти русифікації і полонізації українського народу. "Це ж бо наріжний камінь нашої самостійності", — сягала думкою у майбутнє дружина Пантелеймона Куліша, письменниця Ганна Барвінок. Сповнена почуттями глибокої вдячності до Пулюя, чийми творчи-



ми зусиллями і організаторськими заходами була доведена до успішного завершення справа україномовної Біблії, вона твердила: *“Казав один дуже освічений чоловік науковий: “Не було б Куліша, не було б і Біблії”. А я тепер скажу: “Не було б Пулюя, не було б Біблії”*. Історик і педагог Олександр Барвінський (1847-1927 рр.) відзначав, що *“Куліш поклав головною метою свого життя дати українському народові Святе Письмо в перекладі його рідною мовою”* і тим самим сприяв формуванню *“людей, чистих серцем і праведної освіти”*. А Микола Лисенко казав Кулішеві: *“Ми, як бджоли на мед, кинулися до Вашого дорогого утвору”*. Не випадково саме цей знаменитий класик української музики уславив своє ім'я і як автор релігійно-патріотичного гімну *“Боже великий єдиний, нам Україну храни”*.

Без удаваної скромності писав і Пулюй в автобіографії про історичне значення появи Святого Письма українською мовою. Він прирівнював цю подію до перевороту у релігійному житті німецького народу, який відбувся внаслідок перекладу Біблії німецькою мовою, здійсненого Мартином Лютером. Так само високо оцінювали духовно-культурне й суспільно-політичне значення українського перекладу Святого Письма біографи його авторів. Справедливо висловився невідомий автор неопублікованої біографії Пулюя, що зберігається у фонді П.О. та О.М.Кулішів у Центральному державному архіві літератури і мистецтва Російської Федерації (Москва): *“Этот перевод был для украинского народа одним из самых могучих средств борьбы с руссификацией Украины, которая была усиленно проводима русским правительством 250 лет, против интриг русских агентов в Галиции, Буковине и Северной Венгрии”\**.

## ГАЛЬМІВНІ ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

На жаль, тісної взаємодії між розвитком економіки, культури та мови української нації не відбулося в умовах капіталістичного ладу.

Стимульовані правлячими колами Романівської і Габсбургської монархій заходи в галузі освіти українського населення об'єктивно вели до його денационалізації. Навіть на початку ХХ ст. три чверті населення всієї України під владою обох імперій були неписьменні. Нижчі показники у Європі мали тільки три держави: Румунія, Сербія і Португалія. Неосвіченість мас була великою перешкодою у розвитку національної самосвідомості, нівелювала патріотичні почуття, ставила на перше місце лише вузькокласові або професійні інтереси.

\* Тут ідеться про давній історико-географічний регіон України, який називають Закарпаттям.



*Рис. 60. Українська молода селянська родина в інтер'єрі власної хати. Кінець XIX ст.*

Національне гноблення в галузі культури й освіти на всій території України поєднувалося з соціально-політичними та економічними утисками корінного населення. Шлях до нормального розвитку української нації перетинала нещадна колонізаторська експлуатація народного господарства Російською та Австро-Угорською імперіями. Про жахливий фінансовий визиск України російським самодержавством Михайло Грушевський писав на початку XX ст.: "Уряд, експлуатуючи до останньої можливості платіжні сили українського населення, повертає Україні всього лише половину коштів, які збирає з неї, але й те, що повертає, призначає не на розвиток продуктивних сил, не на потреби культурного розвитку населення, а на зміцнення ворожого народному життю режиму".



*Рис. 61. Робітники Київського машинобудівного заводу "Гретер і Криванек". Фото 1896 р.*

Незважаючи на бурхливий процес індустріалізації Наддніпрянської України, промисловість не вийшла на перше місце в народному господарстві ні за числом зайнятих у ній людей, ні за обсягом усієї продукції, ні за її вартістю. Як і раніше, першість тримало сільське господарство з його примітивними методами обробітку землі та убозством більшості селян.

Негативну роль щодо зміцнення народного господарства України відігравали численні іноземні підприємці. Адже більша частка їхніх прибутків переправлялася за кордон. Навіть із Росією товарообмін мав односторонній колоніальний характер: з України за низькими цінами йшла переважно промислова сировина і напівфабрикати, а з Росії до нас надходили готові промислові товари за значно вищими цінами. Та й сама торгівля в Україні не стала дійовим чинником утворення капіталізму і становлення української нації. Адже майже вся вона перебувала в руках чужинців: росіян, євреїв, вірменів, греків, які до того ж часто виступали не в ролі цивілізованих торговців, а як варварсько-хижацькі скупники і перекупники.

Розвиток торгівлі гальмувався занедбаністю шляхів сполучення. Погано для цього використовувалися річки. Серед усієї кількості суден річкового флоту України частка пароплавів становила не більше однієї шостої. Майже всі несамохідні судна були дерев'яними, а пристані не мали причалів та вантажно-розвантажувального обладнання. Не набагато в кращому стані перебували й морські порти України. Перевезення продукції з одного чорноморського порту в інший коштувало приблизно стільки ж, як аналогічне перевезення в Англію.

Не задовольняла потреб населення загальна довжина і густота залізничних шляхів України: 23 400 км, тобто 2,3 км на 100 кв. км території або 0,42 м на одного мешканця. А гужові ґрунтові дороги України зажили слави найгірших у Європі. Довжина вимощених шляхів досягала лише 19 тис. км, тобто 0,02 км на 1 кв. км або 35 см на одного мешканця.

Значним гальмом були і насильницьки створені імперські кордони, які ізолювали одну від одної дві великі частини території і населення України, ускладнювали економічні, суспільно-політичні та культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями. Це мало вирішальний негативний вплив на процес становлення і консолідації української нації, який міг завершитися лише за умови возз'єднання українських земель у єдиній

соборній державі. За капіталістичного ладу в Україні

у другій половині XIX ст. цього

не сталося.



### § 3. Український національний рух

#### ГОНІННЯ НА УКРАЇНСТВО

Процес становлення і консолідації української нації супроводжувався активізацією національного руху. Вбачаючи у ньому загрозу імперіям, які панували в Україні, їхні правителі дбали про те, щоб не допустити цього руху до мас. Отже, вони намагалися зупинити культурницько-просвітні заходи української інтелігенції. Царські власті стривожилися тим, що в багатьох недільних школах, заснованих в Україні наприкінці 50-х - на початку 60-х рр., навчання велося не російською, а українською мовою. До всього, без дозволу запроваджувалося викладання історії не за офіційними підручниками.

Російська шовіністична преса почала писати, що освіта українською мовою виховує у масах дух відчуження від Російської імперії, що українська мова взагалі не мова, а діалект російської, що ті, хто друкується українською мовою, мають на меті відокремлення України від Росії. До цькування самої ідеї навчання рідною мовою учнів початкових народних шкіл долучилися польські та єврейські шовіністи. Єврейська газета "Сіон" першою назвала українців сепаратистами.

Коли на початку 60-х рр. вибухнуло польсько-шляхетське визвольне повстання, яке перекинулося й на Правобережну Україну, російські реакціонери здійняли галас у пресі про необхідність негайного приборкання українського національного руху, який, мовляв, також може викликати повстання проти Російської імперії. А тут ще й посипалися до Петербурга таємні доноси захисників царизму про революційну пропаганду викладачів недільних шкіл. Все це настільки налякало царя Олександра II, що 12 червня 1862 р. він видав "височайше повідомлення" про повсюдне закриття недільних шкіл, оскільки, на думку царя, вони були відкриті "під впливом і за участю осіб, які мали завдання потрясіння держави".

Велике занепокоєння царських властей викликав тоді поданий на розгляд цензури український переклад Ф.Морачевського Євангелія. Розпочалося доготривале проходження рукопису через численні владні інстанції, виразно описане президентом Міжнародного комітету Нобелівських премій

І.Лефляндом у його статті “Українці та їхня національна боротьба”, опублікованій у норвезькому журналі “Samtiden”: “Зроблено переклад Євангелія, який схвалила академія наук. Звідси пішов цей переклад до дальшого схвалення Святійшим Синодом, далі до міністра внутрішніх справ, до шефа жандармерії, до київського губернатора, до митрополита і до єпископа.

Губернатор визнав, що переклад “може бути шкідливим для держави”; митрополит побачив там профанацію святого об’явлення; шеф жандармерії висловив думку, що той переклад спрямований на радикальне зниження усіх дотеперішніх заходів уряду русифікувати українські краї, а знов таки міністр внутрішніх справ добачав у цьому небезпеку для самої царської влади. Тому й заборонено цей переклад”.

Спеціально утворена комісія винесла остаточне рішення: визнати рукопис небезпечним і шкідливим. Отже, першу спробу донести слово Боже до українців їхньою мовою украй вороже зустріли як світські, так і церковні власті Російської імперії. А відразу ж після того царський міністр внутрішніх справ П.Валуєв 18 липня 1863 р. видав і розіслав в усі українські губернії циркуляр, яким заборонялося вживання української мови у друкуванні та шкільному навчанні. “Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих нарідчях не дістало ще достатнього розв’язання в законодавчому порядку”, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне “надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів, щодо друкування книг малоруською мовою, видати цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки твори цією мовою, які належать до галузі красною письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і Його Величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення”.

Отже, навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися “у сепаратистських задумах, ворожих Росії”. Твердження Валуєвського циркуляра про те, що і самої української мови як такої “не було, немає і бути не може”, виражало відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду. А вона не обмежилася циркуляром, яким, за висловом Івана Огієнка, на українську літературу, науку, культуру наклали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою.

Цього було замало україножерам з колонізаторського державного апарату. До них належав і українець із походження Михайло Юзефович — полтавський поміщик, високий урядовець Київського генерал-губернаторства.

Це його Тарас Шевченко назвав зрадником, бо той у 40-х рр. допоміг викрити учасників Кирило-Мефодіївського товариства. А в 70-х Юзефович знов узявся залякувати царя своїми доповідними записками, в яких пропонував посилити заборонні заходи проти української мови, бо, мовляв, ті, хто її популяризує, хочуть вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі.

Такого ревного захисника царського самодержавства запросили до Петербурга і там увели до складу новоствореної таємної комісії, що мала виробити заходи боротьби проти "українофільства". Майже рік працювала комісія і дійшла висновку, що "допустити окрему літературу на простонародному українському наріді означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії".

Рішуча боротьба проти українства видалася членам таємної комісії настільки важливою і терміною, що вони наважилися потурбувати царя під час його відпочинку та лікування у німецькому курортному містечку Емс. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український національний рух, прихильно зустрів посланців комісії і негайно, 18 травня 1876 р., підписав складений Юзефовичем проект законодавчого документа про повну заборону українського письменства. Цей документ (сучасники називали його Емським указом або Юзефовичевим законом) наказував: "1) Не допускати увезення в межі Імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріді. 2) Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріді заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн. упр. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріді, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот..."

Минуло п'ять літ. У перший же рік свого сходження на престол (1881 р.) новий російський цар Олександр III, демонструючи своє вдаване народолюбство, вирішив трохи послабити національний гніт. Міністерство внутрішніх справ розіслало в губернії України "роз'яснення" Емського указу. До раніше дозволених для друкування українською мовою творів художньої літератури та історичних документів додали словники, щоправда, і далі дозволявся друк лише російською абеткою. Щодо сценічних вистав українською мовою, то тепер дозвіл на них мали давати губернські власті.

Однак "Юзефовичів закон" діяв, його не скасували. Час від часу виробляли нові таємні розпорядження проти української мови. 1886 р. усім

чиновникам, що понаїжджали з Росії в Україну, підвищили платню. 1892 р. спеціальним наказом "у цілях чисто державних" цензорам нагадали про недопустимість схвалення до друку українського перекладу будь-якого російського твору. 1894 р. повторили застереження про заборону імпорту українських книжок. 1895 р. забороняються до друку українські дитячі читанки незалежно від їхнього змісту. Саму назву "Україна" царська цензура замінила на принизливе "Малоросія". Коли ж на розгляд Київської цензури надійшов рукопис граматики української мови, цензор не захотів навіть переглянути його і написав беззастережну резолюцію: "Не можна ж дозволяти до друку граматики тієї мови, яка приречена на небуття".

Отже, російський царизм не допустив українську мову ні до навчання, ні до просвіти мас і в цих репресивних заходах мав однодумця в особі австро-угорської монархії. На західноукраїнських землях у переважній більшості шкіл навчання велося німецькою, польською, румунською та угорською мовами. Хоча Крайова шкільна рада в Галичині під тиском українського населення і взялася засновувати українські гімназії, але робила це так, щоб услід за відкриттям кожної української гімназії відкривати не менш як дві польські. Незважаючи на те, що шкільний бюджет у 80-х-90-х рр. ХІХ ст. збільшився утричі, українські вчителі не одержали надбавки до своєї платні. Україномовні підручники конфісковувалися з украї безглузких приводів. Наприклад, за одну фразу, в якій був згаданий Богдан Хмельницький, конфіскували 16 тис. примірників шкільної хрестоматії. Дозвіл на її перевидання дали з умовою, що ім'я і прізвище великого українського гетьмана буде замінено недоладним означенням "війт".

Українські школярі Закарпаття взагалі не мали ніяких підручників, навіть з угорської мови, якою велося навчання в державних народних школах. Учителі-угорці української мови не знали. Сучасники розповідали: "Зайдеш у таку школу — нібито потрапив до школи глухонімих. Учитель спочатку і не говорить, а лише вказує на предмети рукою і називає їх по-мадярському; за ним проголошують назву предмета по-мадярському учні. Призначення таких шкіл не просвіщать, а мадярити народ".

Як на Закарпатті, так і в Галичині й на Буковині заборонялося подавати до державних установ будь-які заяви та інші документи, написані українською мовою. Корінні географічні назви змінювали на польські, румунські, угорські. Робилося все можливе для того, щоб викоринити з українського населення цих земель споконвічне прагнення до возз'єднання з Наддніпрянською Україною.

## “ХЛОПОМАНСТВО”

Активно розвивати в Наддніпрянській Україні національну самосвідомість мас взялися студенти Київського університету. Наприкінці 50-х рр. вони утворили таємний гурток “хлопоманів”. Його учасники — Володимир Антонович, Борис Познанський, Тадей Рильський, Анатоль Свидницький та інші — вирішили зближуватися із селянством, щоб відстоювати його соціальні інтереси і виховувати в ньому свідомі патріотичні почуття приналежності до українського народу. Власне хлопоманами (від польського “хлопи” — селяни) чи хохломанами (від зневажливого “хохли”) їх прозвали недобррозичливці. Втім, патріоти не ображались, хоча самі називали себе українофілами, і це прозвання закріпилося в жандармсько-слідчих колах за всіма учасниками українського національного руху.

Ідеологом хлопоманства став Володимир Антонович (1834-1908 рр.) — випускник історико-філологічного факультету Київського університету 1860 р., пізніше професор цього ж навчального закладу, видатний дослідник історії України періоду від найдавніших археологічних часів до кінця XVIII ст. Походив він із родини збіднілого безземельного польського шляхтича. Ще навчаючись в Одеській гімназії, а потім в університеті, захопився гуманістичними творами французьких просвітителів XVIII ст. Монтеск'є, Руссо (французькою мовою він оволодів досконало) та ще більше — поезією Т.Шевченка, українськими козацькими літописами XVII ст. “Притуляючи слабкі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, — писав Антонович в “Автобіографічних записках”, — я одкрив сам собою українство, і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє не вигадка”.



Рис. 62. Володимир Антонович у період діяльності “хлопоманів”.



Молодий, але вже високоосвічений історик прийшов до твердого переконання, що українському народові чужими є цілі польської радикальної інтелігенції щодо відновлення польської шляхетської державності з приниженим у ній становищем українського селянства, що український народ і сам має право на своє національне відродження. Такі погляди змусили групу польської молоді на чолі з Антоновичем вийти з польського земляцького угруповання — гміни, яка напівлегально існувала при Київському університеті.

У новоутвореному нелегальному гуртку польської і полонізованої української молоді (саме їх пізніше й прозвали хлопоманами) зріє авторитет Антоновича як загально визнаного лідера. Для своїх товаришів Антонович, за їхніми словами, став *“неначе живим архівом, історичним підручником, де зібрані були всілякі злочини Польщі супроти українського народу — для кожного вмів він знайти потрібні йому аргументи, чи то у своїй пам’яті, чи то в книжках”*.

Свою стратегічну мету хлопомани вбачали у ліквідації царизму, кріпацтва, встановленні демократичної республіки на основі зміцнення добровільного співіснування росіян, українців, поляків. А розпочати здійснення цих своїх задумів вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їхньої національної і суспільно-політичної свідомості.

Одягнувшись у селянсько-міщанський народний одяг, хлопомани регулярно почали відвідувати села. Зрештою для деякого ці відвідини завершалися арештом і слідчою “справою” з дуже загрозливим на той час формулюванням *“про влаштування комуністичного співтовариства”*. Адже донощики саме й звинувачували хлопоманів у намірах створити організацію комуністів *“для проведення повстання українського селянства”*. Правда, довести, що хлопомани займалися комуністичною пропагандою, не вдалося, але відтоді вони потрапили під таємний нагляд поліції. На публічне цькування хлопоманів з боку польсько-шляхетських кіл, таврування Антоновича образливим прізвиськом *“перевертень”* він відповів памфлетом *“Моя сповідь”*. У ньому перед поляками, які жили в Україні, Антонович ставив альтернативу: або перейти на бік корінного населення, або переселитися до Польщі. На особисту ж образу відповів так: *“... скільки не був я зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розстатися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого сумну долю я бачив у кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, — з уст якого я чув не одну сумну пісню, що роздирала серце, не одне чесне, дружнє слово (хоч я і був панич), не одну трагічну повість про життя, що зітліло в скорботі і безплідній праці... який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій... Я перевертень і пишаюся цим так само, як пишався б в Америці,*

якби з плантатора перевернувся на аболіціоніста\*, чи в Італії з папіста\*\* став би чесним працюючим слугою спільної народної справи... сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу — бо я все готовий розділити з ними”.

## ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ

Десь на рубежі 1860-1861 рр. гурток хлопоманів припинив своє існування з ініціативи самих же його учасників. Вони разом з іншими студентами Київського університету (серед них — Павло Чубинський, брати Синьогуби, Іван Касьяненко, Михайло Драгоманов) створили нове таємне товариство — “Українську громаду”. Легальна агітаційно-пропагандистська робота її членів була зосереджена у недільних школах.

Царські жандарми відразу ж узяли під суворий контроль як легальну, так і нелегальну діяльність громадівців. До Петербурга полинули тривожні донесення. У них повідомлялося, що члени товариства, роз'їжджаючи по українських губерніях, “зближуються з простим народом, навчають його грамоті та поступово прищеплюють йому думку про колишню славу Малоросії і про принади волі саме з тією метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії”. Вказувалося й на те, що в самій столиці Російської імперії також діє українська громада, згуртована навколо редакції журналу “Основа”.

Справді, цей перший український літературно-мистецький і публіцистично-історичний щомісячник (протягом 1861-1862 рр. виходив у Петербурзі за редакцією колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства Василя Білозерського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша) найактивніше захищав українську справу від цькувань російських, польських і єврейських шовіністів, закликав українську інтелігенцію розширювати культурно-просвітницьку діяльність у масах, дбати про піднесення національної самосвідомості. Українською мовою у журналі друкувалися твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Степана Руданського, Леоніда Глібова та інших. Проте “Основа” не проіснувала і двох років. Зазнаючи постійних цензурних утисків та шовіністичних цькувань, журнал самоліквідувався.

Спільною для всіх громад України була національна українська ідея на демократичному ґрунті. Їхня практична діяльність зводилася переважно до культурно-освітніх заходів. Чимало учасників громад брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українські підручники, збирали і друкували

\* Аболіціоніст — прихильник скасування рабства у Сполучених Штатах Америк.

\*\* Папіст — прихильник церковної і світської влади папи римського — глави римо-католицької Церкви.

твори усної народної творчості. Тадей Рильський (батько видатного українського поета Максима Рильського) у своєму рідному селі Романівка на Житомирщині заснував народну школу і сам учителював у ній протягом майже двадцяти років.

Однак навіть легальна культурно-просвітницька діяльність громадян лякала царизм. "Височайше" затверджена комісія у справі громадського руху дійшла висновку, що його мета "була під виглядом поширення грамотності вселяти в народі антиурядові ідеї". Активним пропагандистом "українофільства" у полтавській громаді був Дмитро Пильчиков — колишній член Кирило-Мефодіївського товариства. За свідченням його пізніше — відомого громадського діяча і вченого Михайла Драгоманова Пильчиков клопотався і "з приводу всеросійської справи ув'язнаних кріпаків" і ганив "на чім світ стоїть... Європу й лібі...

Мали підстави охоронці самодержавства звернути увагу и на громадівців по Україні. Адже так зміцнювалися нелегальні зв'язки громадівцями різних міст, бо вони прагнули об'єднатися у всеукраїнську організацію і посилити свій вплив на розвиток процесу національного відродження. "Зв'яжітьесь, держітьесь, бо тепер погано не тільки зв'язки поміж українцями громадської не тільки не буде, зиги... .. писав в одному з листів 1863 р. член Харківської громади до члена Полтавської громади Олександра Стриженова між нами була "дума і воля єдина", щоб всі знали, ширше рих з нас зі світа зведуть, що як десятеро..."



Рис. 62 К... .. 1874

Від самого початку своєї діяльності громадівці розрізняли “дві Росії”, одну з яких активно підтримували, а другу рішуче засуджували. У програмній заяві київських громадівців, викладеній на сторінках їхнього рукописного публіцистичного журналу “Самостайне слово”, проголошувалося: “Ми не думаємо ставити нарівні Росії казенної, офіційної з тою Росією, котра все більше набирає сили”. З революційними діячами цієї другої Росії демократично настроєні громадівці робили спроби встановити безпосередні контакти, щоб спільно виступати проти самодержавства. 1862 р. в Полтаві відбулися нелегальні переговори місцевих і харківських громадівців з представниками російської революційної організації “Земля і воля” (її легальним друкованим органом був популярний і в Україні журнал “Современник”). В.Гнилоширов зробив тоді багатозначний запис у своєму щоденнику: “Одно из важных условий, предложенных нашими парламентарями, — литературная поддержка с их стороны украинского вопроса, положим хотя в “Современнике”, и невмешательство в наши дела вопреки туземной почве, в противном случае их труды будут пуф. Правительство нас будет давить кацапами, а кацапов нами”.

І все ж, більш або менш співчуваючи ідеалам “землевольців”, громадівці виявляли обережність щодо організаційного єднання з ними. По-перше, громадівців не влаштовувала позиція “землевольців”, які визнавали будь-які методи боротьби, навіть терористичні, проти царського самодержавства. По-друге, “українофіли” знали, що не всі “землевольці” з розумінням ставляться до національно-визвольних прагнень українців. Навпаки, вони намагалися поглинути і підпорядкувати собі українські суспільно-політичні і культурно-освітні організації, опозиційні до режиму Російської імперії. Отже, громадівці тільки до певної межі вступали в контакти із “землевольцями”.

З огляду на це характерним є щоденниковий запис одного з провідних діячів Полтавської громади Олександра Строніна — людини, яка, до речі, обстоювала ідею спорядження набраного з полтавських добровольців легіону на допомогу повстанцям Джузеппе Гарібальді, що боролися за визволення і возз'єднання італійських земель: “Из Петербурга приехал в Полтаву эмиссар от “Земли и воли” набирать себе неопитов. Я наотрез отказался от участия во всяких заговорах. Я и тогда уже был убежден, что заговор есть только собственное признание собственного политического бессилия заговорщиками, и тогда же высказал это убеждение и эмиссару. Он окончил тем, что просил меня о тайне. Это я ему обещал и без требования”.

Щоправда, були й такі громадівці, які прагнули до активної участі у діяльності загальноросійських революційних організацій. Вони показували селянам портрети Джузеппе Гарібальді, Лайоша Кошута, Омеляна Пугачова, Миколи Некрасова, розповідали про їхнє життя та боротьбу і нерідко закінчували такі бесіди прямими закликами підняти повстання проти

царя і поміщиків. Наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. полтавські громадивці Олександр Стронін, Андрій Нечипоренко, Микола Потехін побували у Лондоні, де зустрічалися з Олександром Герценом — організатором Вільної російської друкарні за кордоном. Ця друкарня нелегально постачала Росію антиімперськими виданнями, зокрема газетою "Колокол", популярною і в Україні серед опозиційних російському царизму кіл. 1862 р. цих полтавчан заарештували й засудили на вислання, як було сформульовано у вироку, за "намір відокремити Малоросію від Росії".

На середину 60-х рр. українські громади, що діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах Наддніпрянщини, не витримали постійних переслідувань і одна за одною самоліквідувалися або ж були заборонені офіційно. Та вже у 70-х рр. відбулося відродження громадівського руху.

Про світоглядні принципи, що об'єднували діячів громад, влучно сказав один із найактивніших київських громадивців Павло Житецький — згодом відомий учений-мовознавець: "Ми вже добре знали, що однієї свободи мало — без науки, без європейської освіти... Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства". Активними учасниками Київської громади 70-х рр. були композитор Микола Лисенко, драматург Михайло Старицький, письменник Іван Рудченко, вчений Михайло Драгоманов та багато інших діячів української культури.

Гоніння царського самодержавства на мову й культуру українського народу не тільки не задушили, а навіть пожвавили громадівський рух. Він став організованішим і цілеспрямованішим. З найавторитетніших, найдосвідченіших діячів цього руху з'їзди громадивців Києва, Полтави, Одеси обрали Раду (Володимир Антонович, Вільям Беренштам, Михайло Драгоманов, Олександр Русов, Павло Чубинський та ін.) — центральний керівний орган "федерального об'єднання громад" усієї України. Це багато важило для утворення нових молодіжних гуртків, члени яких охоче йшли на спілку з революційно-народницькими організаціями й нерідко разом із ними вели спільну агітаційно-пропагандистську роботу серед народних мас.

## ПОШУКИ СОЦІАЛЬНОГО ІДЕАЛУ

Стара Київська громада також прагнула, щоб її вплив поширювався і на молодогромадивців. У 70-х рр. вона змогла впливати на Південно-Західний відділ Всеросійського географічного товариства, який містився в Києві. У цій напівсамодіяльній науковій організації київські громадивці розгорнули плідну роботу з вивчення економіки, історії, географії, природи, етнографії, фольклору України, підготували й надрукували низку ґрунтовних праць

із цих наукових галузей, організували демографічні\* та соціально-економічні дослідження Києва і так званого Південно-Західного краю, тобто, Правобережної України.

Важливою подією став проведений 1874 р. в Києві (за найактивнішої участі громадівців) III Всеросійський археологічний з'їзд. У його роботі взяв участь 121 учений з різних міст України. Під час проведення з'їзду демонструвалися виставки археологічних знахідок, старовинних українських географічних карт, виступали кобзарі. Провідну роль у всій громадівській діяльності стали відігравати найрадикальніші представники демократичної інтелігенції. У пошуках ідеалу соціальної і національної справедливості вони старанно студіювали соціалістичні вчення західноєвропейських мислителів, уважно вивчали громадські традиції у народному побуті та фольклорі, самі виробляли оригінальні соціалістичні теорії. За свідченням одного з авторитетних тодішніх громадівців Сергія Подолинського, відомого мислителя-соціолога, що одночасно брав активну участь у загальноросійському визвольному русі, так звані українофіли майже всі були "соціальними демократами". Основний зміст їхньої пропаганди серед народних мас зводився до найдоступнішого запевнення: *"Земля ваша, заводи й фабрики — також, засіб захоплення — народна революція"*.

Завдяки поїздки Михайла Драгоманова до Галичини громадівцям удалося налагодити постійні зв'язки з тамтешніми однодумцями. Галицько-український революційний демократ Остап Терлецький сприяв надрукуванню за кордоном українською мовою науково-популярних праць С. Подолинського "Парова машина", "Про багатство та бідність", "Ремесла і фабрики на Україні". У них відчувається вплив популярного вчення німецького революціонера-соціаліста Карла Маркса, соціалістичних теорій російського народництва та громадських ідеалів українського народу. Поширювані демократичною інтелігенцією серед селянства і робітництва праці Подолинського мали великий успіх. Крім усього, вони підносили й національну свідомість українців.

Популяризатором економічного та філософського вчення Карла Маркса був ще один діяч громадівського руху, близький друг М. Драгоманова, його однодумець у багатьох питаннях Микола Зібер — доцент Київського університету. Положення головної праці К. Маркса "Капітал" він розтлумачував невеликому гурткові студентів, який приватно збирався на квартирі Драгоманова. Ще до виходу в світ першого російського видання Марксового "Капіталу", яке з'явилося 1872 р., М. Зібер опублікував 1871 р. в київському журналі "Университетские известия" працю "Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо". Ознайомившись з нею, Карл Маркс у післямові

---

\* Демографія — наука, що вивчає склад населення та зміни у ньому.

до другого видання “Капіталу” (1873 р.) відзначив професійний виклад його економічної теорії Зіббером і визнав справедливими його критичні зауваження. Але політизовані положення марксизму щодо класової боротьби і революцій як нібито головних рушіїв розвитку суспільства, а також вчення про диктатуру пролетаріату Зіббер не сприймав. Навіть у вітчизняній і зарубіжній пресі (зокрема, в легальному друкованому органі громадівців “Киевский телеграф”, в емігрантській газеті Драгоманова “Вольное слово”) Зіббер обстоював реформістський шлях боротьби проти бідності, толерантність у міжнаціональних і класових відносинах. Основу соціально-економічної історії людства Зіббер вбачав у розвитку кооперативних форм ведення народного господарства. Він був переконаний, що матеріальний добробут усіх соціальних верств населення найкраще забезпечать споживчі товариства, оперті і на ідеї західноєвропейських соціалістичних учень, і, передусім, на народнопобутову традицію громадського життя в Україні.

Зіббер, Подолинський і Драгоманов, щоб урятуватися від репресій царських властей проти громадівців, яких обвинувачували як у “малоросійському сепаратизмі”, так і в пропагуванні соціалістичних ідей, 1875 р. виїхали за кордон. Того ж року міністерство внутрішніх справ Російської імперії одержало з України донос, в якому твердилося, що “сучасне українофільство є лише покривалом, підбитим найчистішим соціалізмом”. Громадівців узяли під постійний таємний нагляд професійні охоронці самодержавного ладу — жандарми. Газета “Киевлянин” розгорнула кампанію публічних гонінь на громадівців. Зрештою цей рупор царизму в Україні так висловив свою безсилу злість: “Українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій — писання Маркса”.

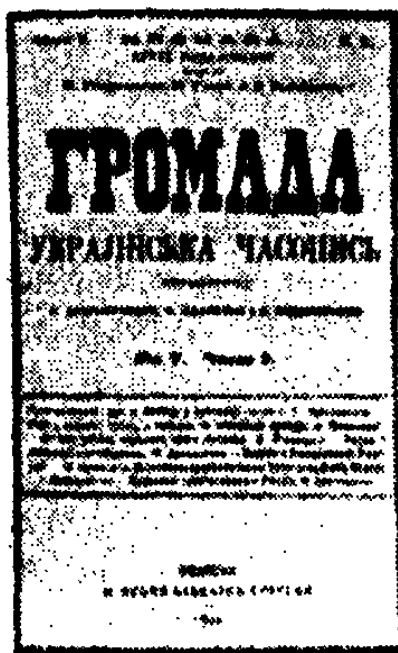


Рис. 64. Обкладинка журналу “Громада”.

Таке ж поєднання різнорідних соціалістичних учень спостерігалось і в матеріалах "Вільної української преси за кордоном", організованої у Швейцарії наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. українськими політичними емігрантами Михайлом Драгомановим і Сергієм Подолинським з Російської імперії та Михайлом Павликом з Австро-Угорської. Вони налагодили там друкування збірників, а потім і журналу під однією і тією ж назвою "Громада". У цих виданнях пропагували свою оригінальну теорію "громадівського соціалізму", основу якої становила ідея ліквідації приватної власності на засоби виробництва й утвердження колективної власності окремих виробничих асоціацій (громад). Тут ми знову бачимо поєднання західноєвропейських соціалістичних учень з українською народною традицією соціального ідеалу. Розуміння "громадівського соціалізму" викладено у "Друкованому листі Михайла Павлика до людей" 1880 р. Ось один із найвиразніших постулатів цього твору: *"Це йде, як видите, до того, аби зрівняти всіх людей на світі так, що аби кожний на себе робив, а не й на других; аби кожний мав чим і на чім робити і мав коли і зза чого учитися, ставати світлим. Така наука про рівність усіх людей на світі називається соціалізм, такі думки зуться соціалістичні, а чоловік, котрий їх тримається — соціаліст, можна би сказати по нашому гуртівник або товаришник, бо все тут має йти на гурт товариствам, громадам"*.

Отже, розвиток української теоретично-соціалістичної думки був тісно пов'язаний з національним рухом в Україні, з його успіхами і невдачами. "Вільну українську пресу за кордоном" довелося швидко згорнути, бо її перестали фінансувати громадівці в Україні. Так звані старі громадівці, які перейшли на позиції лояльності до царизму, ці закордонні публікації видалися надто радикальними, навіть революційними. І навпаки, їхня ліберальна поміркованість та національна обмеженість розчарували радикально настроєних членів "молодих громад".

Однак Драгоманов продовжував активну журналістську діяльність як за кордоном, так і на Батьківщині. У своїх творах "Про українських козаків, татар і турків", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Чудацькі думки про українську національну справу", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Історична Польща і великоруська демократія", "Лібералізм і земство в Росії" він виступав проти соціального і національного поневолення народів, обстоював право українців на національне самовизначення у федеративній державі, побудованій на місці Російської імперії. Драгоманов популяризував культурні надбання українського народу, закликав його до духовного єднання з російським, особливо наголошував на загальнолюдській цінності російської класичної літератури. З повагою ставлячись до марксизму, він не сприймав у ньому теорії класової боротьби, доведеної до диктатури пролетаріату, і вважав будь-який централізм несумісним з демократизмом.



Драгоманов нещадно викривав ворожу українському народові сутність польсько-шляхетського шовінізму і поблажки йому з боку навіть прогресивних діячів загальноросійського визвольного руху. Він першим засудив терористичну тактику революційної боротьби російських народників.

Принципова позиція Драгоманова з поточних суспільно-політичних проблем не знайшла розуміння і підтримки у колах діячів як українського національного, так і загальноросійського визвольного рухів. Та й царизм розпочав полювання на небезпечного політичного "злочинця", який постійно таврував реакційну внутрішню і зовнішню політику Російської імперії. Отже, шлях на Батьківщину для Драгоманова був закритий. Останні роки свого життя він провів у Болгарії, де обіймав посаду професора Софійського університету.

Заслуги Драгоманова в українському національному відродженні високо оцінив Іван Франко, який і сам зазнав значного впливу драгомановських ідей: *"Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання "недержавних" народностей у Європі, як провансальців, кельтів, фламандців, валлонів, він показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральним і конечним. Що ж до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу, самої суспільності. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по-українськи, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народові на його мові початки всякого людського знання, вияснити йому явища природи і громадського життя... Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тій же мові читати і дальше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також і між собою і для себе"*.

Драгоманов був твердо переконаний, що наполеглива освітньо-пропагандистська робота щодо виховання народних мас у душі високої національної самосвідомості обов'язково знайде благодатний ґрунт. Він гаряче вірив у глибинний патріотизм українського народу, а тому все своє свідоме життя присвятив його соціальному і національному визволенню. Недарма Драгоманов став одним із найвидатніших українських публіцистів ХІХ ст.

## МОСКВОФІЛИ І НАРОДОВЦІ

Давнє прагнення українців Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття до возз'єднання з Наддніпрянською Україною намагалися по-своєму використати так звані москвофіли. Не на демократичну Росію

орієнтувалася ця поміщицько-клерикальна течія суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях, а насамперед на царське самодержавство. Від правлячих кіл Росії москвофіли діставали не тільки ідеологічну підтримку, а й таємні грошові субсидії на пропаганду серед населення думки про те, нібито українського народу взагалі не існує, а є лиш єдиний “пан-руський” народ від Карпат до Камчатки.

“Мы не рутены от 1848 года, — мы настоящие русские”, — проголошував головний друкований орган москвофілів — львівська газета “Слово”. Її редактор навіть наважився скласти і видати навчальний посібник “В один час научиться малорусину по-великорусски” (претензійно-сміхотворна нездійсненність обіцяного підтверджувалася тим, що й сам автор до кінця свого життя не опанував російської мови). Ще один активіст москвофільства, уніатський священник і таємний прихильник православ'я Іван Наумович запевняв своїх петербурзьких опікунів, що коли російський козак дістане змогу вільно напоїти свого коня по той бік Збруча, мільйони возз'єднаних протягом одного дня, хоч би й по телеграфу, приймуть православну віру. Правда, так і не дочекавшись того дня, цей ревний москвофіл емігрував у 90-х рр. до Російської імперії.

Свої писання москвофіли друкували на “язичії” — суміші російської, української, старослов'янської, польської мов. Один із їхніх провідників, історик Денис Зубрицький, публічно заявляв, що “обласне нарiччя галицької черні” не годиться для написання історичних праць, призначених для освічених людей, а для простолюдина цілком вистачить трьох книжок: молитвеника, псалтиря і катехізису. Та зрештою, уже маючи у своїх руках видавниче товариство “Галицько-руська матиця”, москвофіли утворили на заповідані Михайлом Качковським кошти просвітне товариство його імені й узялися за друкування популярних книжок для українського населення Галичини та Буковини (тут цим же займалося товариство “Руська бесіда”). Щоправда, їхнє “язичіє” було незрозуміле селянам. Найбільш наполегливо запроваджували “язичіє” москвофіли Закарпаття, очолювані Адольфом Добрянським. Редактор ужгородської “Газети церковної” Іван Раковський також запевняв, що українського народу й української мови взагалі не існує, а є тільки єдиний російський народ і єдина російська мова. Заперечуючи можливість використання української мови як літературної, москвофіли цілком солідаризувалися з російським царизмом і створили сприятливі умови для проведення політики примусової асиміляції українського населення, яку провадила на західноукраїнських землях правляча чужоземна (точніше — інонаціональна) бюрократія. Власне орієнтація на Москву як уособлення великої слов'янської держави і виникла тут через насильницькі процеси полонізації, германізації, румунізації, угоризації.

Прагнення західноукраїнського населення до освіти й культури рідною мовою намагалися очолити так звані народовці. При цьому широкий за своїми соціально-економічними і політичними цілями масовий визвольний рух вони спрямовували лише в просвітницьке річище. Однак, заручившись ідейною і матеріальною підтримкою діячів патріотичного руху Наддніпрянської України, народовці зробили чимало. Писемність і національну свідомість народу вони підносили великою мірою з допомогою Шевченкового "Кобзаря". Це з ініціативи народовців у Львові засновано: 1868 р. — товариство "Просвіта", покликане, згідно із статутом, вивчати і освічувати народ; 1873 р. — Товариство ім. Т.Г.Шевченка, що мало на меті сприяти розвитку української мови і літератури. На гроші національно свідомої українки, полтавської поміщиці Єлизавети Милорадович-Скоропадської народовці відкрили у Львові друкарню. Велика матеріальна допомога надходила й від інших заможних наддніпрянців, відомих патріотів Євгена Чикаленка, Василя Смиренка, Олександра Кониського.

Галичина стала центром українського друкованого слова. У народовських газетах і журналах (найдовговічнішими і найпопулярнішими були "Правда" і "Діло"), окремими книжковими виданнями тут друкували свої твори й українські письменники-наддніпрянці. Таке співробітництво принесло обопільну користь: східні українці в такий спосіб долали царські заборони щодо українського друку, а західні одержували талановиту літературу для пропаганди єдності українського народу по обидва боки російсько-австро-угорського кордону. Це ж бо тоді Іван Франко віршем "Розвивай-



Рис. 65. Львівські українські журнали 70-х - 90-х рр.

ся, ти високий дубе” (1883 р.) висловив тверде переконання в тому, що ідея соборності України, виплекана віковічними прагненнями народу, колись втілиться у життя і:

*Встане слава мати Україна  
Щаслива і вільна  
Від Кубані аж до Сяну-річки  
Одна, нероздільна.*

## ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УМОВАХ “НОВОЇ ЕРИ”

Підтримуючи культурно-просвітницьку діяльність народовців (завдяки їм на кінець XIX ст. у містах і селах Галичини діяло 19 філій і 816 читалень “Просвіти”), Франко, однак, не погоджувався з їхнім угодовством перед властями. Найбільше його обурювала проголошена народовцями у 90-х рр. так звана “нова ера” у громадському житті Галичини. Йшлося про добровільне зобов’язання народовських депутатів у галицькому сеймі бути беззастережно лояльними до польської шляхти та правлячих кіл Австро-Угорської імперії і при цьому, як казав Франко, “мовчати про кривду народних мас”. Одержавши кілька чиновницьких посад в адміністративно-управлінському апараті Галичини, народовці присягнули вірою і правдою служити монархії Габсбургів, тобто, погоджувались на увічнення чужоземної влади і територіального розчленування української нації.

“Боротьба з тою “новою ерою” стала головним окликом радикальної партії”, — заявляв Франко як один із провідників цієї організації. Русько-українська радикальна партія постала 1890 р. На першому її з’їзді 4-5 жовтня були схвалені програмні цілі:

“1. В суспільно-економічних справах змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хочемо колективного устрою праці й колективної власності продукційних засобів.

2. В політичних змагаємо до повної волі особи, слова, сходи́н і товариств, друку й совісти, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, якнайповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя автономії громад, повітів і країв у справах, що тільки їх торкаються, та уділення кожному народові можності якнайповнішого культурного розвитку.

3. В культурних справах стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом у мистецтві, та домагаємося, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу”.

Не було обійдено увагою й національне питання. Щодо його значення для розвитку суспільства було записано, що “розвій народних мас можливий

тільки на національному ґрунті”, а тому й “українська радикальна партія змагатиме в національних справах до піднесення почуття національної самосвідомості й солідарності в масах усього українського народу”. Дуже важливе доповнення до програми було прийнято 1895 р. — заява про те, що здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише “при повній самостійності політичній русько-українського народу”.

Наступного року один із молодих членів Радикальної партії, Юліан Бачинський, видав публіцистичний твір, в якому намагався з позицій марксизму обґрунтувати історичну правомірність домагань українців на окрему самостійну державу. Написана українською мовою, ця брошура вийшла у світ під утаємниченою іноземною назвою “Ukraina irredenta”, що в перекладі з італійської означало “Поневолена Україна”. Автор натякав на національно-визвольний рух гарібальдійців, які в збройній боротьбі за возз’єднання італійських земель називали себе іредентистами.

Брошура Бачинського стривожила українську громадськість Галичини: одних запалила, інших обурила. Особливо розгнівалися народовці, які були поміркованими реформістами і не сприймали насильства як засобу політичних змін. Ще раніше їхній ідеолог Володимир Барвінський на сторінках “Правди” доводив, що “індивідуальний характер нашого народу оказується противний комуністичній і соціалістичній нівеляції\*”, що “західний соціалізм і комунізм... не виповів стійної реальної програми відповідного устрою суспільності і як такий не може вказати правдивої дороги здвигнення нашого народу до кращої долі”.

Однак у Галичині розвивалася й соціалістична течія суспільно-політичного руху. Свої позиції вона намагалася посилити дедалі більшим пристосуванням до національної ідеї. В новоутворенній 1899 р. на чолі з Миколою Ганкевичем Українській соціал-демократичній партії вона відразу набула державницького оформлення у програмній вимозі “вільної держави українського люду, вільної республіки”.

Як головну мету “дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ з’єднався з часом в одноцільний національний організм”, записала до своєї програми й створена 1899 р. Національно-демократична партія. До її провідного ядра, очоленого Юліаном Романчуком, увійшли і колишні члени Радикальної партії (в тому числі Іван Франко), а також Михайло Грушевський, який прибув із Києва, щоб очолити у Львівському університеті кафедру історії України. До речі, відкриття цієї кафедри було позитивним доробком “нової ери”. Окремими пунктами своєї програми націонал-демократи записали вимоги: “скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями”; “серед угорських русинів викликати

---

\* Нівеляція — зрівняння, ігнорування індивідуальних відмінностей.

подібний рух національний, який є між галицькими і буковинськими русинами". У відозві до народу новообраний керівний орган партії — Народний комітет — закликав боротися за незалежну Україну, "в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу".

19 травня 1898 р. після проведення по всій Східній Галичині ювілейних урочистостей з нагоди 50-річчя "знесення панщини" у Львові відбулося велике всенародне віче. Від імені політичних партій і українського населення Галичини воно проголосило самостійність українського народу на цій землі. У національну маніфестацію вилилося й святкування у жовтні-листопаді того ж року у Львові сторіччя з дня виходу в світ "Енеїди" Івана Котляревського — події, що започаткувала народження нової (сучасної) класичної української літератури. Ті урочистості остаточно утвердили вживання у суспільно-політичному, культурному і громадському житті західноукраїнських земель означень "український", "українець", "Україна" замість "руський", "русин", "Русь". Це знаменувало великий крок уперед на шляху українського національного відродження.

Отже, на межі ХІХ-ХХ ст. національний рух на всій території України виразно політизувався. Керівництво ним почали брати на себе новоутворені політичні партії, програми яких передбачали докорінні реформи або революційні перетворення соціально-економічного і політичного ладу, повну ліквідацію національного поневолення України чужоземними імперіями, запровадження цивілізованих основ суспільно-політичного життя українського народу на демократичних засадах автономії чи федерації, конфедерації чи навіть повної державної самостійності.



Рис. 66. Діячі культури з Наддніпрянщини, Галичини і Буковини на святкуванні 100-річчя з дня виходу в світ "Енеїди" Івана Котляревського. 1898 р.

## “БРАТЕРСТВО ТАРАСІВЦІВ”

У 80-х - 90-х рр. найпоміркованіші старі громадівці згуртувалися навколо редакції журналу “Киевская старина”, заснованого 1882 р. в Києві. За період свого чвертьстолітнього існування цей єдиний на теренах Наддніпрянщини українознавчий часопис набув значної популярності в колах української інтелігенції, сприяв утвердженню і поширенню українсько національної самосвідомості. В умовах жорстоких гонінь царизму на українську культуру, мову редакція “Киевской старины” дотримувалася належної обережності й до кінця ХІХ ст. не друкувала ніяких матеріалів з питань поточного суспільно-політичного життя. Зате редакція зуміла залучити до співробітництва в журналі вчених і письменників не тільки зі східних, а й із західних українських земель.

Не мала успіху “Киевская старина” у своїх намаганнях керувати громадівським рухом у всій Україні. Адже він старів, бо старіли віком його засновники, більшість із яких воліла не вносити кардинальних змін у культурно-просвітницьке спрямування діяльності громад. Один із найавторитетніших “старих” громадівців, учений-філолог Павло Житецький радиє своїм молодим колегам: “Якщо бажаєте працювати для українського народу, ставайте першокласними вченими і пишiть вашi працi українською

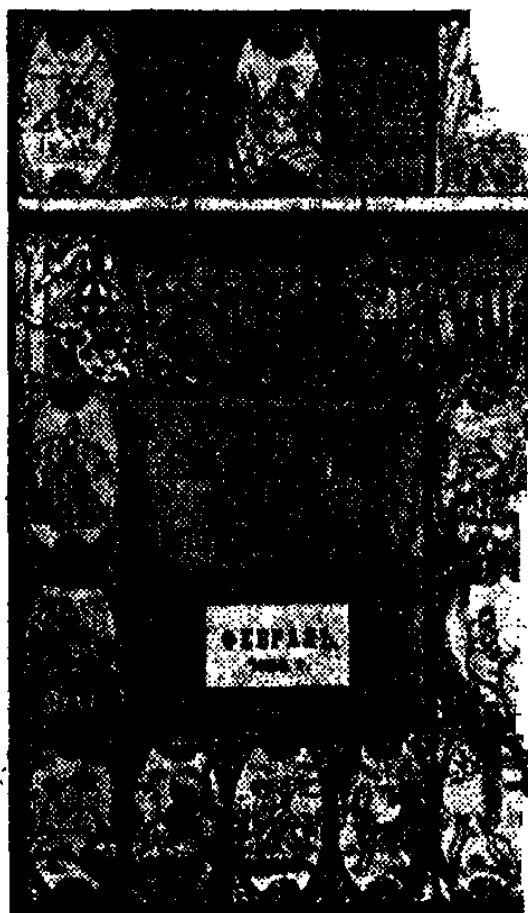


Рис. 67. Обкладинка журналу “Киевская старина”.

мовою, волею-неволею й чужі стануть вивчати українську мову, щоб знайомитися з вашими роботами”.

Однак такі розважливо-помірковані думки не сприймалися більшістю національно свідомої української молоді. Здебільшого це були студенти, які поривалися до активної суспільно-політичної діяльності заради української справи. З їхніх лав вийшли організатори таємного громадсько-політичного товариства “Братерство тарасівців” — студенти вищих навчальних закладів Харкова Іван Липа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич і студент Київського університету Віталій Боровик. Ця четвірка 1892 р. вирушила до Канева і там, на могилі Тараса Шевченка, проголосила себе “Братерством тарасівців” — організацією боротьби за утвердження Шевченкових суспільно-політичних ідеалів. За свідченням І. Липи, “святая святих для тарасівців це була самотійна Україна, іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв”.

У Харкові вони зблизилися з подружжям Олександром і Софією Русовими (активні учасники українського національного руху ще з 70-х рр.) і створили нову “Молоду громаду”, до якої увійшло понад 20 студентів. Зібрали бібліотеку нелегальної літератури та й самі готували до друку такі видання. На таємних зібраннях виступали з політичними доповідями, розпочали листування з однодумцями із Галичини, виробили статут і програму своєї організації. Гуртки тарасівців виникли також у Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі, Херсоні, Олександрії. Їх об’єднувала спільна програма, яку під девізом безсмертного Тараса (“Борітеся — поборете, Вам Бог помагає!”) надрукував 1893 р. львівський журнал “Правда”.

Декларуючи свою відданість загальнолюдському постулату, тарасівці називали себе космофілами\*, але й націоналами. Вони вважали, що реальний внесок до загальнолюдського поступу може зробити лише той народ, який розвивається на своєму національному ґрунті. Далі, торкаючись у своїй програмі суто українських справ, вони передусім проголошували єдність, соборність усієї України: “Україна Австрійська і Україна Російська однаково нам рідні і жодні географічні межі не можуть роз’єднати одного народу”. Тарасівці зобов’язувалися “віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває”, “розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з-під гнітучого їх деспотизму й централізму”, “перш за все домогатися для свого народу національної волі”, “підносити національне питання і право української нації скрізь, де тільки можливо”.

У спеціальному розділі програми, яким визначалися пріоритети практичної діяльності тарасівців, наголошувалося на необхідності впровадження

\* Космофіл — той, що любить весь світ.



української мови в суспільно-політичне життя, культуру, освіту, родинні взаємини. Щоправда, їхні уявлення про майбутній суспільно-політичний лад були маловиразні і зводилися до загального утопічно-соціалістичного ідеалу суспільства, “в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному”. Водночас автори програми виявили справжню державницьку далекоглядність, коли застерігали від занехаяння “справ економічних”, “знаючи й повсякчас пам'ятаючи, що тільки матеріально забезпечений нарід може дбати про національно-просвітні справи”.

Отже, програма тарасівців становила суміш поглядів романтичного націоналізму, політичного радикалізму та ліберального культурництва. Втілити в життя її національно-демократичні вимоги “Братерство тарасівців” не змогло, бо вже через рік після заснування було розгромлено. Царським жандармам вдалося натрапити на слід надісланої тарасівцями до Харкова і Херсона великої кількості забороненої літератури, яку відправляла зі Львова дружина Івана Франка Ольга. Почалися арешти та обшуки. До слідства притягли 24 чоловіка. Більшість із них зазнала тюремного ув'язнення, судового й адміністративного заслання. В історії українського національного руху “Братерство тарасівців” стало перехідною сторінкою від структурно малоорганізованого громадівства 60-х - 80-х рр. до постановня національних українських партій.

## “МОЛОДА УКРАЇНА”

У другій половині 90-х рр. самостійного значення, в українському національному відродженні набуває студентський рух. Його центр після розгрому харківського осередку “Братерства тарасівців” перемістився до Києва. 1895 р. тут виникла таємна “Українська студентська громада”. Її організували студенти Київського університету Василь Доманицький, Гліб Лазаревський (син відомого історика), П.Холодний, І.Руденко. Через два роки така ж організація виникла у Харкові. Нею керували Дмитро Антонович (син київського професора), Михайло Русов, Олександр Коваленко, Юрій Коллард, Борис Мартос, Лев Мацієвич та ін. За кількістю учасників “Харківська студентська громада” була найбільшою: вона налічувала близько 100 членів. У Полтаві створили “Полтавську семінаристську громаду”. До неї увійшла молодь духовної семінарії — Симон Петлюра, брати М. і В. Міхновські, С. Андрієвський, М. Ткаченко та ін.

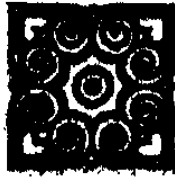
Члени студентських громад обстоювали вільний розвиток української національної культури та економіки, а в політичних питаннях боротьби за українську справу дотримувалися різних поглядів: автономістських, федеративних, самостійницьких. Практичну роботу, спрямовану на піднесення

національної самосвідомості вели як відкрито, так і нелегальними засобами. Влаштували у провідних містах самодіяльні концерти і театральні вистави, виступали з лекціями, поширювали в масах українську публіцистичну і художню літературу, політичні прокламації.

1898 р. "Харківська студентська громада" організувала нелегальний вечір пам'яті Тараса Шевченка. На ній виконували пісні на слова геніального поета, а також гімн "Ще не вмерла Україна". Із сольним співом виступив студент Гнат Хоткевич (майбутній письменник і вчений-українознавець). З промовама виступали запрошені представники грузинського, вірменського і польського студентських земляцтв. Того ж року на пропозицію Дмитра Антоновича у Києві скликали нелегальний всеукраїнський з'їзд студентських громад. У його роботі взяли участь і представники від українського студентства Львова (Д. Лукіянович) та Відня (Р. Сембратович). Надрукована у Галичині відозва з'їзду закликала українську молодь пропагувати широке запровадження конституційних демократичних свобод слова, друку, зборів, повсюдного вживання рідної мови, поширювати в масах друковані видання українською мовою.

1899 р., знов у Києві, відбувся другий всеукраїнський студентський з'їзд. На ньому були представники українських студентських громад Юр'єва (нині — Тарту в Естонії) і Петербурга. Надруковані листівками "Оповідання" про з'їзд і "Програму української національної партії" вітав Іван Франко, який назвав новоутворену всеукраїнську студентську спілку "Молодою Україною". Документи спілки були значно виразніші за аморфні рішення першого з'їзду. Серед першочергових завдань ставилися такі: *"1. Спинити шкідливе й згубне для нашої нації винародовлення студентської молодіжні на Вкраїні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу. 2. Довести до відомости як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний взагалі та культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизма"*.

Щодо питань майбутнього суспільно-політичного ладу України та її взаємин із сусідніми державами, то "Молода Україна" фактично повторювала відповідні вимоги програми "Братерства тарасівців", успадкувавши і їхні утопічно-соціалістичні ідеали. Передбачалося практичне утвердження цих ідеалів шляхом реформування політичного та економічного життя суспільства. Отже, обирався шлях соціал-демократизму, вже визначений на той час діяльністю деяких партій зарубіжної Європи. Ідеологію соціал-демократизму взяла на озброєння й "Революційна Українська партія", яка постала з "Молодої України". Вона була заснована з ініціативи Дмитра Антоновича у Харкові 1899 р.



## § 4. Українці у польському і російському визвольних рухах

### УКРАЇНЦІ І ПОЛЬСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

Близько до серця брали діячі українського національного відродження прагнення польських революціонерів, котрі боролися проти царського самодержавства. Так, у грудні 1860 р. студент Київського університету Євген Моссаковський організував у військовому училищі підпільну групу, яка ставила собі за мету підготовку повстання українських селян на допомогу польському визвольному рухові, що активізувався на початку 60-х рр. До того ж прагнув інший київський гурток української молоді, очолений 1862 р. випускником гімназії Володимиром Синьогубом.

Його учасники організовували у селах “кобзарівщини” — велелюдні зібрання, на яких записували фольклор, відповідали на різні запитання селян, роз’яснювали цілі громадського руху. Сам Синьогуб за дорученням підполковника Андрія Красовського, викладача Київського військового училища, ветерана Кримської війни, спеціально виїздив до Переяславського повіту Полтавської губернії для революційної агітації серед селян і вербував добровольців для участі в польському визвольному повстанні.

Сам Красовський протягом 1861-1862 рр., до свого арешту, активно популяризував твори Т.Шевченка та закордонні революційні видання О.Герцена серед передової громадськості міста, вів революційну агітацію серед селян Канівського повіту. Дізнавшись, що дислоковані в місті війська мають послати на придушення селянського руху, Красовський склав і сам поширив серед солдатів відозву із закликом не брати участі в розправах над народом: *“Наказ сікти своїх і стріляти по них за те, що вони бажать землі і волі, хай він буде і самого царя наказ, все ж він наказ клятий. Виконувати його ні в якому разі не треба...”* Ці рішучі заклики знайшли підтримку серед багатьох солдатів. Царські власті поспішили заслати революціонера на каторгу в Сибір, де він незабаром і загинув.

Такою ж героїчно-трагічною була доля ще одного українського революціонера-демократа того періоду — Андрія Потебні, уродженця Сумщини, молодшого брата видатного вченого-мовознавця Олександра Потебні. Перебуваючи на військовій службі, він створив 1861 р. таємний “Комітет російських офіцерів у Польщі” як підрозділ заснованої М. Чернишевським всеросійської революційної організації “Земля і воля”. Потебня вчинив замах на російського намісника у Польщі, після чого змушений був перейти на нелегальне становище. Він їздив у Лондон до О. Герцена, який 1863 р. опублікував у “Колоколе” прокламацію, складену Потебнею від імені товариства “Земля і воля”. Це було звернення до офіцерства всіх військових частин російської армії, що, зокрема, проголошувало: *“Ми не відмовляємось від нашого попереднього переконання: військо, яке так довго служило петербурзьким царям, катам народу російського, військо мусить розпочати і його визволення”*.

Коли ж 1863 р. в Польщі вибухнуло повстання, Потебня негайно вирушив на місце подій. Він очолив один із повстанських загонів, але незабаром загинув у бою проти царських військ. У лавах поляків тоді перебувало близько 300 колишніх солдатів царської армії: росіян, українців, білорусів. На території Польщі біля містечка Люблін воював великий партизанський загін на чолі з Іваном Нечаєм. У ньому було понад 400 чоловік, здебільшого українців.

У Правобережній Україні, де також діяли польські повстанці, “Земля і воля” поширювала серед населення і царських військ листівки на підтримку визвольної боротьби. Польські повстанці розповсюдили тут і свою “Грамоту сільському народові”, в якій обіцяли *“орні землі, сіножаті і садиби панські і казенні, що їх за чини чи за викуп держали селяни”* законодавчо оформити *“на вічні часи власністю кожного хазяїна без жодної за них плати”*; проголошували *“обивательські рівності всіх перед кожним і щодо земської власності”*, *“свободу прав, віри, якої хто дотримується, і вживання своєї мови у школах, судах та інших земських установах”*.

Однак українські селяни не тільки не підтримали польських повстанців, а й здебільшого поставилися до них вороже. Відіграли свою роль, по-перше, традиційна і небезпідставна недовіра до будь-яких обіцянок панства, по-друге, щойно одержане від царської влади визволення з кріпацької неволі. Крім того, українські селяни не сприймали політичного ідеалу шляхетських повстанців щодо відновлення Польської держави у давніх кордонах. Власне у цьому й полягала основна причина поразки польського визвольного руху 1863-1864 рр. в Україні. Не здобувши підтримки народних мас, польські повстанці змушені були тут, як і в інших місцях, скласти зброю.

## ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ПЕТЕРБУРЗІ. ЙОГО СМЕРТЬ І ПОХОВАННЯ

Ім'я і творчість Тараса Шевченка стали прапором загальноросійської визвольної боротьби напередодні і після проведення реформи 1861 р. Оскільки царизм не дозволив поетові повернутися в Україну на постійне місце проживання, він оселився у Петербурзі. Тут зблизився з діячами керованої Миколою Чернишевським нелегальної організації "Земля і воля". У своїй революційній агітації "землевольці" широко використовували Шевченків "Кобзар". Його було видано 1860 р. у Петербурзі не тільки мовою оригіналу, а й у російському перекладі.

Вихід у світ українського видання "Кобзаря" негайно привітав друкований орган всеросійської революційної демократії — журнал "Современник", редагований Чернишевським і Добролюбовим. М. Добролюбов писав, що вся творча і громадська діяльність поета відображала найглибші інтереси народних мас, бо він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний. Тоді ж з'явилася схвальна рецензія на "Кобзар" і на сторінках ще одного прогресивного петербурзького журналу — "Отечественные записки". Анонімний автор, зокрема, наголошував: *"Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним. Яке співчуття викликають його твори, можна бачити з того, що великоросіяни, уродженці центральних і східних губерній, які ніколи не бачили в очі малоросіян, читають і вивчають їх напам'ять... У нього висловлено те, чого, може, народ ще й не говорив, але що він здатний сказати..."*

Наступного року "Современник", вітаючи рецензією Чернишевського вихід у світ першого номера українського журналу "Основа", не забув відгукнутися передусім добрим словом про Шевченка, ставлячи його творчу спадщину на світовий рівень: *"Коли у поляків з'явився Міцкевич, їм уже не потрібні стали поблажливі відгуки якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявляти власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоросійська література не потребує нічиєї ласки"*.

В останні місяці свого життя Шевченко був постійним гостем щотижневих публічних вечорів редакції журналу "Основа". Тут українські громадивці Петербурга та прихильні до них російські інтелігенти (зокрема, Микола Чернишевський, Іван Тургенєв, Павло Анненков та ін.) обмінювалися думками про шляхи, засоби й перспективи українського національного відродження. Активною участю у публічних "літературних читаннях", які регулярно провадив 1860 р. Літературний фонд, Шевченко доносив до російської громадськості правду про Україну, визвольні прагнення її наро-

ду. Тут український геній виступав поряд із такими найвидатнішими на той час світилами російської літератури, як Іван Гончаров, Микола Некрасов, Олександр Островський, Федір Достоєвський, Олексій Писемський, Яків Полонський, Аполлон Майков.

Водночас із ліричними поезіями Шевченко читав свої твори історичної тематики, зокрема, уривки з поеми "Гайдамаки", поему "Чернець".

Як багатозначний агітаційно-пропагандистський факт сприймалася публікація 1861 р. в "Современнику" російського перекладу поеми "Гайдамаки". Редакційна примітка пояснювала, що слово "Коліїщина" подібне до російського "Пугачовщина", тобто, "Современник" вказував на спільні шляхи антикріпосницької боротьби українського та російського народів і закликав до її посилення в нових історичних умовах. Отже, твори Шевченка ставали важливим чинником єднання всіх борців проти царського самодержавства.

Разом з Чернишевським і Добролюбовим Шевченко підтримував зв'язки із закордонним центром загальноросійської революційної демократії, очолюваним Олександром Герценом і Миколою Огарьовим. Вперше побачивши газету "Колокол", яку вони видавали, Шевченко її розцілював. А 1860 р. таємно передав за кордон Герцену примірник свого "Кобзаря".

Герцен також дуже високо цінував історичні заслуги великого сина українського народу, наголошуючи на тому, що він не лише геніальний поет, а й видатний політичний діяч. Для Чернишевського Шевченко став непохитним авторитетом в усіх найважливіших суспільно-політичних питаннях життя українського народу.

Рівно тижня не дожив Шевченко до проголошення реформи 1861 р., але він передбачав її грабіжницький характер. Адже невдовзі після повернення із заслання 1858 р. він писав у вірші "Я не нездужаю, нівроку":

*Добре не жди,  
Не жди сподіваної волі —  
Вона заснула: цар Микола  
Її приспав...*

26 лютого (10 березня) 1861 р. в петербурзькій казенній квартирі при Академії мистецтв обірвалося сорокасемирічне життя пророка українського народу. Похорон Шевченка 28 лютого перетворився в грандіозну громадсько-політичну демонстрацію. Сучасники-очевидці свідчать, що за його труною йшли представники українського і польського земляцтва у Петербурзі, усе студенство й професура Академії мистецтв та університету, художники, письменники, журналісти: "Вся Університетська набережна від Двірцевого до Миколаєвського мосту була заповнена народом". Над труною промови виголошували українською, російською і польською мовами.

А ввечері того ж дня українські петербурзькі громадівці, зібравшись пом'янути свого славного земляка, винесли одностайну ухвалу клопотатися перед властями про дозвіл перевезти прах Шевченка в Україну й поховати його на високій горі над Дніпром, згідно з поетичним заповітом померлого. Про смерть поета сповістили десятки періодичних видань у Росії, Україні й за кордоном. Зокрема, "Современник" зазначав: "Шевченко сделался народным поэтом, и Малороссия, его милая страна, с гордостью и любовью повторяет его имя".

Рівно через два місяці після поховання на петербурзькому Смоленському кладовищі — 26 квітня 1861 р. — цинкова труна з прахом поета у супроводі його близьких друзів Олександра Лазаревського і Григорія Честахівського помандрувала в Україну: спершу — залізницею до Москви, а далі на спеціально обладнаному возі — кінською упряжкою, яку з урочистою жалобою зустрічали й проводжали у містах і селах Росії та України. "Усю дорогу казали привітливі слова батькові Кобзареві", — писав землякам у Петербург Честахівський. У Києві труну затримали на три дні (6-8 травня), провели урочисту церковну відправу. Шану Тарасові віддали тисячі киян, але промови у церкві генерал-губернатор заборонив. І тоді крізь натовп у церкві протиснулася невідома жінка в жалобному одязі й уклонившись домовині, мовчки поклала на неї терновий вінок. Близький приятель Шевченка, а пізніше його перший біограф Михайло Чалий, який брав участь у траурній церемонії, так прокоментував той мужній патріотичний вчинок невідомої прихильниці великого Кобзаря: "... красномовніш надгробних слів виразила вона те, що відчував кожний з нас".



Рис. 68. Похорон Т.Шевченка у Каневі. Художник В.Болдирев.

З Києва до Канева труну перевозили по Дніпру пароплавом. Київський губернатор негайно надіслав начальника канівської поліції розпорядження, в якому наказував: **“Так как при погребении, по всей вероятности, будет большое стечение народа, то я предписываю Вашему высокоблагородию принять надлежащие меры к сохранению порядка и о последующем мне доести”**. Предбачення високопоставленого царського чиновника цілком справдилося. 10 (22) травня до Канева на урочисте богослужіння у зв'язку з прибуттям домовини із прахом Шевченка зібралось все населення міста і жителі навколишніх сіл. *“Стільки народу, скільки, може, Канів і не бачив на своєму віку”*, — слушно зазначив у своїй хроніці Шевченкового життя Олександр Кониський.

Протоієрей І.Мацкевич у промові над труною виголосив: *“Минуть віки і далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити у Каневі: от і живи до кінця світу. А ти, Україно! Побожно шануй наше місто, бо у нас почивають кістки Тараса Шевченка”*. Були й інші промови українською, російською, польською та білоруською мовами. Їхню спрямованість так охарактеризував у таємному рапорті канівський поліцмейстер: *“Шевченка називали батьком України, слава якого не померкне надовго, бо його твори містять зародок майбутньої величі оспіваної ним країни”*. Одержану з Канева інформацію київський генерал-губернатор у своєму донесенні петербурзьким верховним властям роздмухав ще більше: **“... говорили речи, в которых ясно высказывалась будто надежда на будущую свободу Малороссии”**.

Відтоді для Російської імперії Шевченкова творча спадщина стала найнебезпечнішою загрозою і символом українського державиницького сепаратизму.

## РЕВОЛЮЦІЙНІ НАРОДНИКИ В УКРАЇНІ

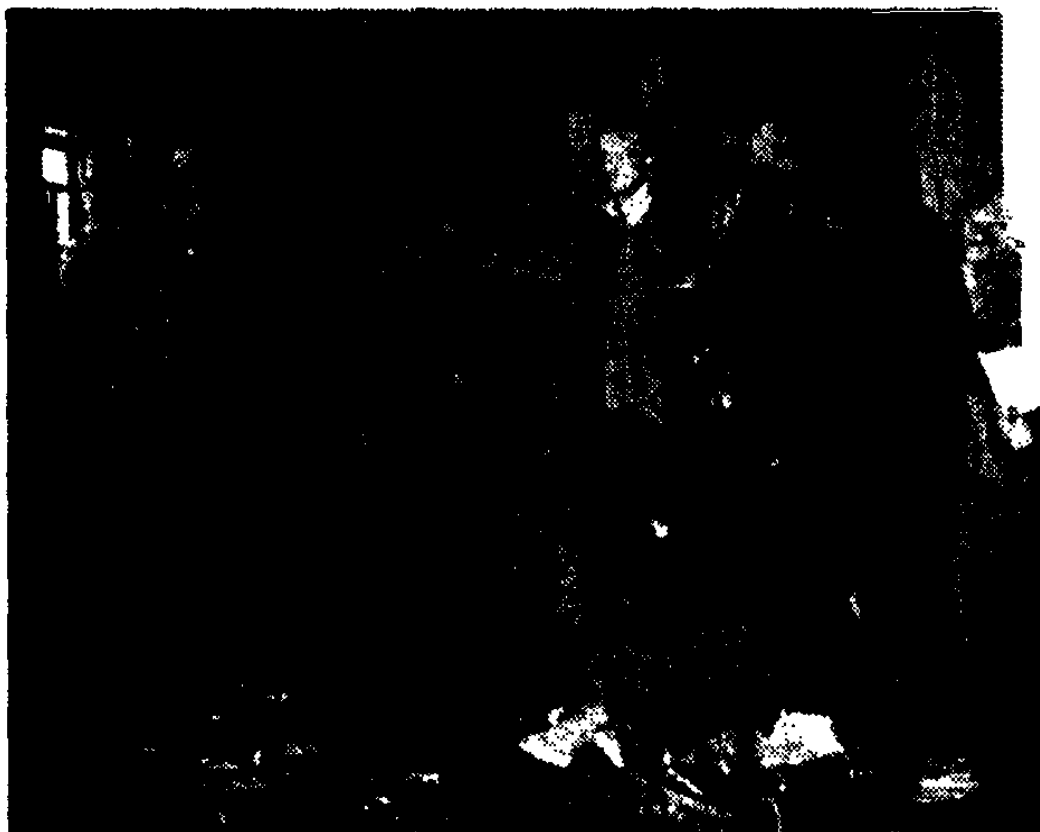
Естафету антиімперської визвольної боротьби у 70-х рр. підхопили революційні народники. Їхні гуртки, які виникли й діяли як у російських, так і в українських губерніях (зокрема в Києві, Одесі, Чернігові), підтримували між собою зв'язки і зрештою були підпорядковані єдиному централізованому керівництву в Петербурзі.

Щоб посилити революційну активність селян, народники вели з ними бесіди про необхідність встановлення такого ладу, який дав би свободу і рівність усім трудящим. Для ведення агітації вони оселялися в селах, влаштувалися там на роботу писарями, вчителями, фельдшерами, шевцями, ковалями. Пропаганду вели під гаслом **“Земля і воля народові”**, обстоювали запровадження на місцях селянського самоврядування. Засобом втілен-



ня у життя цієї далекосяжної програми вважали повсюдну організацію селянських повстань, що переростуть у революцію.

Активний учасник народницького руху в Україні Володимир Деб-горій-Мокриєвич писав у своїх "Спогадах": "...Ми вели багато розмов про наші спільні плани. Як ми були переконані, на Волзі, Дону і Дніпрі збереглася в народі більше революційних традицій, ніж у середній Росії, оскільки найбільші народні рухи відбувалися на окраїнах: пугачовщина була на Волзі, бунт Степана Разіна — на Дону, гайдамаччина — на Дніпрі. Ми гадали, що там, де вже раз відбувався революційний рух, там він легше може виникнути вдруге, і тому вирішили не розкидатись по всій Росії, а зосередити наші сили саме в таких місцевостях, які мали певне історичне минуле. Отже, за нашим планом, одні мали діяти на Дніпрі, інші — на Волзі... Питання про революційність селянської маси ми виразно розв'язували позитивно, незважаючи на те, що для такого розв'язання не мали серйозних даних. Усі свої докази на користь цієї думки ми брали: більш-менш віддаленого історичного минулого, не знаходячи таких у сучасності. Так, між іншим, доказом революційності українських селян я вважав їхню поведінку під час польського повстання, переслідування ними польських "панів-повстанців" і ту ненависть, з якою вони ставились тоді взагал до панів, у розряд яких ставили всіх людей привілейованого звання. Ми одягали європейські костюми".



*Рис. 69. Арешт пропагандиста.  
Художник І.Рєпін. 1888-1889 рр.*

Саме в такому дусі діяли народники і в Україні. 1875 р. одна з їхніх груп з'явилась у Чигиринському повіті Київської губернії, бо розраховувала як на історичні традиції участі місцевого населення у визвольних змаганнях, так і на його бойові настрої, виявлені незадовго перед тим у боротьбі проти насильницького розмежування царськими чиновниками земель на користь заможного селянства.

Народники Яків Стефанович, Лев Дейч та Іван Бохановський сфабрикували "царську грамоту", в якій закликали селян організувати в селах озброєні "таємні дружини", що мали у визначений час піднятися проти царських чиновників, дворян і взагалі усіх визискувачів. Грамота спокушала селян світлим майбутнім, що начебто настане внаслідок переможного повстання: *"Коли ж священна боротьба ваша з дворянами, цим хитрим, але слабким ворогом вашим, з Божою допомогою закінчиться для вас перемогою, — тоді вся земля з лісами і сіножатями буде таким самим безплатним добром вашим, як вода, сонячне світло і всякий інший дар Божий, створений для людини; не буде ненависного вам дворянського начальства, що не знає жалю до вас, і запанує тоді свобода і благоденство на землі Російській"*.

Учасники "таємних дружин" періодично провадили зібрання, на яких обговорювали питання поточної соціальної боротьби і плани майбутнього повстання. Та в середині 1877 р. вони були викриті царськими властями і заарештовані. До слідства притягнули понад тисячу селян. Їхніх ватажків засудили до каторги і заслання. Народникам-організаторам цього руху, що увійшов в історію під назвою "чигиринська змова", загрожувала смертна кара, але їм вдалося втікти з тюрми. "Чигиринська змова" довела самим народникам їхню неспроможність очолити селянський рух.

Тоді вони спробували вести пропаганду серед інших верств населення, зокрема робітників. 1880 р. народники створили у Києві "Південно-російський робітничий союз". Своім впливом він охопив майже тисячу робітників заводу "Арсенал" та Головних залізничних майстерень. "Союз" мав нелегальну друкарню, в якій розмножував прокламації. За містом провадилися регулярні таємні сходки. На них обговорювалися питання політичної боротьби з підприємцями. Основним засобом цієї боротьби керівники "Союзу" вважали терор проти експлуататорів та їхніх прислужників. Зрозуміло, що цей метод революційної боротьби не міг бути ефективним, бо спрямовувався не проти гнобительського ладу, а лише проти окремих його представників. Не проіснувавши й року, "Союз" припинив свою діяльність після арешту його керівників Єлизавети Ковальської, Миколи Щедрина, Софії Богомолець, Івана Кашиицева.

Неспроможною виявилася і народницька тактика терору проти високих царських урядовців і самого царя. Успішний замах на Олександра II 1 березня 1881 р. нічого не змінив у соціальному і політичному устрої країни.

Новий цар Олександр III спровадив на шибеницю революціонерів, причетних до замаху.

Серед них були й керівники всеросійської організації “Народна воля” зокрема, син полтавської козачки і дворового кріпака з Криму, колишній студент Одеського університету Андрій Желябов, який свою боротьбу проти російського самодержавства розпочинав в Одеській українській громад. Вступивши до “Народної волі”, він не поривав зв’язків з учасниками українського національного руху, взірці мужності шукав в історії українського козацтва, захоплювався гоголівським Тарасом Бульбою і навіть вибрав собі конспіративне ім’я “Тарас”. На суді заявив: “Я служив визволенню народу”

Найближчою революційною соратницею Желябова була Софія Перовська — дочка високого царського урядовця, який свого часу навіть обіймає посаду петербурзького губернатора. Перовська була правнучкою останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Ще до засудження на смерті вона протягом кількох років вела наполегливу пропаганду в народних масах, закликала їх рішуче обстоювати свої громадянські права, за що неодноразово піддавалась арештам та ув’язненню.

Син сільського священика з Чернігівщини, студент Петербурзької медико-хірургічної академії Микола Кибальчич також був засуджений до смертної кари як безпосередній виготовлювач вибухових снарядів для здійснення терористичних актів. Він теж розпочинав революційну діяльність з антисамодержавної пропаганди серед селян на Київщині. За це

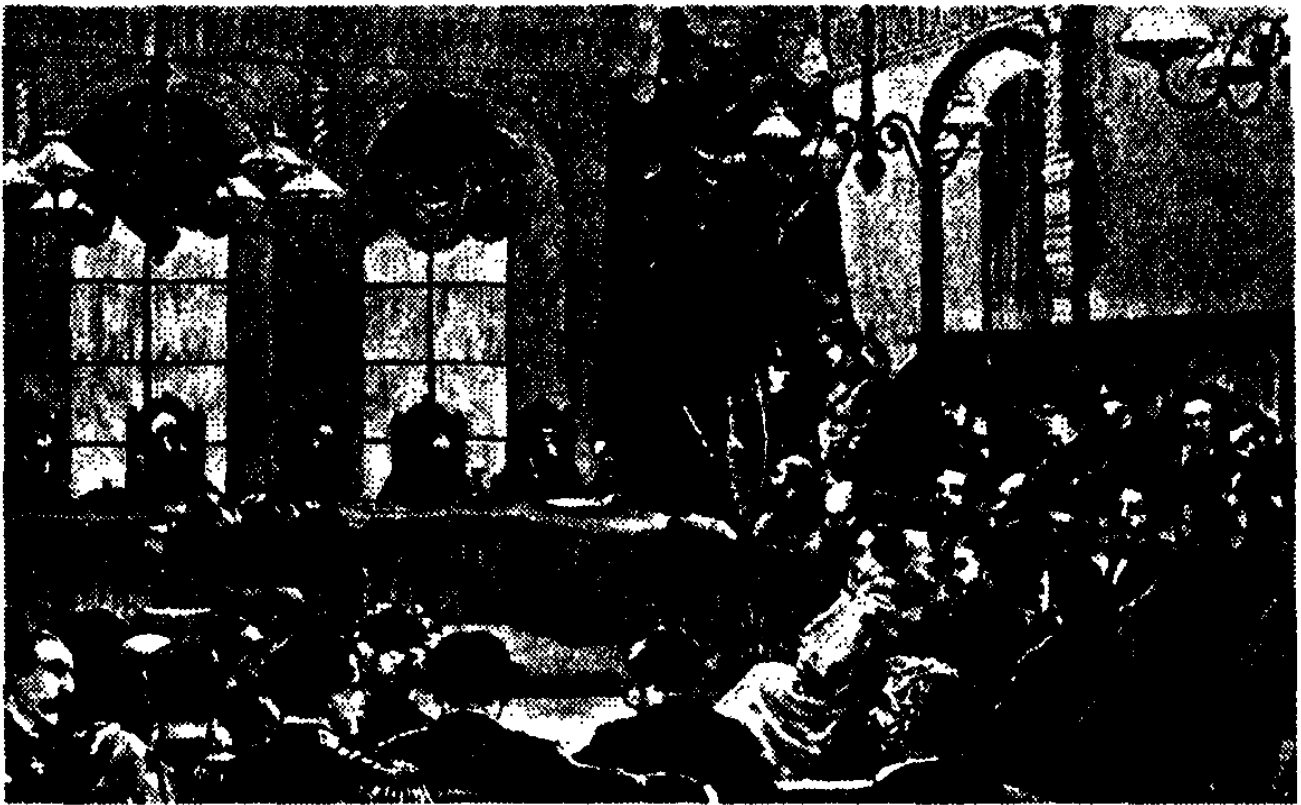


Рис. 70. Суд над першоберезневцями. Художник Д.Бреєр. 1881 р.

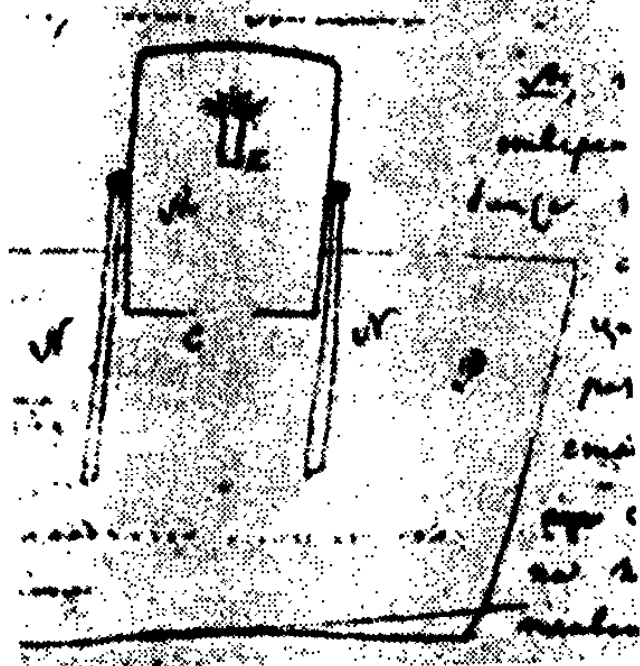


Рис. 71. Микола Кибальчич та його креслення реактивного космічного корабля.

зазнав трирічного ув'язнення у Київському тюремному замку. Потім під псевдонімом "Дорошенко" часто друкувався у легальних журналах і газетах, зиову пропагуючи народницькі суспільно-політичні ідеали — "почастки культурного, частки соціалістичного характеру", як засвідчив він на суді. За кілька днів до страти Кибальчич завершив у петербурзькій тюрмі розробку першого у світі науково обґрунтованого (з кресленнями) проекту реактивного космічного корабля.

У своєму заповіті геніальний винахідник писав: "Я вірю у справдження своєї ідеї, і ця віра підтримує мене у моєму жахливому становищі. Якщо ж моя ідея після ретельного обговорення вченими спеціалістами буде визнана здійсненою, то я буду щасливий тим, що надав величезну послугу Батьківщині та людству". Однак царські жандарми після виконання смертного вироку заховали опис проекту в своїх архівах, і до 1917 р. про це не знав жоден учений.

Та не відразу царизмові вдалося ліквідувати численні гуртки народників. До середини 80-х рр. вони продовжували нелегальну агітаційно-пропагандистську діяльність, розповсюджували антицаристську літературу, друкували революційні відозви. З народництвом цього періоду пов'язані й перші кроки суспільно-політичної діяльності згодом видатних українських письменників Павла Грабовського і Михайла Коцюбинського. Грабовський брав участь у роботі одного з народницьких гуртків у Харкові, двічі його за це заарештовували, а 1888 р. заслали в Сибір. Коцюбинський також відвідував нелегальні засідання народницьких гуртків у Кам'янці-Подільському, за що потрапив під арешт і перебував під таємним наглядом поліції.

У 1885 р. уцілілі діячі народницького руху, щоб якось активізувати його, скликали в Катеринославі нелегальний загальноросійський з'їзд. Та невдовзі царські власті заарештували обраних на ньому керівників, а відтак — припинили свою діяльність і революційно-народницькі гуртки на місцях. Народники так і не змогли ні підняти селянської революції, ні повалити царизм і зрештою втратили провідну роль у загальноросійському визвольному русі.

## ПЕРШІ РОБІТНИЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Соціал-демократична інтелігенція в Україні, засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, докладала зусиль, щоб довести його основні ідеї до свідомості якомога більшого числа робітників. Протягом другої половини ХІХ ст. відбувався процес прищеплення соціалістичних поглядів робітничим масам. Займалися цим переважно загальноросійські робітничі організації, які виникали то тут, то там в Україні. Першою політичною організацією був "Південноросійський союз робітників", що виник в Одесі 1875 р.

Об'єднавши близько 250 робітників (українців, росіян, молдаванів, поляків та ін.), "Союз" розгорнув революційну пропаганду безпосередньо на підприємствах, розповсюджував нелегальну літературу і навіть організував вивчення праць К.Маркса "Капітал" і Ф.Енгельса "Становище робітників в Англії". Пропагувалася і революційно-демократична поезія Т.Шевченка, М.Некрасова. Члени "Союзу" керували страйками на заводах Одеси, поширювали свої прокламації і в інших містах, зокрема у Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Керчі. А в Ростові-на-Дону та Кишиневі діяли філії "Союзу", які мали забезпечувати своєчасну і систематичну підтримку всіх революційних заходів одеського робітництва.

На відміну від народників, члени "Союзу" на перше місце ставили вимоги політичних свобод. На статут організації прямий вплив мали матеріали Міжнародного товариства робітників (Інтернаціоналу), написані К.Марксом. Отже, статут пропагував ідеї "визволення робітників з-під гніту капіталізму і привілейованих класів", встановлення справедливого порядку "насильницьким переворотом, який знищить усякі привілеї і переваги та поставить працю основою особистого суспільного добробуту". Він зобов'язував членів "Союзу" в усіх громадських справах керуватися принципом "один за всіх і всі за одного".

Пропаганда провадилася дуже обережно і послідовно; для робітничих мас мета товариства полягала в поліпшенні їхнього матеріального побуту через асоціацію, вони збирали гроші для організації кас взаємодопомоги. Тільки випробуваним і підготовленим членам повідомлялися справжні цілі товариства, тому воно складалося з "ведмедів" і "вожаків". "Ведмедів",



тобто, невтаємничених членів товариства, налічувалося кілька сотень. Мало хто з них здогадувався, що остаточна мета організації полягає у поваленні існуючого ладу і що гроші, які збиралися, призначені для відрядження пропагандистів в інші міста.

Керував "Союзом" Євген Заславський — інтелігент із зубожілої дворянської родини, колишній студент вищих навчальних закладів Москви і Петербурга, які, однак, він не закінчив і поринув у революційну діяльність. Спочатку вів агітацію серед селян Полтавщини, а згодом, переїхавши до Одеси, зайнявся пропагандою серед робітників. На сходках робітництва він абсолютно нічим не вирізнявся з маси. Навіть ніколи не виголошував промов, бо не мав ораторських здібностей. Зате залюбки вів бесіди з робітниками. У грудні 1875 р. жандармсько-поліцейські охоронці влади розгромили "Союз". Євген Заславський був засуджений до 10 років каторги, але незабаром після судового вироку помер у в'язниці. Засуджені були і його найближчі соратники. Однак справа "Союзу" не забулася.

Невипадково саме в Одесі 18 березня 1878 р. відбулася сходка робітників, приурочена до дня пам'яті Паризької Комуни (1871 р.). Вона схвалила вітальне звернення до робітників Франції, де, зокрема, зазначалося: *"Ми працюємо на своїй батьківщині для тієї ж великої мети, для досягнення якої загинуло в 1871 році на барикадах Парижа стільки ваших братів, сестер, батьків, синів, дочок і друзів. Ми з хвилюванням чекаємо тієї історичної хвилини, коли і ми зможемо кинутися в бій за права трудящих, проти експлуататорів, за перемогу розумової, моральної та економічної свободи"*.

Активізувала робітничі маси, звичайно, інтелігенція, перейнята ідеями марксизму. 1883 р. в Женеві розпочала видавничу діяльність перша марксистська група "Визволення праці", очолювана Георгієм Плехановим. Її друковані матеріали нелегально переправлялися до Російської імперії. Одним із найважливіших перевалочних пунктів транспортування російськомовної марксистської літератури став Львів, де для неї створили спеціальне книгосховище. Уже звідси різними способами й шляхами видання плехановської групи переправлялися і до великих міст України — Одеси, Катеринослава, Харкова.

Цю літературу активно стали використовувати нелегальні марксистські гуртки. Спершу вони склалися переважно із студентів, а то й гімназистів-старшокласників. Чим же викликало їхні симпатії марксистське вчення? На це запитання спробував відповісти у своїх мемуарах учасник київського соціал-демократичного руху 90-х рр. Микола Бердяєв, тоді студент університету, а пізніше видатний російський релігійний філософ: *"...марксистська течія... стояла на значно вищому культурному рівні, ніж інші течії революційної інтелігенції. Це був тип мало подібний на той, з якого згодом вий-*

шов більшовизм... У марксизмі мене більше за все заповонив історіософічний розмах, широчінь світових перспектив. Проти марксизму старий російський соціалізм мені уявлявся явищем провінційним. Марксизм кінця 90-х рр. був, безперечно, процесом європеїзації російської інтелігенції, прилученням її до західних течій, виходом на більший простір. Я був дуже антинаціоналістично настроєним і дуже звернутим до Заходу. Я цілком приймав марксістську критику капіталізму. Марксизм розкривав можливість революції у той час, як старі революційні напрями зазнали поразки. У мене була потреба здійснити у житті свої ідеї, я не хотів залишатися далеким від реальної дійсності мислителем”.

Отже, молодих інтелігентів марксизм вабив не абстрактними положеннями його економічної теорії, а чисто практичними орієнтирами удосконалення суспільного життя, чітким визначенням мети і засобів її досягнення. Ось чому вже найперші інтелігентські марксистські гуртки відразу ж робили спроби проникнути в робітниче середовище і створювати революційні організації на заводах і фабриках.

Найбільших успіхів у цьому напрямку досяг революціонер-робітник Ювеналій Мельников, уродженець с.Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії. 1892 р. він заснував у Києві слюсарну майстерню, яка фактично стала школою навчання марксистських агітаторів. Учні цієї школи організовували гуртки на фабриках і заводах, забезпечували їх марксистською літературою, керували страйками. Прагнучи якнайширше розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу, Мельников переконував своїх учнів: “Краще підняти масу на один дюйм, ніж одного чоловіка на другий поверх”. Для керівництва пролетарським рухом було створено “Київський робітничий комітет”. Нелегальна друкарня випустила кілька прокламацій, написаних Мельниковим. Проте його активну революційну діяльність перервали 1896 р. арешт і заслання.

За дорученням керованого Володимиром Ульяновим (пізніше прибрав собі псевдонім “Ленін”) петербурзького “Союзу боротьби за визволення робітничого класу” в Україну виїздила Надія Крупська для налагодження зв'язків із тутешніми марксистами. У Полтаві вона провела нараду з місцевими і київськими революціонерами й домовилася з ними про скликання першого з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Але керівників та найактивніших членів петербурзького “Союзу ...” на той час уже заарештували. Серед вилучених поліцією матеріалів був і рукопис поеми Тараса Шевченка “Сон”. А вже до керівництва “Союзу ...” входили уродженці України — Петро Запорожець, Олександр Малченко, Яків Ляховський, брати Степан та Іван Радченки.

Заарештованим власті заборонили проживати в столиці й вислали їх у різні краї Російської імперії. Але таке покарання мало несподіваний резуль-



тат. Так, висланий до Катеринослава робітник Іван Бабушкін і тут створив 1897 р. таку ж організацію. У цьому йому допоміг Ісаак Лалаянц, який добровільно прибув із Самари до Катеринослава для активізації революційного руху. У Катеринославському "Союзі боротьби за визволення робітничого класу" пройшов школу і робітник Григорій Петровський, який незабаром став професійним революціонером.

Незаконна катеринославська робітничка організація поступово охопила найбільші промислові підприємства.

Тісний зв'язок вона налагодила з Києвом, де 1897 р. також утворився "Союз боротьби за визволення робітничого класу". Очолили його Борис Ейдельман, Павло Тучапський, Віра Крижанівська та інші марксистки.

Учасники як катеринославського, так і київського "Союзів ..." нелегально друкували й розповсюджували на заводах і фабриках агітаційні прокламації проти експлуатації робітників і сваволі царського режиму. Київський "Союз ..." видавав і "Рабочую газету", з якою пов'язував підготовку першого з'їзду російських соціал-демократів. Такий з'їзд відбувся 1-3 березня 1898 р. в Мінську. Серед дев'яти його делегатів четверо прибули з України: від "Союзу ..." в Києві — П.Тучапський, у Катеринославі — К.Петрусевич, від київської "Рабочей газети" — Б.Ейдельман і Н.Вигдорчик.

З'їзд проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Вона стала першою політичною партією загально-російського спрямування, що поширювала свій вплив на Україну. Проте відразу розгорнути діяльність не змогла. Про з'їзд дізналися й професійні охоронці Російської імперії. 11-12 березня обшуки й арешти відбулися у 27 містах імперії. Заарештували й більшість учасників I з'їзду РСДРП. У Києві до в'язниці потрапило 142 члени місцевого "Союзу боротьби за визволення робітничого класу".

Однак це не поклато край соціал-демократичному робітничому рухові. Цікаве свідчення того ж таки М.Бердяєва: *"... стан, у якому перебував я і багато інших, коли соціал-демократи у великій кількості були запроторені до тюрми, містив у собі щось зовсім особливе, що зараз має здаватися кумедним. У нас зовсім не було такого відчуття, що ми провалилися, навпаки, настрої у нас був переможним, нам здавалося, що починається нова ера у визвольному русі, що скрізь, і навіть у Західній Європі, буде резонанс на наш арешт"*.

Справді, зовсім байдужі до проблем українського національного відродження, навіть, за відвертим визнанням М.Бердяєва, "антинаціоналістично настроєні", київські соціал-демократи кінця XIX ст. влилися у загально-російський суспільно-політичний рух, сподіваючись і на увагу західноєвропейської соціал-демократії. Але та не помічала росіян так само, як вони нехтували дедалі активнішим українським національним рухом.

## РОСІЙСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ТА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Звичайно, діячів українського національного відродження не могло не обурювати байдуже, ба навіть зневажливе ставлення до нього з боку як російських, так і польських революціонерів. Тим більше, що українці, хоча й епізодично, але допомагали полякам виборювати незалежність, незважаючи на те, що ті не уявляли Польщі без Правобережної України. Загалом же така шовіністична позиція польських революціонерів не могла сприяти їхньому єднанню з діячами українського національного руху, попри те, що ті й ті прагнули до повалення Російської імперії. Те саме можна сказати й про діячів російського визвольного руху. З одного боку, вони розхитували політичний режим царського самодержавства, а з другого — нехтували українською справою. Це стосувалося усіх російських революційних організацій (від народницьких до соціал-демократичних), що діяли в Україні, а тому від них відверталися справжні українські патріоти.

За кордоном українські політичні емігранти М. Драгоманов, С. Подолінський, М. Зібер намагалися порозумітися з російськими революціонерами, щоб активніше впливати на визвольний рух як українців, так і росіян. У середині 70-х рр. Сергій Подолінський зав'язав листування з Валерієм Смирновим — провідним діячем емігрантського видавництва російських народників "Вперед". Ось характерні міркування українського революційного демократа, викладені в його листі від 17 травня 1875 р.: "Загалом кажучи, якщо взаємини між українофілами і радикалами-росіянами бувають або, точніше сказати, бували дуже напружені, то майже одна причина тому була — невизнання росіянами українців окремим народом. Це невизнання деколи прямо висловлене, деколи ж побічно, напр., ходінням в український народ без знання його мови. Подібне ставлення до справи, погодьтеся, є безглуздом, і я вірю, що якби Ви у справі міжнародного соціалізму не погоджувалися, наприклад, із Врублевським\*, якщо би Ви стали заперечувати самотійність польського народу і стали вести пропаганду в Польщі на незрозумілій для поляків мові, то Вашій дружбі із Врублевським настав би швидкий кінець. Тепер кращі з радикалів-росіян повністю згодні з цим, і коли бажають працювати в Україні, вивчають її мову, звичайно тощо, і в такому разі втішаються у своїй праці повним співчуттям українофілів".

На жаль, у реальному житті таке співчуття українській справі "радикали-росіяни" виявляли дуже рідко. І взагалі російські революціонери залишалися хронічно глухими до переконливих аргументів засновників україн-

\* Врублевський Валерій — діяч польського визвольного руху та Міжнародного товариства робітників (Інтернаціоналу).

ської вільної преси за кордоном, що задля їхньої ж користі їм потрібно брати до уваги українську справу.

Більше того, цілковите ігнорування національних потреб українського народу з боку російських революціонерів збігалось з русифікаторською політикою царського самодержавства. М. Драгоманов мав усі підстави заявити на сторінках своєї відомої праці "Історична Польща і великоруська демократія" (Женева, 1881 р.): "... дуже багато російських соціалістів найсерйознішим чином зрозуміли формулу Інтернаціоналу: "Пролетарі всіх країн [націй] єднайтеся!" у такому вигляді: "Пролетарі всіх країн, підлеглих російській державі, обрусівайтесь!"

Та й українську демократичну молодь (уже значною мірою зрусифіковану в середніх і вищих навчальних закладах, "покручену" зросійщеним побутом великих міст України) асиміляція не дуже лякала. У російських організаціях українська молодь знаходила вихід своїй енергії, можливість активної діяльності, "освяченої" високими ідеалами повалення деспотичних, антинародних режимів. Тому й не дивно, що серед російських революціонерів опинилося так багато українців, у тому числі й нащадків видатних патріотів. 1878 р. в Одесі за участь у підготовці замаху на царя присудили до смертної кари Дмитра Лизогуба — нащадка давнього козацько-старшинського роду. Батько Дмитра — Андрій Лизогуб — товаришував з Шевченком, підтримував його на засланні морально й матеріально. Дмитро ж на "справу революції" пожертвував усі гроші, одержані віддажу багатой родинної спадщини.



Рис. 73. Михайло Драгоманов.

Разом із Лизогубом за терористичні дії проти царських урядовців повісили і його товариша — Володимира Малинку, також сина українського поміщика з козацько-старшинського роду. За збройний опір царським властям під час арешту народницьких угруповань в Одесі і Києві засуджено військовими судами до розстрілу Івана Ковальського і Валеріана Осинського. А це ж були українські патріоти, які хоч і присвятили своє життя загальноросійській революційній справі, але не поривали зв'язків зі своїм народом, вболівали за його долю, мову, культуру.

З діяльністю російського народництва в Україні пов'язали своє життя Володимир Дебогорій-Мокриєвич, Сергій Кравчинський (Степняк), Фелікс Волховський, які також не цуралися свого роду, писали прокламації та популярні брошури українською мовою, підтримували контакти з діячами українського національного руху. Вони дуже шанували Михайла Драгоманова. У листі до нього 1880 р. засвідчив свою прихильність до ідеї автономії України лідер російської народницької організації Андрій Желябов. Водночас він критикував провідників українського руху за надто обережну поміркованість у боротьбі проти національного гноблення України. Та загалом співдружності між російськими народниками й українофілами не було.

Більше поталанило в порозумінні з М. Драгомановим та його закордонним центром українського національного руху Володимиру Мальованому. Член Одеської громади, він і в Україні зумів налагодити співробітництво з народницькими нелегальними гуртками в Одесі, Києві, Харкові. Мальований належав до тієї національно свідомої і демократичної молоді, яка з середини 70-х рр. поповнила українські громади й спонукала їх до рішучих заходів у боротьбі проти національного поневолення українського народу. В еміграції Мальований тривалий час спілкувався з Драгомановим. Вони дійшли висновку, що на противагу організаціям російського народництва потрібно створити українську загальнополітичну партію на засадах "громадівського соціалізму" та ідей українського національного відродження.

В Україну Мальований повернувся 1883 р. з проектом програми української партії соціал-федералістів. Федералістські засади взаємин України і Росії у цьому проекті протиставлялися беззастережному централізму російського народництва, яке не визнавало ніяких ні партійних, ні державних автономій за національними ознаками. Проект вирізнявся реалізмом і моральністю принципів визвольної боротьби. Українські соціал-федералісти не вірили у революцію, а обстоювали еволюційний шлях розвитку суспільства, відкидали методи тероризму і політичного шахрайства на кшталт "чигиринської змови". Вони прагнули до встановлення конституційного державного ладу, запровадження економічних і соціальних реформ правовими методами.

Побувавши у Києві, Одесі, Харкові, Єлизаветграді та інших містах, Мальований переконався в прихильності багатьох учасників національного руху до ідеї створення першої української самостійної політичної партії. Надійних помічників та умілих агітаторів Мальований знайшов в особі Івана Присецького і Ганни Пчолкіної. Лише арешт та заслання до Сибіру припинили їхню бурхливу діяльність щодо організації партії. Драгоманов, який аж до своєї смерті (1895 р.) боровся за політизацію національного руху, так і не діждався створення української політичної партії. А за життя він не раз публічно висловлював занепокоєння тим, що багато молодих українців, нехтуючи національними інтересами свого народу, вступали до російських революційних організацій. Драгоманов оцінював це явище як зраду національних інтересів і пояснював його колоніальним становищем України. Російська імперія відбирала в українського народу його інтелігенцію разом зі школою, наукою, мистецтвом, політикою.

Не похвали, а жалю заслуговували українці — найсамовідданіші учасники російського визвольного руху, котрі для рідного народу стали пропащою силою. Так само услід за Драгомановим вважали і його послідовники Іван Франко та Михайло Грушевський, не боячись зловорожих звинувачень у національній обмеженості, з якими кидалися на них просякнуті імперським мисленням російські революціонери і демократи.

Подальший розвиток історичних подій довів правоту провідників українського національного руху.



## § 5. Українська культура другої половини XIX ст.

### ОСВІТА

У другій половині XIX ст., як і раніше, розвиток української культури відбувався в умовах імперських колонізаторських режимів, які панували в Україні. Найтяжче доводилось народній освіті. Хоча преса 60-х рр. і відзначала особливе тяжіння до грамоти,

яке з'являлося в народі ("Селяни один за другим самі приводять дітей у науку", — писав 1862 р. український журнал "Основа"), імперські правителі зовсім не дбали про те, щоб навчити бодай читати й писати кожну українську дитину. Як початкових, так і середніх шкіл не вистачало навіть для тих, кому дозволяли навчатися матеріальні статки. Число початкових шкіл в Україні під владою Росії зросло протягом другої половини ХІХ ст. з 1300 до 17 000, однак і після цього понад дві третини дітей не переступали поріг школи.

Зрештою царський уряд на початку ХХ ст. майже зовсім усунувся від матеріального утримання всієї мережі початкових шкіл (так званих однокласних з трирічним терміном навчання і двокласних, в яких навчалися п'ять років). Понад чотири п'ятих їх перейшло під опіку земств, хоча міністерство народної освіти залишило за собою право розробляти і контролювати всі навчальні програми. Валуєвський циркуляр і Емський указ чітко визначили головний напрямок освітньої політики російського царизму в Україні: не допустити українську мову в школу. Навчання в усіх ланках освіти (від початкової до вищої) велось лише російською.

Найбільше боялися царські власті проникнення у шкільну систему "українофільських" настроїв, які загрожували поширенням серед молоді нігілістичних\* ідей. З цього приводу попечитель Київського учбового округу князь Ширинський-Шахматов у таємній письмовій інструкції,



Рис. 74. Недільна школа Христини Алчевської у Харкові. 80-ті рр. ХІХ ст.

\* Нігілістами офіційна влада називала революційних народників.

направлений 1866 р. підлеглим урядовцям, категорично попереджав: *“Хто є у приватному і громадському житті нігілістом або хохломаном, той ніяк не може бути ні вчителем, ні вихователем корисним, хоча б і виробив у такій високій мірі мистецтво лицемірства і самовладання, що зумів би по можливості відгородити галузь своєї офіційної діяльності від вторгнення своїх задушевних ідей і прихильностей”*.

Багато дітей і на західноукраїнських землях через матеріальні нестатки, брак шкільних приміщень та відсутність кваліфікованих учителів були позбавлені можливості регулярно відвідувати школу. Хоча 1869 р. Австро-Угорська імперія і проголосила загальне обов'язкове початкове навчання, це рішення залишилося тільки побажанням. До всього, в переважній більшості шкіл навчання велося у Східній Галичині польською мовою, на Північній Буковині — німецькою, на Закарпатті — угорською. Кількість українських шкіл невпинно скорочувалася. Наприклад, на Закарпатті 1881 р. ще існувало 353 українські школи, а через двадцять п'ять років їх залишилося всього 23.

А як навчали в тих західноукраїнських початкових школах, де чимало випадкових на освітній ниві вчителів намагалися компенсувати власне невігластво фізичними розправами над учнями, яскраво описав в автобіографічних оповіданнях Іван Франко. Ось, наприклад, типовий образ “учителя”, якого запам'ятав письменник зі свого шкільного навчання: *“Наближається година “красного писання”, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. У василіянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони найняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все-таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрижать наперед, і “красне писання” є для них найбільшою мукою”*.

І на кінець XIX ст. неписьменність населення була в Україні масовим явищем. За офіційними даними перепису 1897 р. по Російській імперії, в губерніях України на кожних 100 чоловік налічувалося від 72 до 85 неписьменних. Від двох третин до трьох чвертей неписьменних зареєструвала на кінець XIX ст. офіційна статистика Австро-Угорської імперії серед населення західноукраїнських земель. А в окремих (особливо — гірських) повітах тут серед селян не було жодного письменного.

Значно більше уваги царизм приділяв середній освіті, бо вона була основою вищої, яка готувала фахівців державного управління, народного господарства, науки й культури. Більшість середніх навчальних закладів була закріплена за окремими урядовими відомствами. Спочатку семи-, а згодом

восьмирічні гімназії та чотирирічні прогімназії (переважно з гуманітарним навчанням), а також шести-, семирічні реальні училища (з природничим та фізико-математичним ухилом) підлягали міністерству народної освіти. Йому ж були підпорядковані й учительські семінарії. Наприкінці ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні налічувалося 129 гімназій і 19 реальних училищ.

Військове міністерство керувало семирічними кадетськими корпусами, які випускали офіцерські кадри для армії. Комерційні, сільськогосподарські училища підлягали міністерству торгівлі та промисловості. Найвищий орган церковного управління — Синод — керував підготовкою у духовних семінаріях та академіях кадрів православних священників. Жіночими гімназіями, першу з яких було відкрито у Києві 1850 р., опікувалося благодійне “відомство цариці Марії”.

Чимало середніх навчальних закладів утримували земства або приватні особи. Серед таких закладів знаменитою була заснована на кошти давньої української національно свідомої родини колегія Павла Галагана у Києві. Вона працювала за спеціальною програмою і давала широкі знання з гуманітарних і, зокрема, українознавчих наук. Розвиток капіталістичних відносин в усіх галузях народного господарства висунув нагальну потребу в кадрах висококваліфікованих робітників і службовців. З'явилися ремісничі, технічні, сільськогосподарські, промислові та інші училища професійної освіти.

На західноукраїнських землях 1874 р. було дозволено навчання рідною мовою у середніх навчальних закладах, але першу українську гімназію відкрито лише 1887 р. в Перемишлі. На кінець ХІХ ст. таких гімназій у Галичині було вже 6, а польських — 29. На Буковині у цей час діяли дві німецько-українські гімназії. Тут українська мова викладалася як окремий предмет. А у трьох гімназіях, що діяли на Закарпатті, не було й цього.

Єдиним реальним досягненням так званої “ нової ери ”, започаткованої угодою українських громадських діячів із правлячими австрійсько-польськими колами Галичини, було відкриття кафедри історії України у Львівському університеті. 1894 р. її очолив Михайло Грушевський, який переїхав до Львова з Києва. 1900 р. тут відкрили ще й кафедру української літератури. Її очолив Кирило Студинський.

У заснованому 1875 р. Чернівецькому університеті також діяла очолена Степаном Смаль-Стоцьким кафедра української мови і літератури, хоча все навчання велося німецькою. Лише російська мова панувала у вищих навчальних закладах Наддніпрянської України, де до Харківського і Київського університетів з 1865 р. додався третій — Новоросійський в Одесі. Загальна кількість студентів у цих трьох університетах зросла з 1200 у 1865 р. до 4000 у 1895. Потреби народного господарства в епоху утвердження капіталізму викликали й появу в останній чверті ХІХ ст. двох політехнічних інститутів — у Львові та Києві; двох ветеринарних вищих



навчальних закладів — у Харкові та Львові; інших спеціалізованих вищих навчальних закладів — технологічного у Харкові, сільськогосподарського в Одесі, гірничого у Катеринославі. І все ж, як і раніше, тільки небагатьом людям із незаможних родин вдавалося здобути вищу освіту. Престижні навчальні заклади залишалися для вибраних, бо їх було обмаль, та й приймали вони на навчання мізерну кількість студентів.

## НАУКА

Однак і в цей період не зменшився внесок учених України в світову науку. 1886 р. в Одесі Ілля Мечников та Микола Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію і з успіхом почали застосовувати запобіжні вакцини й сироватки для лікування таких інфекційних захворювань, як чума, холера, тиф, туберкульоз, сказ, ящур. Через недоліки в медичному обслуговуванні населення (один лікар припадав на 8 тис. чоловік) епідемії забирали життя десятків тисяч людей. Щоб відвернути від себе обурення мас, царські власті у спілці з невігласами від науки розгорнули шалене цькування одеських новаторів за “бактеріологічний фанатизм”, навіть вдалися до провокації: таємно отруїли велике стадо овець, яким напередодні було зроблено запобіжне щеплення. Мечников змушений був залишити батьківщину і переїхати до Парижа. Працюючи там у Пастерівському науководослідному інституті, він невдовзі удостоївся найпрестижнішої світової нагороди — Нобелівської премії — за розвиток теорії і практики на той час зовсім нової галузі біології та медицини — імунології (наука про імунітет, тобто, про захисні властивості живого організму від інфекційних хвороб).

Уродженець і патріот України, вчений-енциклопедист Микола Миклухо-Маклай за 17 років безперервних мандрів Океанією, Південно-Східною Азією та Австралією, спираючись на гуманістичну українську народну філософію, зібрав і узагальнив багатющий етнографічний матеріал, який став основою спеціальної науки про людину: її місце на Земній кулі, у природному середовищі, у загальнолюдській єдності. І донині залишився актуальним девіз мандрівника-дослідника: *“Довести світові, що всі люди — люди, і зробити неможливим саме прагнення виправдати колоніальні захоплення, грабунки і насильство”*.

1881 р. уродженець України інженер Микола Бенардос першим у світі винайшов і застосував у промисловій практиці дугове електрозварювання металів. Найекономічніший для свого часу паровоз сконструював наприкінці ХІХ ст. київський інженер Олександр Бородін. Навчати студентів основ фізичної хімії першим у світі розпочав у Харківському університеті професор Микола Бекетов. Там же було відкрито першу в Україні кафедру

фізичної географії (її очолив Андрій Краснов), а Микола Пильчиков першим в Україні і Росії взявся розвивати рентгенологію.

На жаль, у процесі дослідницької роботи та засвідчення першості своїх відкриттів вченим довелося долати багато перешкод, які чинили ті псевдонауковці, що дбали тільки про збереження теплих місць та посад. Дехто з новаторів поплатився через брудні доноси за український патріотизм. Зокрема, за високу національну свідомість змушені були залишити Київський університет талановиті вчені Василь Тарасенко та Павло Тутковський, хоча їхні фахові роботи в галузі геології та мінералогії не раз відзначалися міжнародними преміями.

Значну роль у популяризації та розвитку науки відігравали громадські наукові товариства, які виникли в Києві, Харкові, Одесі. Об'єднані в них учені займалися вивченням проблем природознавства, математики, агрономії, історії, літературознавства. Багатогалузеву організацію такого типу — Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка — було створено у Львові. Тут працювали окремі секції: математично-природничо-медична, філологічна та історико-філософська. Коли наприкінці ХІХ ст. товариство очолив Михайло Грушевський, він почав готувати і періодично том за томом випускати в



Рис. 75. Видання Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові.

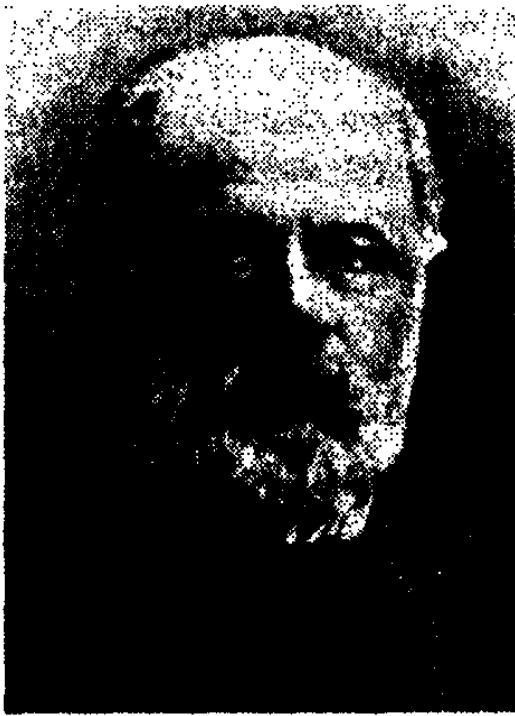


Рис. 76. Олександр Лазаревський.



Рис. 77. Д.

світ свою працю "Історія України-Руси". Вона й понині є ґрунтовнішим викладом історії України з найдавніших часів XVII ст. Про свій творчий задум такої фундаментальної праці повідав: "Написання суцільної історії України рано, ще в... стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі мого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти цієї історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, якої їм не наспів..."

Окремі важливі явища історії України, зокрема, боротьба народу за своє соціальне і національне визволення, розвиток феодалістичних відносин, культурне піднесення українського народу, знайдено відображення у працях істориків Олександра Лазаревського, Олександра Єфименка, Дмитра Багалія. Широке дослідження історії запорозького козацтва розпочав Дмитро Яворницький.

## ЛІТЕРАТУРА

Найвидатніші майстри української літератури другої половини XVIII ст. художньо осмислювали буття і долю українського народу, відображаючи важливі історичні події, заглиблювались у таємниці особливостей національного характеру.

З "Народними оповіданнями" Марка Вовчка (Марії Вілінської-Магкович), які таврували кріпацтво, ще встиг ознайомитися Тарас Шевченко.

Вони викликали у нього щире захоплення проникливим відтворенням образів українського селянства та його безправ'я. Вершин українського письменства досяг своїми соціально-побутовими романами та повістями Панас Мирний (Рудченко). Романи "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" (у співавторстві з братом — Іваном Рудченком, який мав псевдонім "Іван Білик"), "Повія", "Лихі люди" відображають широку картину життя українського суспільства в період утвердження капіталістичного ладу.

Життя чи не всіх соціальних верств яскраво показував у повістях та оповіданнях Іван Нечуй-Левицький: селян і робітників-заробітчан ("Микола Джеря", "Бурлачка", "Кайдашева сім'я"), міщанства ("На Кожум'яках"), інтелігенції ("Хмари", "Над Чорним морем"), духовництва ("Старосвітські батюшки та матушки", "Афонський пройдисвіт"). Національно-визвольні мотиви, які відчутні майже в усіх творах Нечуя-Левицького, на повну силу зазвучали в його історичних повістях "Запорожці", "Маруся Богуславка", "Гетьман Іван Виговський", "Князь Єремія Вишневецький".

Подиву гідна титанічна праця Івана Франка. Письменник-вчений, автор наукових розвідок з історії, філософії, народознавства, економіки і водночас поет, прозаїк, драматург, він був ще й блискучим політиком та невсипущим провідником українського національного руху. Франко першим у нашій літературі висвітлив життя та соціально-політичну боротьбу



Рис. 78. Борис Грінченко та Іван Франко.

західноукраїнських робітників в умовах первісного капіталізму. А його "Вічний революціонер" ("Гімн") заклав поневолених:

*Не ридать, а добувати  
Хоч синам, як не собі,  
Кращу долю в боротьбі.*

Крім оригінального літературно-художнього і публіцистичного доробку, Франко залишив величезну кількість перекладів фольклору і творів стародавнього світу (Вавилон, Індія, Арабія, Греція, Рим), середньовіччя (Англія, Шотландія, Норвегія, Ісландія, Іспанія, Португалія, Албанія, Італія), нового часу (Німеччина, Росія, майже всі слов'янські народи). У літературознавчих статтях він найбільше пропагував творчість сучасних йому демократичних польських письменників Марії Конопніцької, Елізи Ожешко, Болеслава Пруса. Критично поставившись до поеми Адама Міцкевича "Конрад Валленрод" за схилення перед польською шляхтою, Франко все-таки дуже високо цінував талант польського класика і переклав українською мовою багато його поезій.

Підсумовуючи свою творчу діяльність у 1898 р. на ювілейному вечорі, Франко так витлумачив власну позицію митця і патріота: *"Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша — то було власне почуття того обов'язку, а друга — то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім яко нації ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям. Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі і національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а перед усього чоловіком"*.

У другій половині ХІХ ст. розквітнув на західноукраїнських землях і талант Юрія Федьковича. Перші вірші він написав німецькою мовою, загальноприйнятою тоді серед української інтелігенції Буковини. Але невдовзі Федькович у своїй творчості повністю перейшов на рідну мову. За короткий час він написав багато поетичних, прозових і драматичних творів, матеріал для яких черпав із життя гуцулів Північної Буковини. У цьому краї, за свідченням сучасників Федьковича, його слово для утвердження національної самостійності важило стільки, як Шевченкове для всієї України.

Поет Павло Грабовський, засланий до Сибіру за патріотичні та революційні переконання, і в неволі продовжував писати вірші із закликами до повалення гнобительського ладу. Публіцистику друкував у російських періодичних виданнях, а збірки поезій пересилав до Галичини і видавав у Львові. Своїх однодумців закликав виводити українську мову “на широкий шлях”, тобто, друкувати нею будь-які твори: художні, публіцистичні, наукові. Щоб показати повноту багатства рідного слова, Грабовський перекладав українською твори класиків світової літератури: з російської — О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Некрасова, з вірменської — О.Туманяна та А.Ісаакяна, з грузинської — І.Чавчавадзе, з польської — М.Конопніцької, з болгарської — Х.Ботєва, з угорської — Ш.Петефі, з шотландської — Р.Бернса, з англійської — Д.Байрона, з німецької — Г.Гейне і Й.Гете. Поет-революціонер так і помер на засланні в Тобольську 1902 р. і похований там поруч із засланцями-декабристами.

У Львові в 1899-1903 рр. вийшов тритомник творів Михайла Коцюбинського, блискучого новеліста світового рівня. Історична повість “Дорогою ціною”, яка показувала протест українців проти національного упослідження, відразу була перекладена кількома іноземними мовами. Глибокі симпатії і співчуття виявив український письменник і до підневільних націй, зокрема, молдаван (“Для загального добра”), кримських татар (“В путях шайтана”, “На камені”).

Ненавистю до катів свого народу, щирим співчуттям до бідувань усіх пригноблених пройнята творчість Лесі Українки. У поемі “Давня казка” висловлено кредо вірної доньки України:

*Не поет, хто забуває  
Про страшні народні рани,  
Щоб собі на вільні руки  
Золоті надіть кайдани!*

Уже перші дві її збірки — “На крилах пісень” та “Думки і мрії”, видані у 90-х рр., — утверджували ідею справедливості визвольної боротьби проти соціального і національного гноблення. Поезію Лесі Українки палко вітав Франко, який 1898 р. писав: “З часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сії слабосилої, хворої дівчини...”

У тісному зв'язку із загальним літературним процесом відбувалося становлення драматургічного репертуару українського національного театру. Класиками драматургії стали Марко Кропивницький, Михайло Старицький та Іван Карпенко-Карий (Тобілевич). Кожен із них створив низку колоритних п'єс різних жанрів: драми, трагедії, водевілі, лібрето оперет та опер на теми історичного минулого і сучасного України. Найпопулярніші серед них ті, що порушують вічні проблеми моралі, соціальної справедливості, національної гідності.

Перлинами української драматургії стали п'єси "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Доки сонце зійде, роса очі виїсть", "Глитай, або ж Павук" Кропивницького, "Циганка Аза", "Не судилося", "Талан", "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" Старицького, "Сто тисяч", "Хазяїн", "Безталанна", "Мартин Боруля", "Житейське море", "Суєта" Карпенка-Карого. Автори цих п'єс "вихоплювали" своїх героїв прямо з життя, а це й робило їх такими "живими" і переконливими.

## ТЕАТРАЛЬНЕ, МУЗИЧНЕ, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Марко Кропивницький та Михайло Старицький стали засновниками також режисерами і провідними акторами українського професійного театру, створеного 1882 р. в Єлизаветграді. Це був період повільного акційного наступу російського царизму на нашу культуру. Із-за відсутності театри українських труп дозволялися лише губернаторами, а отримати дозвіл було дуже важко. Київський генерал-губернатор 1883 р. на цілих десять років заборонив в усіх підвладних йому повітах вистави українських театральних труп. Отже, українські театральні трупи діяли й поза межами України.



*Рис. 79. Трупа Марка Кропивницького (сидить посеред).*

Однак вистави професійного українського театру з цікавістю сприймали і глядачі Москви, Петербурга, Казані. Великий успіх мали гастролі в містах Білорусії, Грузії, Польщі. Особливо вражала глядачів своїм талантом Марія Заньковецька, яка була не лише блискучою актрисою, а й людиною високого патріотизму і громадянської мужності. Виступаючи 1897 р. в Москві на всеросійському з'їзді театральних діячів, вона висловила рішучий протест проти утисків українського театру, який, на її глибоке переконання, мусить бути справді народним, *"щоб як зміст п'єс, так і мова їхня були близькі й доступні народові"*. Заньковецьку підтримав Кропивницький: *"Пора зрівняти українське слово в усіх правах з російським, бо тільки рідна мова у театрі, в літературі, у церкві і в школі, необмежувана цензурою, дає можливість застосовувати пригноблені сили з користю і успіхом на благо дорогої Вітчизни"*.

Плідний внесок зробив Кропивницький і в поживлення театального життя на західноукраїнських землях, коли в 70-х рр. очолював у Львові український театр культурно-просвітницького товариства "Руська бесіда". Завдяки йому глядачі ознайомилися з п'єсами української (І.Карпенко-Карий, І.Франко, Панас Мирний), російської (М.Гоголь, О.Островський, Л.Толстой), зарубіжної (Ф.Шіллер, Ж.-Б.Мольєр) класики.

З театральним мистецтвом пов'язаний розвиток української музики. 1862 р. з'явилася перша українська опера "Запорожець за Дунаєм". Її написав співак і композитор Семен Гулак-Артемівський. Першою оперою на основі Шевченкової творчості стала "Катерина" Миколи Аркаса. Завершений рукопис опери п'ять років поневірявся по цензурних установах і, нарешті, 1897 р. був надрукований автором за його власні кошти. Ще два роки громадськість очікувала вистави опери на сцені. Поставити її взявся зі своєю трупю М.Кропивницький. Однак прем'єра 1899 р. відбулася не в Україні, а в Москві.

Композитор Петро Сокальський створив опери "Мазепа", "Майська ніч", "Облога Дубна", лібрето яких написано за творами Пушкіна й Гоголя. За текстами поезій Т.Шевченка, І.Франка, Ю.Федьковича створили пісні й романси західноукраїнські композитори Михайло Вербицький, Іван Воробкевич, Дмитро Січинський. Керівник львівського музично-культурного товариства "Боян", композитор і диригент Анатоль Вахнянин став автором першої на західноукраїнських землях опери "Купало". На мелодію написаного ним хору до трагедії "Ярополк" діячі визвольного руху склали текст популярної пісні "Шалійте, шалійте, скажені кати".

Як і раніше, українські композитори захоплювалися професійною обробкою музичного фольклору. Особливо багато зробив на цій ниві найвидатніший наш композитор Микола Лисенко. Про світове значення української народної пісні він писав 1896 р. у Львів до ще молодого тоді компо-



зитор і музикознавця Філарета Колесси: *“Наша пісня в широкому світі європейському занадто молода, свіжа, нова, — їй належить будучина. Од нас, синів цієї молоді народності, залежить поставити її на план розвитку у справедливому їй належному природному світлі. Немала одвічальність лежить на нас, то ж мусимо, узброєні певними вислідами, опертими на певних наукових засадах, приступити до ділання коло неї. Отже, я гадаю, що наша русинська, взагалі львівська публіка радніше слуха салонові композиції, ніж народні пісні. Розучіть же її спільними силами і навчіть милуватися щиро народним добром — піснею у природній їй одежі. Коли Ви самі себе переробите у цьому змислі і публіку призвичаїте до народності і в слові, і в музиці, отоді komponуйте скільки хоч і на який хоч сюжет; не страшно за будучину”*.

У творчому доробку Миколи Лисенка близько 600 пісець: як професійно оброблених народних, так і написаних на тексти вітчизняних і зарубіжних поетів. Він поклав на музику майже 100 творів Т.Шевченка, багато віршів І.Франка, Лесі Українки. Лисенко — творець української оперної класики, зокрема опер “Наталка-Полтавка” і “Тарас Бульба”, перших українських опер для дітей — “Коза Дереза”, “Пан Коцький”, “Зима і весна”. Композитора переслідували за його патріотичну творчість і за безпосередню участь в українському національному русі.

Постійні творчі зв'язки підтримував Лисенко з російськими творцями музичної класики — Модестом Мусоргським, Петром Чайковським, Михайлом Римським-Корсаковим, які також розробляли невичерпні скарби українського фольклору. Чайковський до самої смерті впродовж двадцяти років відвідував Україну, подовгу жив тут і дійшов справедливого висновку: *“Бувають щасливо обдаровані природи і бувають також щасливо обдаровані народи. Я бачив такий народ, народ-музикант. Це українці”*.

На традиціях взаємозбагачення розвивалися російське та українське образотворче мистецтво. У доробку видатних російських художників І.Крамського, А.Куїнджі, В.Маковського, І.Айвазовського та багатьох інших є чимало пейзажних і портретних полотен з української тематики. Вершин світового мистецтва досяг Ілля Рєпін. Він народився, провів дитячі та юнацькі роки в Україні, назавжди зберіг почуття щирої любові до нашого народу. Серед його робіт української тематики найвизначнішою є картина “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”.

Український художник Сергій Васильківський створив близько 3500 картин і замальовок чудової природи України, її історичного минулого, народного побуту. Велику образотворчу спадщину з життя українців залишили Костянтин Трутовський, Кириак Костанді, Корнил Устиянович.

Шедевром монументальної скульптури другої половини ХІХ ст. став відкритий 1888 р. в Києві пам'ятник Богдану Хмельницькому (автор —

М.Микешин). Пов'язане з розвитком капіталізму зростання міст, промислових підприємств, торговельних і навчальних закладів поставило нові вимоги перед архітектурою. Тим більше, що з'явилися й нові будівельні матеріали (бетон, залізобетон), металеві конструкції колон і перекриттів тощо. Найвизначніших успіхів архітектурне мистецтво досягло у спорудженні наприкінці ХІХ ст. оперних театрів в Одесі (архітектори Ф.Фельнер і Г.Гельмер), Києві (архітектор В.Шретер), Львові (архітектор З.Горголевський).

## ФОЛЬКЛОР, ПОБУТ ТА ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

Народна творчість в усьому її розмаїтті й далі служила джерелом натхнення для професійних діячів культури. Недарма Микола Лисенко закликав національно свідому молодь навчатися *"на сірій свитині, на грубій сорочці, на дьогтяних чоботях: там бо душа Божа сидить"*. Карпенко-Карий, який наповнював народними піснями сценічні вистави, казав, що вже самий спів український викликає у нього творчу наснагу. Іван Франко протягом усього життя записував народні пісні й зібрав їх чотири сотні та ще 1800 коломийок.

Марко Вовчок, перебуваючи у 60-х рр. за кордоном, якось упродовж двох тижнів щодня по 5 годин наспівувала з пам'яті українські народні пісні німецькому композиторові Едуарду Мертке. Так було впорядковано до друку 8 збірників, але видати вдалося 1866 р. в Лейпцігу лише один. Він містив слова й ноти 200 українських народних пісень. У Данії український пісенний фольклор став відомий у перекладах письменника Тора Ланге, який тривалий час жив на Вінниччині. Грунтовні збірники українського пісенного фольклору підготували й видали в Україні та за кордоном учені, історики та фольклористи Володимир Антонович і Михайло Драгоманов.

Записи усної народної творчості, звичаїв та обрядів українського населення Правобережжя, зроблені у 70-х рр. науковою експедицією під керівництвом П.Чубинського, стали основою семитомника праць Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Ця ж наукова організація здійснила запис народних дум і пісень сліпого кобзаря Остапа Вересая. 1874 р. він виступив перед учасниками ІІІ Археологічного з'їзду в Києві. Один із слухачів цього концерту, французький учений Альфред Рембо, зачарований кобзарським мистецтвом, заявив, що Вересай має стояти в одному ряду з Гомером і може вважатися законним нащадком славнозвісного давньоруського співця Бояна. Спеціальну наукову мистецтвознавчу розвідку про думи й пісні, які виконував Вересай, опублікував

Микола Лисенко. Поряд із творами на історичну тематику, в репертуарі Вересая були й такі, що викривали імперський антиукраїнський режим.

1876 р. майбутні українські художники, а тоді ще студенти Петербурзької академії мистецтв Порфирій Мартинович та Опанас Сластьон відвідали Лохвицький повіт Полтавщини, де записали увесь репертуар дум і пісень Івана Кравченка-Крюковського. Серед тогочасних кобзарів це був справді найбільший авторитет, і недарма його обрали панмайстром, тобто, головою кобзарсько-лірницької корпорації, яка мала свої звичаї і правила.

Поширеним явищем у другій половині ХІХ ст. стає засвоєння народом пісень літературного походження. Саме як народні уже тоді сприймалися “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Думи мої, думи мої” Т.Шевченка, “Стоїть гора високая” Леоніда Глібова, “Повій вітре на Україну” Степана Руданського, “Дивлюсь я на небо” Миколи Петренка, “Де ти бродиш, моя доле” Марка Кропивницького.

Становлення капіталістичного ладу збагатило народну творчість новими темами та сюжетами й породило робітничий фольклор. З’явилися характерні для цього часу пісні про грабіжницьку суть реформи 1861 р., виснажливі мандри заробітчан у пошуках роботи, тривале наймитування далеко від рідної домівки, про тяжку працю робітників на заводах, фабриках, шахтах. Ось взірцеві уривки з тих пісень:

*Заплакали хлопці,  
Та із Херсона йдучі —  
Подерли жупани,  
Поробили онучі.  
Онучі з жупанів,  
А чоботи-сап’янці —  
Ішли по морозу,  
Поморозили пальці.*

*Хто в заводі не бував,  
Той горечка не видав;  
Ми в заводі побували;  
Много горя повидали:  
Там і голод, там і холод,  
Там і хліба не дають!*

Капіталізм підривав засади праці сільського кустаря і міського ремісника. В умовах ринкових відносин їхня продукція ставала неконкурентоспроможною, як порівняти з масовими (дешевшими, а іноді і якіснішими) виробами фабрик і заводів. Насамперед це позначалося на ткацьких výroбах.

Тканини із фабричної пряжі з хімічними барвниками — здебільшого легкі, красивіші й дешевші — витісняли доморобні. Масове вживання фабричних тканин робило одяг простішим та одноріднішим.

Завдяки підтримці земств та окремих заможних прихильників народних промислів вдалося зберегти килимарське ремісниче виробництво. На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Львівщині відкрилися навчально-ткацькі майстерні. На кінець XIX ст. у 500 населених пунктах України збереглося й успішно конкурувало з продукцією фаянсово-порцелянових заводів народне гончарство. Неабиякий попит як в українських, так і в російських губерніях мали посуд, іграшки, кахлі, виготовлені народними умільцями. Поширене здавна чи не в кожній селянській хаті декоративно-ужиткове мистецтво настінного розпису індивідуалізувалося в нових формах, насамперед у "мальовках" на папері для прикрашання житла. Найбільш ушавилися в Україні "мальовки" народних митців с.Петриківка на Катеринославщині.

Художні вироби талановитих гуцульських митців-різьбярів по дереву отримали світову славу. Різьбярство родини Шкрібляків експонувалося на виставках у Львові, Кракові, Відні. Велика творча обдарованість народних умільців південноукраїнських земель виявилась також у мистецтві обробки шкіри та вишивці.



*міського робітника. Кінець XIX - початок XX ст.*

Промислове робітництво вносило свої прикмети у традиційний селянський побут. Цей побут інтернаціоналізувався і в матеріальному оточенні, й у звичаях робітничої родини. Найбільше така нівеляція зачепила Донбас, де населення було національно різномірним. Тут же найбільше налічувалося міжнародних шлюбів, вагомішого авторитету в родині набувала жінка-мати: переважно вона розпоряджалася родинною касою і взагалі верховодила вдома.

Українські народні традиції збереглися у будівництві жител робітничих селищ навіть в інтернаціоналізованому Донбасі. Поширена тут у другій половині ХІХ ст. так звана мазанка являла собою варіант селянського двокамерного (сіни плюс хата) житла. Піч, піл і стіл стояли на традиційних місцях. Традиційними були і троє вікон.

А от землянка, напівукопана в ґрунт, з одним-двома віконцями, обмазана зсередини глиною, — це вже був типовий “винахід” робітництва Донбасу капіталістичної доби. Із каменю (а в інших регіонах — із дерева та саману) будувалися колективні робітничі житла-казарми, обладнані дво- і трьохярусними нарами для відпочинку. Робітники старалися побудувати й своє власне житло: шлакове, кам'яне, цегляне. Але здебільшого на таку оселю треба було покласти багато років, бо бракувало коштів.

Традиційною залишалась і в селах, і в робітничих селищах України гостинність їхніх мешканців. Приймати гостя вважалося доброю ознакою, бо той, за народною прикметою, приносив до оселі достаток. Без милостині не відпускали жебраків і прочан. На знак щирої і постійної гостинності

на столі, завжди накритому чистим рушником, лежав хліб і стояла сільниця.



РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НА ПОРОЗІ УКРАЇНСЬКОЇ  
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ  
РЕВОЛЮЦІЇ: ПОЧАТОК ХХ СТ.  
(1901-1916 рр.)





## § 1. Назрівання в Україні загальної революційної кризи

### СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

На рубежі XIX-XX ст. в Україні розпочався інтенсивний процес монополізації промисловості. У власність новоутворюваних об'єднань промисловців-капіталістів переходило багато дрібних та середніх підприємств, які не витримували ринкової конкуренції і розорялися. Уряди Російської та Австро-Угорської імперій всілякими пільгами й привілеями сприяли діяльності капіталістичних монополій. Їм надавалися значні державні замовлення на різноманітну продукцію переважно важкої промисловості.

Під час промислової кризи 1900-1903 рр. через скорочення виробництва або й повне припинення діяльності багатьох заводів, копалень, шахт понад 100 тис. робітників в Україні стали безробітними. А тим, хто працював, значно зменшили платню, і робочий день становив не менше як 12-16 годин за добу. Брак належної техніки безпеки й охорони праці призводив до частих каліцтв і професійних захворювань. Державний санітарний нагляд існував здебільшого лише на великих заводах і фабриках. Приватні лікарні для робітників відкривали лише окремі підприємці.

У розпал кризи з 56 доменних печей Півдня працювали лише 23, із 79 копалень Криворіжжя — 41. Від 1900 по 1903 р. випуск паровозів на Харківському паровозобудівному заводі скоротився зі 185 до 120, на Луганському — зі 151 до 107. На складах цукрових заводів України, які давали не менш як 60% цукру-рафінаду в усій Російській імперії, накопичилося понад 6 млн. пудів нереалізованої продукції.

Проте криза не загальмувала, а тільки прискорила об'єктивні, взаємопов'язані між собою процеси монополізації і концентрації промислового виробництва. Адже розоряла вона насамперед дрібних підприємців. Як гриби після дощу, один за одним виникали загальноросійські синдикати — об'єднання (союзи) капіталістів для спільного збуту товарів та дотримання високих цін. Вони стали повновладними господарями цілих галузей економіки України.

Утворений 1902 р. синдикат "Продамет" уже через кілька років охопив дві третини всього виробництва чавуну і сталі Південної України. Щоб тримати високий рівень цін на внутрішньому ринку, "Продамет" час від часу штучно скорочував або збільшував виробництво продукції. Так само робили й інші синдикати — "Трубопродаж", "Продпаровоз", "Продвагон", "Продвугілля" та ін., які підпорядкували собі більшість підприємств важкої промисловості України. Хоч управління цих синдикатів містилися переважно у Петербурзі, керували ними фактично іноземні банкіри і промисловці: бельгійські, англійські, французькі, німецькі. Монополістичні об'єднання на західноукраїнських землях, в яких панували іноземні капіталісти ("Галицько-Карпатське товариство", "Галичина", "Мундус", "Сольва" та ін.), повністю прибрали до своїх рук нафтодобувну, нафтопереробну, деревообробну й хімічну галузі промисловості Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

Іноземцям в Україні належало близько 90% акціонерних капіталів монополістичних об'єднань. Переважна більшість їхніх прибутків спливала за кордон. Водночас ці об'єднання, поглинаючи дрібні заводи і фабрики, сприяли розвиткові великих промислових підприємств. На початку XX ст. в Україні уже не залишилося жодного металургійного заводу, який би виробляв менше 1 млн. пудів чавуну за рік. А продукція п'яти найбільших заводів-гігантів на півдні України становила понад 25% виробництва чавуну всієї Російської імперії. Більшу частину вуглевидобутку Донбасу забезпечували великі шахти, кожна з яких давала не менше 10 млн. пудів кам'яного вугілля щорічно.

Заохочені гарантованими експортними преміями царського уряду, цукрозаводчики-мільйонери Бродський, Терещенко, Харитоненко, Ярошинський, Бобринський розширили вивіз за кордон своєї продукції за тимчасовими демпінговими (нижчими, ніж витрати виробництва) цінами, які допомагали витіснити конкурентів із зовнішніх ринків. Крім того, уряд збільшив казенні замовлення тим підприємствам (насамперед — металургійним), у розвитку яких був зацікавлений. Для такої справи створили навіть урядовий Комітет замовлень.

Однак жодні заходи царського уряду не могли істотно поліпшити економічний стан Російської імперії в цілому й України зокрема. Техніко-економічна відсталість найважливіших галузей промисловості заважала піднесенню конкурентоспроможності товарів на зовнішньому ринку. Злиденне й голодне село, обтяжене напівкріпосницькими пережитками, не могло стати надійною основою для створення стабільного внутрішнього ринку. Переважна більшість українських селян жила у нестатках. За своє майно (хату, землю, худобу) селянин повинен був сплачувати великі податки на користь держави. У Російській імперії на початку XX ст. він до того ж продовжу-



вав сплачувати поміщикам викупні платежі за звільнення від кріпацтва і за наданий земельний наділ на основі реформи 1861 р. Малоземелля змушувало більшість селян постійно орендувати у поміщиків землю за відробітки. Адже поміщицькі земельні володіння залишилися недоторканими й після аграрних реформ кінця 40-х рр. в Австро-Угорській імперії та початку 60-х рр. — у Російській.

Чимало українських селян в обох імперіях переїздили на постійне місце проживання у міста та фабрично-заводські селища. Вони створювали там надлишкову робочу силу, яка давала змогу капіталістам нав'язувати низьку заробітну плату, незважаючи на зростання цін на основні продукти харчування.

## КООПЕРАТИВНИЙ РУХ

Рятувати українське село від злиднів узявся Микола Левитський. Син сільського священика з Херсонщини, він розчарувався в ідеях російських народників, не сприйняв і соціалістичного вчення марксизму. Після закінчення юридичного факультету Харківського університету Левитський повернувся до рідної Таврії, щоб словом і ділом пропагувати серед селян запровадження різних форм виробничої та споживчої кооперації. Сам організував першу хліборобську артіль, а потім розробив загальні економічні, правничі і моральні принципи діяльності таких артілей. 1901 р. він виклав ці принципи в окремій брошурі, яка вийшла у Львові:

*“1. Вся наша земля на всіх наділах, а також орендована об'єднується разом в одне ціле і передається до неподільного і спільного володіння та користування всієї артілі.*

*2. Все рухоме та нерухоме майно, різні будівлі і т. ін. належить нероздільно і перебуває у спільному користуванні всієї артілі.*

*3. Кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатнє життя, як само хоче.*

*4. Врожай весь обов'язково звозиться в один двір.*

*5. Врожай, після виплати артільних боргів, податків і т. ін., поділяється поміж усіма учасниками по числі робітників душ без різниці статі (причому хлопці 14-17 рр. і дівчата 13-16 рр. отримують половину належного дорослим учасникам).*

*6. Щоб наше артільне діло йшло добре, ми всі повинні жити в добрій згоді, любові та згоді, як брати і як личить справжнім християнам; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані пиячити”.*

Львівські журнали “Народ”, “Життя і слово” та особисто їхній редактор Іван Франко широко популяризували кооперативні ідеї Левитського,

рекомендували запроваджувати їх у практику. Досвіду Левитського 1901 р. присвятив окрему статтю навіть один із масових загальноосвітніх часописів США. На той час сотні артілей діяли в селах і містах більшості губерній України. За щирим задумом Левитського, якого народ називав “артільним батьком”, його кооперативні дітища мали врятувати дрібних виробників від поглинення їх поміщицько-капіталістичними сільськогосподарськими лати-фундіями і монополістичними промислово-фінансовими об'єднаннями.

Важливе місце посів кооперативний рух і в масовій боротьбі проти національного гноблення. Адже за своєю природою він мав спиратися на місцеве самоврядування та добровільну самодіяльність і практично заперечував державний колонізаторський централізм, на якому трималася Російська імперія. Отже, кооперативи в Україні стали школою виховання національної самосвідомості і прикладом служіння інтересам народу.

Сам же Левитський переконано заявляв: “Кооперація, заснована на великій, справжнє демократичній ідеї братерського єднання людей і на народній самодіяльності, є певна провідна зоря до економічного і духовного відродження рідного краю й народу”. Тож не випадково царські власті чинили всілякі перешкоди кооперативному рухові в Україні: переслідували його організаторів, залякували рядових учасників, намагалися обмежити відкриття нових артілей і придушити вже діючі.

Велику силу кооперативного єднання як засобу підвищення національної самосвідомості українського селянства збагнули вихованці Київського університету — історик Василь Доманицький і лікар Осип Юркевич.



Рис. 81. Василь Доманицький.

Кооперативну діяльність вони розгорнули у селах Київщини, де заснували ощадно-позичкові селянські товариства з крамницями при них. Селяни могли розраховувати на одержання позички, на придбання за стабільними цінами необхідного краму. Прикметно, що тут постійно стали продаватися книжки. Навіть зовнішнє оформлення крамниць передбачало національне виховання. Напис на вивісці робився жовтими літерами на синьому тлі з українським орнаментом.

Ще ширшого розмаху набув національно-кооперативний рух у Східній Галичині. Тут власті не перешкождали його розвитку. Під керівництвом молодих національно свідомих юристів, священників, учителів населення міст і сіл організовувало кредитно-позичкові і споживчі кооперативи, як будували громадські крамниці, комори, каси, читальні, відкривали школи з українською мовою навчання і брали їх на своє утримання. Успіх значною мірою забезпечила високоавторитетна підтримка греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. У своєму архіпастирському посланні "О квестії\* соціальной" (1904 р.) він зобов'язав священників очолити кооперативні організації і заклади на місцях.



*Рис. 82. Митрополит Андрей Шептицький.*

---

\* Квестія — питання, яке потребує розв'язання.

Під керівництвом Костя Левицького бурхливу кооперативну діяльність розгорнуло товариство "Просвіта". На початку ХХ ст. при ньому виникли сотні ощадно-позичкових кас, крамниць, шпихлірів (громадських комор). З'явилася потреба в центральному координуючому органі кооперативного руху в Східній Галичині. Так постав 1904 р. "Крайовий союз ревізійний".

На Буковині такі ж функції виконувала з 1903 р. "Селянська каса", у віданні якої перебували десятки виробничих, кредитових і споживчих кооперативів. Очолював "Селянську касу" професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький. Протягом тижня він читав лекції студентам, а по неділях на простому возі об'їжджав буковинські села і засновував каси й читальні.

Лише на Закарпатті ініціативу єпископа Юліана Фірцака щодо заснування господарських та освітніх кооперативних закладів у гірських селах (так звана "Верховинська акція") провести в життя так і не вдалося. Посланий туди для вивчення цього питання чиновник угорського міністерства хліборобства Едмунд Еган написав докладний звіт (його український переклад навіть видано 1901 р. у Львові окремою брошурою), який вражає реаліями злиденного життя закарпатських селян: *"Міг би хто думати, що в сих сторонах, забитих дошками від світа, бодай прожиток дешевий. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні засоби, а до жнив жиє дорого купленою стравою. За все платить він 8-10% дорожче від міської ціни... Руський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька капель молока, а в великосвятечний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрештою, його поживою є вівсяний ошіпок і — коли не бракне — бульба. Не дивниця, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих, кріпких та здорових, у румунському Підкарпатті подиблемо хіба недокровні, марні, пожовклі мари, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби, карликуваті, золотушні (скрофулічні), віддані з розпуки п'янству, зниділі, ліниви та темні.*

*Розпука бере дивитися на сей умираючий нарід. Нині можна би навіть предсказати день, в якому останній русин утече з краю..."*

Автор звіту заходився організувати серед селян кредитний кооператив. Але Егана підступно вбили, а здійснити його задуми більше ніхто не наважився. Отже, українці Закарпаття не прилучилися до всеукраїнського кооперативного руху, який, за переконанням його провідних діячів, *"виникаючи з причин економічних і соціальних, з природи річи має й мусить мати характер боротьби національної, боротьби за самостійне національне існування"*.

## МАСОВА ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА

На передній край соціально-економічної і політичної боротьби в Україні на початку ХХ ст. вийшов робітничий клас. Цьому сприяв високий рівень його концентрації на великих промислових підприємствах.

Заводи, фабрики, шахти і копальні з числом працюючих не менш як 500 чоловік зосередили понад 40% усіх робітників України. Серед них активно пропагувалися соціалістичні ідеї, найбільше — представникам новоутворених соціал-демократичних партій: загальноросійської, української, єврейської. Кожна з них претендувала на роль єдиного повноважного представника та виразника класових інтересів робітників України. До речі, партії українських соціал-демократів утворилися і діяли незалежно одна від одної на території як Російської, так і Австро-Угорської імперій.

Під впливом соціал-демократії серед робітників визрівало переконання у необхідності політичних виступів проти самодержавства. 1900 р. в Харкові започатковано масове відзначення вуличними демонстраціями дня 1 травня, проголошеного Інтернаціоналом щорічним святом міжнародної єдності трудящих та боротьби за свої соціальні і політичні права. З того часу трудящі багатьох міст і селищ України цього дня виходили на вулиці згуртованими колонами, співали революційних пісень, вимагали 8-годинного робочого дня та громадянських свобод. Нерідко царські власті розганяли демонстрантів з допомогою військ і поліції.



Рис. 83. Страйк робітників нафтових промислів Борислава. 1904 р.

Активну участь у політичній боротьбі брало й студентство. Молодь протестувала проти гнобительської політики царизму, вимагала розширення її прав у житті та навчанні. За такі акції студентів виключали з навчальних закладів і навіть віддавали у солдати.

Зокрема, у січні 1901 р. газети опублікували урядове розпорядження, згідно з яким 183-х студентів Київського університету — найактивніших учасників політичного руху — було віддано в солдати. Так уряд намагався залякати молодь і відвернути її від політики. Але у відповідь розпочався загальний студентський страйк, в якому взяли участь 30 тис. вихованців 35 вищих навчальних закладів міст Російської імперії, у тому числі — Києва, Харкова, Одеси.

Того ж року виступили й студенти Львівського університету. Вони вимагали від властей Австро-Угорської імперії скасування обмежень на вільний культурний розвиток українського народу, забезпечення для українців права навчатися рідною мовою.

Дедалі частіше студенти приєднувалися до вуличних демонстрацій робітників, а ті найактивніше підтримували боротьбу молоді за політичні свободи. У виступах робітників і студентів брали участь навіть учні — старшокласники гімназій, семінарій, реальних училищ, технічних шкіл.

До робітничих страйків нерідко приєднувалися й інші верстви міського населення. Влітку 1903 р. масовий загальнополітичний страйк охопив промислові міста України. Протягом кількох днів припинили роботу заводи і фабрики, електростанції і друкарні, залізниці і трамвайні депо в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Києві. *“Ми вимагаємо 8-годинного робочого дня і політичної свободи”*, — рішуче заявляли страйкарі. Їх уже не лякали ні арешти, ні фізичні розправи.

Керівництво робітничим рухом у Російській імперії намагалася прибрати до своїх рук російська соціал-демократія. Проте значного впливу вона не досягла через малочисельність і внутрішні чвари її провідників. Після свого II з'їзду (1903 р.) РСДРП розкололася на дві фракції: більшовиків, очолюваних Володимиром Ульяновим (Леніним), і меншовиків на чолі з Юлієм Цедербаумом (Мартовим). Більшовики віддавали перевагу насильницьким методам політичної боротьби і соціальних перетворень, нелегальній антиурядовій діяльності своїх “професійних революціонерів”. Меншовики виявляли готовність брати участь у реформуванні суспільства спільно з будь-якою політичною організацією чи партією, опозиційною царизмові. І ті, й ті ігнорували “українське питання”, вважали його вигадкою української буржуазії.

Очолити стихійний рух українського селянства — незмінного охоронця національних традицій і рідної мови — поривалася створена наприкінці 1901-на початку 1902 рр. загальноросійська партія соціалістів-рево-

люціонерів (есерів). Вона вважала себе прямим спадкоємцем народницького руху й відстоювала ідею "общинного соціалізму", тобто, побудови суспільного ладу на основі федерації незалежних селянських громад (общин). Есери були прихильниками індивідуального терору проти царських урядовців, проведення "соціалізації землі" шляхом передачі її у повне розпорядження селянських громад, які мали розподіляти землю за "зрівняльсько-трудова" принципом.

Проте есерівські прокламації, написані російською мовою і за змістом не в усьому зрозумілі селянам, не справляли особливого впливу на їхню політичну боротьбу. Найбільшої популярності серед українських селян набули поширювані Революційною українською партією (РУПом) публіцистичні брошури "Дядько Дмитро", "Народна справа", "Чи є тепер панщина?" та ін. Вони видавалися українською мовою саме для селянства. На конкретному фактичному матеріалі ці брошури висвітлювали кріпосницькі пережитки і тяжке національне гноблення. Цілком позитивно сприймалися у народі рупівські заклики повалити самодержавство і відібрати у панів землю, заводи і фабрики.

Навесні 1902 р. антипоміщицькі виступи охопили 337 сіл із населенням понад 160 тис. чоловік на Полтавщині і Харківщині. Селяни відмовлялися працювати на поміщиків, вдавалися до бойкотів, страйків, не допускали тих, хто приходив найматися до поміщика з інших місць, а подекуди навіть погромили панські маєтки.



*Рис. 84. Селяни Сумського повіту Харківської губернії, заарештовані за участь в антипоміщицькому русі 1902 р.*

На придушення цих виступів власті кинули кілька десятків батальйонів піхоти і кінних козачих сотень. У селах влаштовувалися масові прилюдні екзекуції. Майже тисячу чоловік було притягнуто до судової відповідальності та ув'язнено.

Пожвавилась і визвольна боротьба селян західноукраїнських земель. Одним із найбільших виступів (близько 200 тис. учасників) став тут страйковий протест селян і сільськогосподарських робітників, який улітку 1902 р. охопив десятки повітів Львівщини, Тернопільщини, Станіславщини (тепер — Івано-Франківщина). У багатьох селах організовувалися страйкові комітети, які керували боротьбою селян проти поміщиків. У відозві такого комітету Гусятинського повіту писалося: *“Браття, не в Канаді і не в Бразилії наш хліб! Наша Канада і Бразилія на тій землі, котру наші прадіди кров'ю заливали, за котру батьки і діди буки брали”*.

Селяни відмовлялися виходити на польові роботи до поміщиків, організовували матеріальну допомогу найбіднішим. Незважаючи на погрози австрійських властей, до страйкової боротьби українців нерідко приєднувалися й польські селяни.

Поміщики занепокоїлись. До Відня посипалися їхні розпачливі прохання рятувати становище. У відповідь цісарський уряд проголосив в охоплених страйком повітах “надзвичайний стан” і направив туди війська. Солдати дістали наказ стріляти, жандарми — заарештовувати. Селян силою гнали на панські лани, ватажків заарештовували і під вартою вивозили із сіл. Над учасниками страйкового руху влаштовувалися грізні судилища.

Але, як і в царській Росії, тут також ніякі каральні акції не спроможні були подолати визвольного руху, який з особливою силою розгорнувся на початку ХХ ст.

## СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХИ

Піднесення визвольної боротьби робітників і селян, студентів та учнівської молоді пожвавило й політичну активність ліберальної інтелігенції. Головними осередками її опозиційної до царизму діяльності в Україні стали земства. Вони були дозволені царизмом спочатку лише в губерніях Лівобережжя і Півдня. На Правобережжі, де не переводилися традиції польсько-шляхетського національного руху, такий дозвіл з'явився тільки 1911 р. Але й ті земства, які діяли, постійно просили у своїх петиціях до державних органів розширити права, звільнити їх від жорсткого контролю з боку царських урядників. 1901 р. активісти Полтавського, Чернігівського, Харківського і Курського губернських земств скликали у Полтаві з'їзд умільців



кустарних промислів, який ухвалив резолюцію з вимогою повсюдної заборони тілесних покарань. У роботі з'їзду взяли участь відомі громадські діячі, зокрема письменники і публіцисти Володимир Короленко, Олександр Русов, Іван Білоконський, котрі підтримали національно-визвольну боротьбу українського народу. Демократична більшість службовців земських установ — статистики, агрономи, землеміри, лікарі, вчителі — висувала вимоги політичних свобод, ліквідації кріпосницьких пережитків у законодавстві, скликання загальноросійського Земського собору (або Установчих зборів) "з представників із усіх громадян" для вироблення конституції. Царські власті в Україні переслідували і звільняли з роботи прогресивних, а тим більше національно свідомих земських діячів і службовців.

Український національний рух здебільшого виявлявся у масових культурно-просвітницьких заходах, які організовували представники демократичної і ліберальної інтелігенції.



*Рис. 85. Група українських письменників, сфотографована 1903 р. на святі відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. Нижній ряд: Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич, Володимир Самійленко. Верхній ряд: Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький.*

1903 р. в Полтаві відбулося урочисте відкриття пам'ятника класику української літератури Івану Котляревському. Царські власті, зважаючи на загальне піднесення визвольної боротьби, особливо в Україні, змушені були задовольнити клопотання широких кіл прогресивної громадськості про дозвіл на його спорудження. Автори пам'ятника — Л.Позен і О.Ширшов — відмовилися від винагороди за свою роботу.

До Полтави з усієї України по обидва боки російсько-австрійського кордону з'їхалися визначні громадські діячі, письменники, вчені, артисти, музиканти. Відбулося грандіозне свято національного єднання всіх українців. І хоч голова міської думи не дозволив виголошувати промови українською мовою, але цю заборону проігнорували. Зокрема, Михайло Коцюбинський у своєму виступі заявив: *“Місто Полтава справляє нині свято українського слова. Сто літ минуло, як те занедбане і закинуте під сільську стріху слово, як фенікс з попелу, воскресло знов в устах батька нової української літератури Івана Котляревського, голосно залунало по широких світах”*.

Того ж року українська громадськість гідно відзначила у Києві 35-річчя літературної діяльності Івана Нечуя-Левицького, а в Києві і Львові — 35-річчя творчої праці Миколи Лисенка. Белелюдність цих урочистостей за участі галицьких і наддніпрянських українців глибоко схвилювала і ще більше надихнула борців за волю України. Австрійський намісник Галичини граф Бадені заявив організаторам Лисенкового ювілею: *“Що ви є, те я знав, але що вас така сила є, сього я не знав”*.

Східна Галичина стала, так би мовити, духовним опертям усієї України. Адже тут не висіли цензурні заборони над українським друкуванням, легально діяли українські культурно-освітні та наукові заклади, уже існувало й своє шкільництво, виходили рідною мовою книжки, газети, журнали, які нелегально потрапляли і в Наддніпрянську Україну. Патріоти стали називати Східну Галичину українським П'ємонт — за назвою місцевості на Апеннінському півострові, яка в другій половині ХІХ ст. набула гучної слави як об'єднавчий центр національно-визвольного руху італійського народу. Під цією ж назвою Михайло Грушевський опублікував 1906 р. спеціальну історико-публіцистичну розвідку, де роз'яснював читачам: *“В останнє десятиріччя ХІХ століття Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались і вдосконалювались засоби національного культурного та політико-громадського відродження українського народу”*.

Галицько-українські патріоти навіть заходилися фізично та духовно гартувати молодь у спортивних товариствах “Соколи” і “Січі”, які з 1902 р. повсюдно з'явилися у містах та селах Східної Галичини. Передбачаючи



*Рис. 86. Кирило Трильовський — засновник українсько-галицьки..*



*Рис. 87. Перша емблема "Січей":  
восьмикутна зірка із зображенням серпа і буквами Р.П. (Радикальна пар..*



*Рис. 88. Вправи "січовичок" (містечко Печеніжин Коломийського повіту).*

можливість збройної боротьби за волю України, тут виховували юнаків на військових традиціях українського козацтва. У пісні-марші, яку склав засновник цих товариств Кирило Трильовський, співалося:

*Хоч упала Січ Дніпрова  
И веселяться вороги,  
Та ми тепер над Ч'ремошем  
Кіш козацький завели.*

*Нехай знають вороженьки,  
Що козацький дух не вмер,  
Що як давно процвітав він,  
Так цвіте він і тепер.*

Важливою подією у культурному і громадському житті Російської імперії стало видання російською мовою у Петербурзі 1904 р. науково-популярної праці Михайла Грушевського "Нарис історії українського народу". В її основу автор поклав свій курс лекцій, прочитаний 1903 р. в Парижі слухачам Російської вищої школи суспільних наук, організованої професорами-емігрантами, які не захотіли працювати на Батьківщині під контролем жандармської держави. Масовий тираж "Нарису..." дав змогу широким колам читачів в Україні і Росії ознайомитися з найновішою концеп-

цією історії українського народу, яка глибоко обґрунтовувала правомірність його державницьких прагнень. Того ж року українська громадськість розгорнула кампанію за скасування ганебних цензурних заборон 1863 і 1876 рр. щодо української мови. Відповідні заяви висловлювалися на всіляких публічних зібраннях і в пресі.

Занепокоєний соціально-економічними потрясіннями й активізацією визвольних рухів, царський уряд уже не міг знехтувати цими вимогами. Наприкінці 1904 р. він доручив зайнятися українським питанням керівництву Академії наук, Київського і Харківського університетів, з одного боку, і київському генерал-губернатору, з другого.

Поряд із пошвавленням культурно-просвітницького руху в Україні, початок ХХ ст. ознаменовано утворенням перших національних політичних партій. Створення уже згаданої Революційної української партії (РУПУ) було проголошено 1900 р. на зборах студентських громад Харкова. Її осередки — “вільні громади” — незабаром виникли також у Києві, Полтаві, Чернігові, Львові та інших містах України. Щоправда, ні програми, ні статуту своєї партії рупівці так і не склали. Програмні ідеї вони висловлювали на сторінках нелегальних видань — газети “Селянин” і журналу “Гасло”. У практичній діяльності рупівці обстоювали соціальні інтереси селянства, яке вважали основою української нації.

Гасло “Україна для українців” пропагувала написана від імені РУПУ брошура “Самостійна Україна”, надрукована 1900 р. у Львові. Її автор, харківський юрист Микола Міхновський, відомий тепер як “батько українського націоналізму”, писав: “... сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодого Україною й українофілами не має ніяких зв'язків — крім однієї страшної і фатальної зв'язі — своєю кров'ю заплатити за помилки попередників. Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона випикує на своєму прапорі сі слова: **ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД КАРПАТІВ АЖ ПО КАВКАЗ**”.

Однак не всі рупівці підтримали цю програму — максималістську і за остаточною метою, і за безкомпромісними заходами щодо її досягнення. Тоді Микола Міхновський з групою однодумців вийшов із РУПУ і заснував на засадах українського націоналізму Народну українську партію (НУП). На цьому процес розколу РУПУ не скінчився. 1904 р. з неї вийшла група, очолювана студентами Маріяном Меленевським-Баском і Олександром Скоропис-Йолтуховським. Вона проголосила себе Українською

соціал-демократичною спілкою і на початку 1905 р. влилася до меншовицької фракції РСДРП на правах її автономної секції. 1904 р. в Києві було створено ще дві національні партії: Українську демократичну (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим. Обидві партії — нечисельні за складом — стояли на ліберальних позиціях, близьких до російського “Союзу визволення”. Вони обстоювали встановлення у Російській імперії конституційної монархії, яка надала б Україні право на автономію. Щодо соціальних вимог, то УДП наважилася увести до своєї програми деякі соціалістичні за тодішніми мірками положення, а саме: запровадження 8-годинного робочого дня, державної пенсії “немічним, калікам і всім робітникам, що дожили до 60-ти років”, прогресивно-прибуткового податку; встановлення кількісного обмеження у праві купівлі землі та регулювання правом земельної оренди; вживання заходів щодо знищення прав спадщини і “про те, щоб капітали та промислові оруддя стали власністю тих, хто їх виробляє”.

Такий лівий радикалізм цілком правої партії (за основним складом членів) викликав розбрат і ворожнечу поміж членами УДП. Хоча провідники партії та автори програми вбачали у тих вимогах лише веління часу і засіб прихилити до себе широкі народні маси, Євген Чикаленко (сам великий землевласник) зізнавався: “Я певний, що в нашій хліборобській країні колись земля мусить перейти у руки народні, то ліпше передати її тепер за викуп, ніж потім її мають відібрати задурно, що й написав 1905 р. в ч.10 “Сина Отчества”, 2-го видання. Що-ж до 8-ми годинного дня, та переходу фабрик в руки робітників, то й це, на мою думку, колись здійсниться, тільки певне в іншій формі. Взагалі соціалізм я вважаю за пугтеводну зорю, яка вказує путь, по якій людськість повинна йти, але ніколи не досягне його, як не досягнула справжнього християнства, а пристосувала його до життя; так само буде й з соціалізмом. А тому нічого страшного в нашій програмі я не бачу і голосував за неї, щоб притягнути до нашої партії ширші кола людности”.

Однак не українські ліберали (однаково, чи демократичного, чи радикального забарвлення) захопили ініціативу в суспільно-політичному житті України. На жаль, і тут спритнішими виявилися їхні поміркованіші російські колеги. Скажімо, той же “Союз визволення” став ініціатором проведення по всій Україні наприкінці 1904 р. так званої “бенкетної кампанії”. Губернським і повітовим земствам рекомендувалося влаштувати бенкети на честь 40-річчя судової реформи, проголошувати на них промови, ухвалювати резолюції та тексти петицій про запровадження нових політичних реформ у рамках конституційної монархії.

Земські діячі, ліберальна і демократична інтелігенція в Україні виявили надзвичайну активність у “бенкетній кампанії”. Тут чи не кожне провінціальне містечко, не кажучи вже про великі адміністративні й культурні центри, змагалося з іншими щодо розмаху бенкетів, кількості учасників і промовців. Часом такі заходи, які розпочиналися цілком мирно у приміщеннях державних або громадських установ, під впливом запальних промовців завершувалися вуличними демонстраціями з антицаристськими гаслами. Так було під час “бенкетної кампанії” у Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі, Луганську та інших містах.



## § 2. Україна у першій російській демократичній революції

### ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

Масові визвольні змагання усіх верств населення Російської імперії, що так активізувалися на початку ХХ ст., вилились у демократичну революцію. Її започаткували петербурзькі робітники. На початку січня 1905 р. вони застрайкували, але вирішили не обмежуватися лише домаганнями поліпшення свого матеріального становища і висунули й загальнодемократичні політичні вимоги: запровадження свободи слова, преси, скликання Установчих зборів на основі загального і рівного виборчого права. Все це вони записали до петиції, яку на пропозицію високоавторитетного серед петербурзьких робітників православного священика Георгія Гапона ухвалили віднести колективно самому цареві.

У неділю 9 січня понад 140 тис. по-святковому вбраних робітників і членів їхніх родин (у тому числі неповнолітніх дітей) вирушили з хоругвами та образами багатотисячними колонами до царської резиденції — Зимового палацу. Але на Палацовій площі цілком мирну процесію безжально обстріляли царські війська. Понад тисяча вбитих і понад п'ять тисяч поранених — такий підсумок цієї масової розправи. Прізвисько “Кривавий” назавжди пристало до імені Миколи II — останнього імператора династії

Романових на російському престолі. Історична дата 9 січня дістала назву "кривавої неділі" і стала початком першої загальноросійської демократичної революції. Адже жорстокий розстріл не тільки не залякав, а ще дужче розлютив народ. Усі зрозуміли, що цар не є заступником простих людей. Прозрілі рішуче заявили: "Якщо цар нам усипав, то й ми мусимо йому всипати!" Столиця Російської імперії вкрилася барикадами. Повстанці готові були відбивати найзапекліші атаки царських військ, їх підтримувало понад 150 тис. страйкарів.

Зрештою цар змушений був піти на поступки повсталому народові. Він публічно проголосив намір піклуватися про "робочий люд", а наприкінці січня - на початку лютого утворив комісію "для невідкладного з'ясування причин невдоволення робітників". Микола II пообіцяв пом'якшити цензурні правила, розширити права земського і міського самоуправління, розробити проект скликання народних представників для законодавчих пропозицій. Тим часом масові революційні виступи охопили всю Російську імперію. Український народ показав себе найактивнішим учасником визвольних змагань.



Рис. 89. Карикатура українського сатиричного журналу "Шершень" (1906 р.) на Шевченківську тему: "Од Молдованина до Фінна на всіх язиках все мовчить".  
Художник І.Бурачок.



На знак солідарності із січевим повстанням у Петербурзі негайно за-страйкували робітники Києва, Харкова, Катеринослава. На вулицях Одеси з'явилося гасло "Геть самодержавство!" Робітники Дніпровського металургійного заводу надіслали в Петербург звернення: "Ми вітаємо вас, петербурзькі робітники, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього поклику: "Хай живе народна революція!"

Звістка про початок революції в Російській імперії сколихнула і трудящих Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, де більшу частину населення становили українці. Спільно з польськими, угорськими, румунськими трудящими західноукраїнські робітники і селяни провадили демонстрації, мітинги, страйки на знак солідарності з борцями першої XX ст. народної революції. "Геть царат!", "Хай живе свобода!", "Землю — безземельним!", "Працю — безробітним!", "Хліб — голодним!" — під такими гаслами відбувалися робітничі демонстрації у Львові, Чернівцях, Станіславі, Тернополі, Ужгороді, Мукачевому. У резолюції зборів львівських студентів висловлювалася тверда впевненість, що повалення царського самодержавства відкриє шлях до національного визволення українського, польського, литовського та інших поневолених Російською імперією народів.



Рис. 90. Месник. Поштова листівка 1905 р. Художник л.л.

Протягом січня-березня 1905 р. в губерніях східної України страйкувало майже 170 тис. чоловік. У багатьох місцях підприємці і царські власті змушені були піти на поступки: поліпшити умови праці, збільшити заробітну плату, скоротити робочий день тощо.

Переможні робітничі страйки запалювали на боротьбу селянство, але його виступи здебільшого набували характеру стихійних погромів поміщицьких маєтків. Так, у лютому 1905 р. російські селяни Курської і Орловської губерній почали громити поміщицькі економії. За їхнім прикладом українські селяни сусідньої Чернігівської губернії, озброївшись сокирами, вилами й косами, нападали на панські маєтки, забирали зерно і худобу, організовували масові порубки поміщицьких лісів. На придушення селянських заворушень царські власті посилали війська, влаштовували жорстокі розправи. Але боротьба селян за землю не вщухала, навпаки, розгорталася з новою силою.

Нерідко ці бунти закінчувались безглуздою помстою і руйнуванням або спалюванням житлових будинків, комор, заводів. Саме такого характеру навесні 1905 р. набули події у маєтку відомих підприємців Терещенків у селі Хутір Михайлівський на Сумщині. Сюди прибули на 500 підводах 3 тис. українських і російських селян із навколишніх сіл Чернігівської і Курської губерній. Вони заявили, що хочуть “урівняти мужиків і панів”. Майно і провіант, збіжжя і реманент повантажили на підводи й повезли додому. А те, що не змогли забрати з собою, знищили. Доценту зруйнували обладнання цукрового заводу, а приміщення його спалили. “Нам потрібна земля, на цьому місці гречку сіятимемо”, — казали наївні селяни, засліплені класовою ненавистю.

## ПІДНЕСЕННЯ МАСОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО І РОБІТНИЧОГО РУХУ

Погромні методи в аграрних регіонах підтримували й заохочували більшовики, яких в Україні 1905 р. налічувалося 4,5 тис. чоловік. Чисельнішою (близько 6 тис.) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала до страйкового руху і не схвалювала збройне повстання як форму революційної боротьби. Земельне питання пропонувала розв'язати демократичним шляхом, скликавши для цього Всенародну конституційну раду. На практиці Українська соціал-демократична спілка найактивніше співпрацювала з бундівцями\*. Вона видавала у Львові українською мовою газету “Правда”, яку розповсюджували і на Наддніпрянщині. Найбільшу

\* Бундівці — члени заснованого 1897 р. “Загальноєврейського робітничого союзу в Литві, Польщі, Росії” (скорочена назва “Бунд” означала “Союз”). Вважали себе єдиними повноважними представниками інтересів єврейських робітників на всій території Російської імперії.

популярність преса і листівки “Спілки” мали серед залізничників і сільсько-господарських робітників.

Під час революції — у грудні 1905 р. — відбулася й реорганізація РУПу, яка після цього стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Її лідери — М.Порш, В.Винниченко, Д.Антонович, С.Петлюра — заявили, що за своєю програмою найближче стоять “до так званих більшовиків”, але здебільшого не знаходили з ними спільної мови. Українських соціал-демократів відлякували, як вони висловлювались, крайнощі “революціонаризму більшовиків”, а більшовики не визнавали УСДРП самостійною національною організацією українського пролетаріату. Та попри все близько 3 тис. членів УСДРП вели активну пропаганду своїх суспільно-політичних вимог — “демократизації ладу, автономії України і конфіскації великої земельної власності”.

Селянам, які становили переважну більшість населення України, до певної міри приділяли увагу діячі всіх революційних партій. Вони виїздили на села, вели там свою пропаганду, закликали селян об’єднуватися з робітниками для спільної боротьби проти царського самодержавства. Щоправда, тепер уже організовані самими селянами комітети або комісії старалися не допускати розгулу анархії, діяли в рамках так званої революційної законності. Як це відбувалося на практиці, яскраво описав у спогадах Євген Чикаленко, покликаючись на розповідь свого маєткового сусіди П.Кондрацького: “Нарешті, у визначений день приїхала комісія, а з нею скільки десятків підвід з сотнею селян з суміжних сіл, але яких він особисто не знав. Приїжджі селяни, а позаду них місцеві, заповнили увесь двір, комісія-ж, що складалася з кількох душ таких-же селян, розсілася на кріслах на терасі. А посеред двору, на високім даху, збудованім над льохом (пивницею), стояв, як казав Кондрацький, здоровенний “мужичище” і, вимахуючи шапкою на палиці, громовим голосом вигукував:

— Люди добрі, не руште й не зачіпайте нічого, а ні галузочки, а ні соломинки і не займайте нікого!

Комісія твердо наказала Кондрацькому зараз видати розписку в тім, що він роздасть Майорським селянам скільки їм потрібно землі за третій сніп (панові). Кондрацький почав доводити, що він дає заробіток сотням заможних заробітчан і коли роздасть свою землю місцевим селянам, то заможні робітники востануться без заробітку.

На це голова комісії відповів:

— Ви за них не клопочіться, а зараз звеліть конторі заплатити їм зароблене, вони розбредуться по домах і там зроблять те саме, що ми тут робимо, тоді їм не треба буде ходити на заробітки.

— Але-ж хліб поспіває, з ким же я його зберу? — сказав Кондрацький.

— Роздайте тутешнім селянам за сніп, то вони враз його зберуть! — відповів голова; а ви давайте розписку, бо ми без того не виїдемо від вас, а у нас ще багато роботи.

Мусів Кондрацький написати розписку та звелів заплатити заробітчанами зароблене”.

Під час антипоміщицьких виступів селянства мав вияв і соціальний антагонізм між різними його прошарками. Так, наприклад, сталося в с. Вихвостове на Чернігівщині. Тут у жовтні 1905 р. селяни розгромили маєток місцевого поміщика, спалили його горілчаний завод. Тоді найзаможніші із селян, боячись, що біднота добереться і до їхнього майна, вчинили самосуд над п'ятнадцятьма найактивнішими учасниками антипоміщицького виступу і по-звірячому вбили їх. Вихвостівська трагедія набула розголосу по всій країні. Розповіді та документи про неї використав Михайло Коцюбинський у повісті “Фата моргана”.

У жовтні 1905 р. визвольна боротьба народних мас досягла свого апогею. За кількістю учасників (близько 2 млн. чоловік) вона перевершила усі революційні виступи, які будь-коли відбувались у світі. Страйкарі вимагали негайного скликання Установчих зборів для зміни державного ладу і проголошення Росії демократичною республікою з наданням політичних прав і свобод усім громадянам.

В Україні тоді застрайкувало одночасно 120 тис. робітників. За їхнім прикладом такі ж акції непокори розпочали службовці різних установ, лікарі, вчителі. Завмерло життя на фабриках і заводах, в шахтах і копальнях, залізницях і на міському транспорті, у середніх і вищих навчальних закладах.

Жовтневий політичний страйк розвивався під гаслами “Геть царський уряд!”, “Хай живе всенародне повстання!” 10 жовтня у Харкові відбувся загальноміський мітинг, на який зібралося близько 20 тис. страйкарів. Наступного дня у центрі міста робітники і студентська молодь спорудили 8 барикад. Вірні царизму війська не наважилися їх штурмувати.

Збройні сутички страйкарів із поліцією і військами відбулися в Катеринославі. Кілька десятків чоловік було вбито й поранено. Похоронна процесія 13 жовтня пройшла центральними вулицями міста. А на кладовищі виголошувалися політичні промови, в яких лунали заклики до продовження боротьби.

Вирувала у жовтні 1905 р. й Одеса. Тут 12 жовтня застрайкували залізничники, а в наступні дні до них приєдналися працівники інших підприємств. А далі, як писала газета “Пролетарій”, “відбувалися звичайні з погляду такої ситуації явища: мітинги, маніфестації і, нарешті, барикади”.

У процесі страйкової боротьби в багатьох містах і селищах України, зокрема у Києві, Катеринославі, Луганську, Кам'янському, Горлівці, Єнакіє-



*Рис. 91. Барикадні бої в Одесі у жовтні 1905 р. Тогочасний малюнок невідомого автора*

вому, виникли ради робітничих депутатів. Їх обирали відкритим голосуванням, обговорюючи кожну кандидатуру. У створенні та діяльності рад робітники спиралися на свій досвід організації страйкових комітетів. Докладали тут своїх зусиль і представники російської та української соціал-демократії есери.

Ради запроваджували на підприємствах 8-годинний робочий день, встановлювали ціни на продукти у фабрично-заводських крамницях, контролювали випуск урядових і буржуазних газет, організовували охорону населення від погромників і хуліганів. Катеринославська рада скасувала податок і квартирну плату для безробітних. Луганська надавала матеріальну допомогу страйкарям. Депутати рад виїздили і в села, де закликали селян приєднуватися до боротьби робітничого класу проти самодержавства.

## ЗБРОЙНІ ПОВСТАННЯ

Готуючись до збройних повстань проти царизму, активісти різних організацій (соціал-демократичних, есерівських, анархістських) розгорнули агітацію серед солдатів і матросів, щоб повернути їх на бік революційно настроєних робітників, селян, міських службовців, інтелігенції й учнівської молоді. Ще навесні 1905 р. розпочалася підготовка повстання на Чорно-

морському флоті під керівництвом “Севастопольської матроської централки”. До її складу входили матроси — члени різних революційних партій. Член “централки” більшовик Григорій Вакуленчук очолював організацію РСДРП на одному з найбільших і найновіших (був спущений на воду 1904 р.) військових кораблів — панцернику “Князь Потьомкін Таврійський”. Народився Вакуленчук у бідній селянській родині в с. Великі Корвинці на Волині (тепер — Житомирська область).

Дуже популярним, незважаючи на хаотичність політичних поглядів, був серед матросів “Потьомкіна” й Панас Матюшенко — також виходець із бідних селян. Народився він у с. Дергачі на Харківщині, ще підлітком натерпівся по наймах.

Вакуленчук і Матюшенко відіграли провідну роль у повстанні на панцернику “Потьомкін”, адже більшість команди тут була укомплектована українцями. Повстання вибухнуло раніше від запланованого терміну під впливом вістей з Одеси, де розпочався політичний страйк, а також внаслідок бруталного знущання офіцерів над підлеглими. Під час сутички вони стали погрожувати розстрілом, і один із них смертельно поранив Вакуленчука. Тоді матроси накинулися на офіцерів, сімох убили, а решту заарештували і згодом висадили на берег в Одесі. Командування кораблем узяв на себе Матюшенко. На щоглі “Потьомкіна” вперше в історії російського флоту було піднято червоний прапор. Тодішні настрої команди “Потьомкіна” опи-



*Рис. 92. Команда панцерника “Потьомкін”.*

сав один із молодших офіцерів, що перейшов на бік повстанців, національно свідомий українець О.Коваленко-Журбенко. Його спогади "Одинадцять днів на панцирнику "Князь Потьомкін Таврійський" опублікував 1906 р. редактований Володимиром Гнатюком, Михайлом Грушевським та Іваном Франком львівський "Літературно-науковий вісник": "...Тієї ночі я довго не міг заснути. Зворушена уява розкривала переді мною найясніші перспективи, і я мимохіть линув у мріях у недалеку будучність, яка, здавалося, готує вже великі історичні події...

Може завтра ж, заволодівши вкупі з повставшим народом Одесою, ми запалимо пожежу загального повстання на цілому Півдні. А там піднімуться країни, що давно вже хвилюються, і коли при цьому не сколихнеться і центр і таким чином у боротьбі проти спільного ярма не з'єднається вся Росія, то бодай, може, Кавказ, Фінляндія, Польща і моя рідна Україна добудуть давно бажаного права улаштувати у себе життя народу на підставі свободи і справедливости..."

Подальші вчинки повстанців доводять, що вони прагнули діяти у рамках усталених правових норм. Домагаючись перед світовою громадськістю сприйняття повсталого панцерника як незалежної, визволеної від влади царського самодержавства території, що представляє інтереси народних мас, потьомкінці звернулися з офіційними заявами до громадян усіх країн і всіх народів та до урядів усіх європейських держав. У цих зверненнях висловлювалося переконання, що чесні громадяни відгукнуться гарячим співчуттям до повстання панцерника як до початку боротьби за свободу проти віковичного гніту і сваволі деспотичного самодержавства.

Вранці 15 червня повсталий корабель урочисто зустріли страйкарі Одеси. Але очолювана меншовиками Одеська організація РСДРП закликала потьомкінців не загострювати і без того напружену ситуацію в місті. Наступного дня "Потьомкін" знявся з якоря і знову вийшов у відкрите море.

Кілька днів повсталий корабель розсікав хвилі Чорного моря. Проти нього було вислано ескадру Чорноморського флоту. Однак матроси відмовлялися стріляти у своїх товаришів, а один корабель навіть зробив спробу приєднатися до "Потьомкіна". Лише нестача вугілля, харчів і прісної води примусила команду повсталого панцерника 25 червня зійти на берег у румунському порту Констанца. Більшість потьомкінців залишилася в Румунії на становищі політичних емігрантів. А Матюшенко через два роки нелегально повернувся до Одеси, щоб продовжувати революційну діяльність. Незабаром він переїхав до Миколаєва, де його заарештували і згодом за вироком військово-морського суду повісили в Севастополі.

Щоб не лишити й згадки про опальний панцерник, його перейменували на "Святого Пантелеймона". Було набрано й нову команду. Коли в листопаді 1905 р. на севастопольському рейді повстали матроси 12 кораблів,

серед них була й команда перейменованого "Потьомкіна". До 6 тис. повсталих матросів приєдналися частина солдатів севастопольського гарнізону і робітники порту. Для керівництва повстанням обрали раду матроських, солдатських і робітничих депутатів, а очолити повсталу ескадру запросили лейтенанта Петра Шмідта. Незадовго до цього його примусово було звільнено з військово-морської служби.

Досвідчений моряк, він не належав до жодної партії, але був непохитним у демократичних переконаннях. 15 листопада Шмідт прибув на крейсер "Очаків", який став флагмаїнським кораблем повстанців. З "Очакова" негайно полетіла адресована самому цареві телеграма такого змісту: *"Миколі Другому. Славний Чорноморський флот, свято зберігаючи вірність своєму народові, вимагає від Вас, государю, негайного скликання Установчих зборів і перестає коритися Вашим міністрам. Командуючий флотом громадянин Шмідт"*.

Після 13-годинного бою з відданими царизму військовими частинами повстанці зазнали поразки. Шмідт і його найближчі помічники — матроси О.Гладков, Микола Антоненко, Сергій Частник — були заарештовані і невдовзі за вироком військово-морського суду розстріляні.

Проте на цьому повстанський рух в армії і на флоті не закінчився. 18 листопада майже 1 тис. озброєних солдатів на чолі з підпоручиком Борисом Жаданівським вийшла зі своїх казарм і організовано, парадним строєм рушила вулицями Києва. Коли повсталі солдати підійшли до одного з найбільших тоді київських підприємств — Південноросійського заводу, — до них приєднався майже чотиритисячний натовп робітників.

Та щойно демонстранти вийшли на Галицьку площу (тепер — площа Перемоги), їх із засідки атакували вірні царизму війська. Під градом куль натовп робітників-демонстрантів поточився назад і зім'яв стрункі лави військових. "Стійте! Не розбігайтеся!" — намагався перешикувати повстанців Жаданівський, а сам з оголеною шаблею кинувся вперед. У відповідь з протилежного боку пролунала команда: "По офіцеру! Плі!" Тяжко поранений Жаданівський упав. Сапери разом із робітниками, які підібрали гвинтівки убитих і поранених солдатів, також відкрили прицільний вогонь. Нашвидкуруч навіть вдалося спорудити барикаду з поваленого трамвая, телеграфних стовпів і ринкових рундуків. Карателів стали обстрілювати і з навколишніх дворів, вони змушені були втікати. Однак і повстанцям продовжувати боротьбу не вистачило сил. Загальні втрати з обох сторін становили 250 чоловік убитими і пораненими. І хоч повстання у Києві захлинулося, воно довело, що армія не є надійною опорою царизму.

Найбільшого піднесення збройна боротьба проти самодержавства досягла у грудні 1905 р. В Україні повстання спалахнули в Харкові, Катеринославі, Олександрівську (тепер — м.Запоріжжя).



Особливого розмаху набула боротьба робітників Донбасу, де центром подій стала Горлівка. Тут 16 грудня поліція і війська відкрили вогонь по страйкарях машинобудівного заводу. Було вбито 18 робітників і понад 50 поранено.

Того ж дня страйковий комітет телеграфував бойовим робітничим дружинам Донбасу: "Ми всі без зброї, потребуємо негайної допомоги.. А вже наступного дня з різних міст, селищ і залізничних станцій до Горлівки прибуло 8 поїздів з дружинниками. Разом їх зібралося близько 4 тис. На допомогу повсталим прийшли й селяни з навколишніх сіл. Але не вистачало зброї. Повстанці мали тільки 100 гвинтівок, 500 револьверів і мисливських рушниць. Більшість озброїлася саморобними шаблями, списами, кинджалами.



Рис. 93. Кобзар Михайло Кравченко виконує думу "Чорна неділя в Сорочинця" на дачі письменника Володимира Короленка.

Створений при Горлівському страйковому комітеті штаб повстанців об'єднав усі бойові дружини у три великі загони. На світанку 17 грудня вони пішли у наступ проти царських військ і після двогодинного бою примусили їх відступити в степ. Та через кілька годин, дочекавшись підмоги, царські війська атакували повстанців. Після шестигодинного бою, втративши вбитими близько 300 своїх товаришів, дружинники залишили Горлівку.

За прикладом робітників рішучіше діяли й селяни. Так, у грудні 1905 р. жителі Великих Сорочинців Полтавської губернії не дали поліції забрати свого односельця Григорія Безвіконного, який вів революційну агітацію. Більше того, вони заарештували місцевого пристава, вигнали із села усіх прислужників царських властей. Обраний на 5-тисячному мітингу 18 грудня селянський комітет розпорядився не платити податків, не давати новобранців у військо і закрити шинки. Було організовано оборону села від карателів. Перший бій 19 грудня виграла селяни. Вони хоч і втратили кілька десятків чоловік убитими і пораненими, але примусили озброєну до зубів сотню козаків відступити.

21 грудня полтавський губернатор послав у Сорочинці значно посилений військовий загін, озброєний навіть гарматами. Селяни змушені були скоритися. Карателі зігнали всіх жителів на майдан перед волосним правлінням і примусили їх протягом чотирьох годин стояти на колінах у снігу й дивитися, як катують керівників повстання. Після цього багатьох кинули до полтавської в'язниці. Про революційний виступ сорочинців, криваву розправу над ними незабаром дізналася вся країна з документального нарису "Сорочинська трагедія" відомого російського письменника Володимира Короленка, який постійно жив у Полтаві.

У цілому селянський рух залишався роздрібненим, з невисоким рівнем політичної і національної свідомості більшості його учасників. Власне, це була стихійна боротьба з безпросвітного відчаю.

## ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА НА СПАДІ РЕВОЛЮЦІЇ

Незважаючи на загальний спад революційної енергії народних мас, робітничий клас ще й у 1906-1907 рр. чинив організований опір охоронцям царського самодержавства. Щоправда, кількість страйкарів зменшилася. Так, у 1905 р. їх налічувалося в Україні 500 тис., у 1906 — 100 тис., у 1907 — 60 тис. Але збільшилася кількість політичних страйків і зросло число дрібних підприємств, робітники яких вдавалися до акцій непокори.

Перед і далі вели робітники Донбасу. Вони страйками, мітингами і демонстраціями відзначали річницю початку революції — Кривавої неділі (9 січня) і 1 Травня. На Краматорському металургійному заводі робітники



Рис. 94. Транспарант, який несе учасник першотравневої демонстрації 1905 р.

організували Депутатські збори. Налякані діяльністю цього організації, підприємці закрили завод. Масова боротьба робітників і селян підвладних Росії українських земель впливала й на піднесення визвольного руху на теренах Західної України. Третього грудня 1905 р. у Львові українська громадськість організувала всенародне віче. Із палкою промовою ньому виступив письменник і громадський діяч Михайло Павлик. Закликаючи до солідарності трудящих України по обидва боки кордону, особливо наголошував на тому, що від революційної активності селянства залежало відродження усієї української нації: "Дорогі браття! Ми, що жили доси в вільнішому закутку нашої країни та й могли сяк-так розвинутися, — ми повинні б тепер стати на чолі нашого селянського руху по всій Русі-Україні. Але ми на се, бачу, ослабі, — то й буде з нас, коли ми подамо руку всім нашим братам селянам, яко рівні рівним і станемо солідарно-однодушно до боротьби за наші спільні селянські інтереси, — за відродження всієї величезної маси нашого селянства в Австро-Угорщині та Росії, — відродження, без яких не може бути й бесіди про відродження нашої нації, попросту тому, що селяни чинять десять десятин тої нації."

Протягом 1905-1907 рр. у Галичині відбулося 211 страйків, тобто, майже стільки ж, як за 35 попередніх років, починаючи з першого страйку, проведеного 1870 р. друкарями Львова. Приблизно таку ж кількість робітничих страйків зафіксували й угорські власті на Закарпатті.

Цей рух перекинувся й на село. Найширшого розмаху він досяг 1906 р., коли застрайкували сільськогосподарські робітники у більш як 380 селах 35 повітів Східної Галичини. Вони масово відмовлялися збирати врожай на

поміщицьких землях, вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, передачі землі селянам, запровадження загального виборчого права для обрання депутатів рейхстагу. Під листом, надісланим до Петербурга українським селянським депутатам I-ї Державної думи, поставили підписи сотні політичних і національно свідомих галицьких та буковинських селян. Вони писали, що знемагають у боротьбі "з ворогами своїми: шляхтичами та чиновниками", — і висловлювали надію на допомогу "російської України".

Під тиском масового революційного руху на всій території Австро-Угорщини, у тому числі й на західноукраїнських землях, уряд змушений був надати більшості дорослих громадян (за винятком жінок та військовослужбовців) право обирати депутатів рейхстагу.

У прикордонних з Російською імперією повітах галичани стали погрожувати захопленням поміщицьких земель. Жах у австрійських властей викликали багатотисячні мітинги селян і сільськогосподарських робітників з виголошенням революційних промов. Так, на мітингу в с.Соколівка Золочівського повіту, що відбувся 13 грудня 1906 р., селянин Василь Нечай закликав брати приклад з визвольної боротьби братів-українців у сусідній країні.

На вимогу намісника Галичини для придушення селянського руху були надіслані додаткові військові сили. Карателі заарештували близько 12 тис. чоловік, багатьох із них кинули до в'язниці. А на кордоні з Російською імперією виставили три корпуси австрійської армії.

Хвилеподібно, як і 1905 р., прокочувалися селянські заворушення у період спаду революції на українських землях, підвладних Росії. Вони то спалахували, то знову вщухали. І все-таки процес політичного загартування українського селянства у 1906-1907 рр. надзвичайно поглибився. Зміцніли його революційні зв'язки з містом, особливо після виникнення робітничих рад, які розгорнули широку агітаційно-масову роботу серед селян. Функції місцевих органів управління часто брали на себе селянські комітети, організовані з активістів Всеросійської селянської спілки, яка виникла 1905 р. Страйковим рухом тут керувала ціла мережа страйкових комітетів: від сільських і волосних до повітових та губернських. Політичні мітинги й демонстрації також стали у цей період звичною для українського села формою громадянського протесту. За 1905-1907 рр. їх відбулося близько 900.

Основною темою, яка обговорювалася на цих мітингах у часи спаду революції, було ставлення до діяльності Державної думи. I-а Державна дума почала працювати у Петербурзі навесні 1906 р. За соціальним станом її делегати від губерній України розподілялися так: поміщиків — 24, інтелігентів — 25, селян — 42, робітників — 8, священник — 1.

Селянські делегати, які представляли переважну більшість населення Російської імперії, об'єдналися у групу "трудовиків" і домоглися того, що аграрне питання стало одним із головних на засіданнях Думи. Більшість українських депутатів-селян відстоювала проект "трудовиків", який вимагав конфіскації поміщицької землі, націоналізації усіх земель і розподілу їх між селянами за певною трудовою нормою.

Депутат від Харківської губернії Дмитро Назаренко образно висловився про безправ'я українського селянства з трибуни I-ї Державної думи: *"Ви, мабуть, знаєте, що в дуже недавній час пани примушували наших матерів годувати своєю груддю цуценят. Це саме робиться й тепер. Різниця тільки в тому, що тепер цуценята панські смокчуть не ту матір, яка нас народила і годувала, а ту, яка нас годує — землю"*. У такому ж дусі виступало й багато інших депутатів. Це викликало нову хвилю піднесення масового селянського руху. Стривожений царський уряд розпустив I-у Державну думу через два місяці її роботи.

Півроку царські власті жорстоко розправлялися з учасниками визвольного руху, а на початку 1907 р. вирішили, що можна знову погратися у демократію, й дозволили вибори до II-ї Державної думи. Однак вона виявилася ще лівішою: на 518 депутатів випало 65 соціал-демократів (їх було 18 у I-ій Думі) і 157 "трудовиків" (разом з есерами), яких раніше налічувалося 94. Українські губернії у II-ій Думі представляли 16 поміщиків, 4 священники, 17 інтелігентів, 59 селян, 6 робітників. Отже, "трудовики" знов брали гору.

Депутат від селян Кнївщини Семен Нечитайло казав у своєму виступі: *"Ці землі, які належать народу, нам велять купувати. Хіба ми приїжджі іноземці — з Англії, Франції чи що? Ми народ тутешній, з якого дива ми повинні купувати свої землі? Вони нами вже десять разів зароблені кров'ю, потом і грошима"*. Селянські депутати нагадували й про те, як царі в Україні закріпачували селян і роздавали їхні землі поміщикам. А Юхим Сайко з Полтавщини навіть процитував народну пісню:

*Гей, царице Катерино,  
Що ти наробила?!  
Степ широкий, край веселий  
Панам роздарила.*

Від імені думської "української фракції" Сайко заявив про необхідність надання землі усім селянам і запропонував створити "крайовий національний земельний фонд". "Українська думська громада" як неофіційна організація на кшталт політичного клубу утворилася ще за часів I-ї Думи з ініціативи активних діячів українського національного руху Олександра

Лотоцького, Петра Стебницького й Олександра Русова (до неї входили не лише депутати). Вони ж запросили приєднатися до них і Михайла Грушевського, який негайно приїхав зі Львова до Петербурга.

На засіданнях “Української думської громади” обговорювалися виголошені у Думі промови, вироблялися проекти наступних виступів, точилися дискусії на різні суспільно-політичні теми, в центрі яких повсякчас стояло “українське питання”. Олександр Лотоцький пізніше згадував: “...Фракція виробляла загальний законопроект про національні права. З членів Думи над ним працювали головно правники — Шраг, Вязлов, Шольп,— як звичайно, з допомогою петербурзьких громадян; і самий законопроект, як рівно ж вироблений тою комісією проект декларації в справі автономії, фракція внести в Думу не встигла. Вироблявся й законопроект про рідну мову в школі. Сей проект, складений мною, не встигли формально перевести українські фракції і першої, і другої Думи, — внесла його вже група депутатів третьої Думи. Обмірковувала фракція справу жидівських погромів, виробила наглу заяву з приводу сих погромів, а деякі члени й з промовами виступали при запитах у сій справі (Шрага потягнуто опісля до судової відповідальності за думську його промову з сього приводу)”.

Результати діяльності “Української думської громади” помітнішими стали у II-ій Державній думі, з трибуни якої селянські депутати заговорили не тільки про соціальні, а й про національні проблеми. Той же Юхим Сайко порушив питання про запровадження шкільної освіти українською мовою. Свої конкретні пропозиції він сформулював так:

— Запровадити на території України безплатну національну українську школу, з новими програмами і викладанням українською мовою. Російська мова вивчалась би як окремий предмет.

— Підручники за мовою і змістом привести у відповідність із завданнями національної школи.

— Негайно відкрити для вчителів тимчасові курси з вивчення української мови, української історії та літератури. Запровадити ці предмети в учительських інститутах в Україні, а в Київському, Одеському та Харківському університетах — відповідні кафедри.

— Здійснення цих принципів повинні забезпечити місцеві автономні органи самоврядування”.

Виступ колеги по фракції підтримав селянський депутат з Чернігівщини Василь Хвіст: “Доки у нас в Україні не запровадять місцевої мови, доти у нас рівень освіти не підніметься”. Зрозуміло, що такі публічні заяви могли виникнути лише на ґрунті масового піднесення національного руху.

## УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ. ПРОСВІТИ

Визвольна боротьба у період демократичної революції 1905-1907 рр. загострила й увагу до національного питання. Повставши проти всіх форм гноблення, українська громадськість домогалася національних прав, зокрема, безплатного навчання рідною мовою в школах, скасування заборон на неї у пресі, на сцені, в державних установах. Ще напередодні революції заснований 1903 р. віденський часопис "Ruthenische Revue" ("Український огляд") організував кампанію авторитетних публічних протестів проти переслідування української мови в Російській імперії. На його сторінках засудили Емський указ 1876 р. провідні суспільно-політичні і культурні діячі країн Західної та Центральної Європи. Їхні виступи стали відомими по обидва боки австро-угорсько-російського кордону.

"Указ 1876 р. є ляпас цивілізації!" — писав італійський професор Маріо Рапісарді, а німецький письменник Франц Оппенгеймер додав: "Народ, що бореться за свою мову й окремішність, бореться водночас за культуру і щастя всього людства. Тож нехай вам, українці, світить у вашій борні зоря щастя!"

Зрештою і царський уряд змушений був послабити політику переслідування української мови і наприкінці 1904 р. запросив Академію наук, Київський і Харківський університети висловити компетентну думку з цього приводу. Відповіді були одностайними: цензурні заборони на українське слово слід негайно скасувати. Зокрема, у доповідній записці комісії Академії наук у складі академіків О. Корша, О. Фоміцина, В. Зеленського, Р. Фортунатова, О. Шахматова, О. Лаппо-Данилевського, С. Ольденбурга зазначалося: "...ці урядові розпорядження служать джерелом великого і цілком природного незадоволення освічених верств малоруського населення Росії. Крім того, вони ущемляють інтереси сільського населення Малоросії. Розповсюдження книг духовно-морального, загальноосвітнього змісту гальмується частково цілковитим незнанням, частково недостатнім знанням малоросами великоруської книжної мови". Святий Синод російської православної Церкви, так само підстьобнутий революційними подіями, випустив нарешті у світ масовим тиражем український переклад Євангелія, поданий його автором Пилипом Морачевським на цензурний дозвіл ще в 60-х рр. XIX ст.

Одночасно й прогресивна російська демократична і ліберальна преса виступила проти урядових розпоряджень 1863 і 1876 рр. щодо української мови. У газетах публікувалися списки осіб, у тому числі робітників і селян, які вимагали свободи українському слову. Вирішальну роль відіграли, звичайно, масові революційні протести: страйки, демонстрації, мітинги.

17 жовтня 1905 р. з'явився царський маніфест, який обіцяв політичні свободи, у тому числі — свободу слова.

Невдовзі ожила українська періодична преса. У 1906 р. на території Російської імперії (у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України, а також у Петербурзі й Москві) виходило 18 україномовних газет і журналів. Перейшов на рідну мову і найдавніший в Україні журнал “Киевская старина”. Він став виходити під назвою “Україна”, але проіснував лише до кінця 1907 р. Водночас зі спадом революції царизм під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання. Лише деякі з них, як-от газета “Громадська думка” (пізніше — “Рада”), продовжували жити. Міцнішими виявились і деякі новостворені видавництва, що друкували художню і науково-популярну літературу українською мовою.

У багатьох містах і селах відбувалися збори і мітинги, які ухвалювали резолюції з вимогою запровадити в школах навчання українською мовою. Зокрема, селяни Васильківського повіту Київської губернії записали у наказі своєму депутатові І-ї Державної думи: “Повинна бути уведена обов'язковою за рахунок держави шкільна освіта національною мовою”. Домогалися викладання українською мовою і студенти вищих навчальних закладів, на що погоджувалися і деякі професори. Курс української літератури був уведений в університетах Києва, Харкова, Одеси. Деякі вчителі початкових шкіл самі переходили на українську мову навчання. Однак ці патріотичні почини, схвально зустрінуті учнями та їхніми батьками, царські власті насильницьки припинили.

Зазнавали переслідувань й українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — “просвіти”. Ними керували переважно представники національно свідомої інтелігенції. Активну участь у роботі “просвіт” брали видатні діячі культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко, у Чернігові — Михайло Коцюбинський, у Полтаві — Панас Рудченко (Мирний), у Катеринославі — Дмитро Яворницький, в Одесі — Михайло Комаров. “Просвіти” організовували бібліотеки і читальні для населення, налагоджували випуск науково-популярної літератури, провадили українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), влаштували вистави і концерти самодіяльних артистів. Широко пропагувалися твори Тараса Шевченка, а врочисті свята “Шевченкові роковини” відбувалися рік у рік.

Діячі “просвіт” на різних зібраннях і з'їздах, у пресі наполегливо боролися за впровадження української мови в народну освіту і самі робили спроби відкрити школи з українською мовою викладання. Одна із перших таких шкіл в Україні з'явилася тоді в с. Богданівка на Миколаївщині. Її відкрив керівник Миколаївської “Просвіти”, відомий історик Микола Аркас. Школа проіснувала два роки, а потім її заборонили через наполегливі доноси





Рис. 95. Члени Миколаївської "Просвіти" разом з її керівником.

місцевого священика, який відмовився викладати "Закон Л. кою мовою.

Власті всіляко перешкоджали діяльності "просвіт", адже першочергових завдань вони проголосили (а деякі й записали) розвиток національної самосвідомості народних мас. Але "просвіти" замикалися у вузьконаціональних рамках, залучали до роботи німців, євреїв, налагоджували зв'язки з українцями західни.

За лідерство в національному русі в Україні змагалися між собою партії. На передній край тут вийшла УСДРП, яка обстоювала інтереси українців у своїх лавах робітників за національною ознакою (тобто, робітників українців), проголосивши себе єдиною повноправною політичною організацією українського пролетаріату. До своєї програми УСДРП записала низку положень, пов'язаних з вимогами демократизації державного ладу, а саме: "Автономії України з окремим представничим зібранням (сеймом, котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються території України"; "Загального, рівного, прямого виборчого права з закритим голосуванням для кожного громадянина старше 20 років. Право кожного виборця бути вибраним в усяке представницьке зібрання"; "Право кожної нації на культурне і політичне самовизначення"; "Необмеженої волі слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків"; "Знищення всяких привілеїв класів, сословій, походження, полу, віри і націй" тощо.

Керівники УСДРП були не проти того, щоб на федеративних засадах їхня партія приєдналася до РСДРП. Але IV з'їзд РСДРП (об'єднавчий), який відбувся у квітні 1906 р., відхилив цілком офіційне подання української партії щодо такого приєднання.

Більшовики в одній із своїх резолюцій постановили вжити заходів до якнайшвидшого злиття всіх соціал-демократичних партій Росії в єдину організацію. Однак національні партії на це не погоджувались.

Українське питання, порушене демократичною революцією 1905-1907 рр., ще потребувало глибокого осмислення для вироблення ефективних засобів його розв'язання. Хоча вже було одержано чимало повчальних уроків.



### § 3. Україна в період між російською демократичною революцією і початком Першої світової війни

#### СТОЛИПІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ

II-а Державна дума виявилася такою ж неслухняною, як і I-а. Переважна більшість депутатів належала до лівих угруповань: "трудовиків", соціал-демократів, народних соціалістів, есерів. Непокоїла царизм і значна кількість обранців з національних регіонів, особливо "Українська думська громада", яка навіть зуміла налагодити видання українською мовою популярного інформаційного бюлетеня "Рідна справа".

Терпів таку Думу царизм лише трохи більш як три місяці. Зрештою охрнка сфабрикувала справу про нібито підготовку соціал-демократами "воєнної змови". Про це глава уряду Петро Столипін доповів цареві, і той підписав новий маніфест, яким припинив діяльність Думи. Оприлюднення 3 червня 1907 р. цього рішення фактично означало державний переворот, бо попередній царський маніфест, від 17 жовтня 1905 р., забороняв уведення нових законів без схвалення Думою. До того ж, царизм порушив ним же

проголошене право парламентської недоторканності депутатів. Кілька десятків членів Державної думи було заарештовано і без доведення їхньої "вини" відправлено на заслання.

Третьочервневим державним переворотом історики стали датувати і остаточну поразку демократичної революції 1905-1907 рр. Того ж дня Ступіпін відправив шифровану телеграму київським властям, вимагаючи від них наведення порядку в місті й губернії. На виконання цього розпорядження київський губернатор наказав поліцейським і городовим стоїти не вгору, а в "непокірних бунтівників". Уже наступного дня до київських в'язниць було кинуто майже 100 чоловік, в Одесі заарештували бл.

Жорстока помста чекала й учасників революції на селі. Грошові строєних до царських властей селян примусово виселяли з сіл. Війська і поліція влаштували криваві розправи над ними: сікли різками, били нагаями, палицями.



*Рис. 96. Симон Петлюра.*

У багатьох губерніях з часу революції зберігався воєнний стан або стан посиленої охорони. Це означало заборону будь-яких зборів, навіть не дозволялося відвідувати знайомих на приватних квартирах. Міста і села України заповнили козачі сотні та військові команди.

У Російській імперії настав період повсюдного панування найреакційнішого політичного режиму, який позначився на всіх сферах життя суспільства. Розпочалося жорстоке придушення всього передового, демократичного. Цей режим нещадних репресій проти учасників усіх антисамодержавних визвольних рухів — національних, соціальних, політичних, культурно-освітніх — увійшов в історію під назвою “столипінщина” (від прізвища тодішнього глави царського уряду).

Українські соціал-демократичні партії не змогли виробити чіткої тактики своєї діяльності в умовах жорстокого переслідування. Керівники УСДРП Симон Петлюра і Валентин Садовський стали шукати союзника у новоорганізованому 1908 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української радикально-демократичної партії, яка самоліквідувалася) — Товаристві українських поступовців (ТУПі). Його очолили Михайло Грушевський і Сергій Єфремов. Товариство обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за “українську справу” і за столипінського режиму було єдиною легальною українською організацією. Поступовці порозумілися з російськими думськими фракціями “трудовиків” і конституційних демократів (кадетів), і ті зобов’язалися підтримувати боротьбу українців проти національного гноблення. 1909 р. розпалася соціал-демократична “Спілка”, а свій закордонний друкований орган — газету “Правда” — передала Льву Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов із РСДРП і створив власну фракційно-центристську соціал-демократичну політичну групу.

Наприкінці 1908 р. в Катеринославі царизм влаштував один із найбільших судових процесів. Військовий суд карав 131 учасника грудневого повстання 1905 р. на Донбасі. Вирок був надзвичайно жорстокий: 8 чоловік засудили до страти на шибениці, решту — на тривалі строки тюремного ув’язнення, заслання, каторги. Серед смертників був і двадцятирічний робітник Григорій Ткаченко-Петреико — уродженець Київщини, голова ради робітничих депутатів 1905 р. в Єнакієвому. Глибоко переконаний соціал-демократ, він належав до національно свідомих українців, свого часу працював в археологічних експедиціях у Придніпров’ї, організованих видатним українським істориком Дмитром Яворницьким.

Переслідувань зазнали й учасники страйкового руху: їх звільняли з роботи, заносили в “чорні списки”, які надсилалися до адміністрацій усіх великих промислових підприємств. Десятки тисяч таких робітників поповнювали армію безробітних. І все ж багато із тих, кого залишили на вироб-

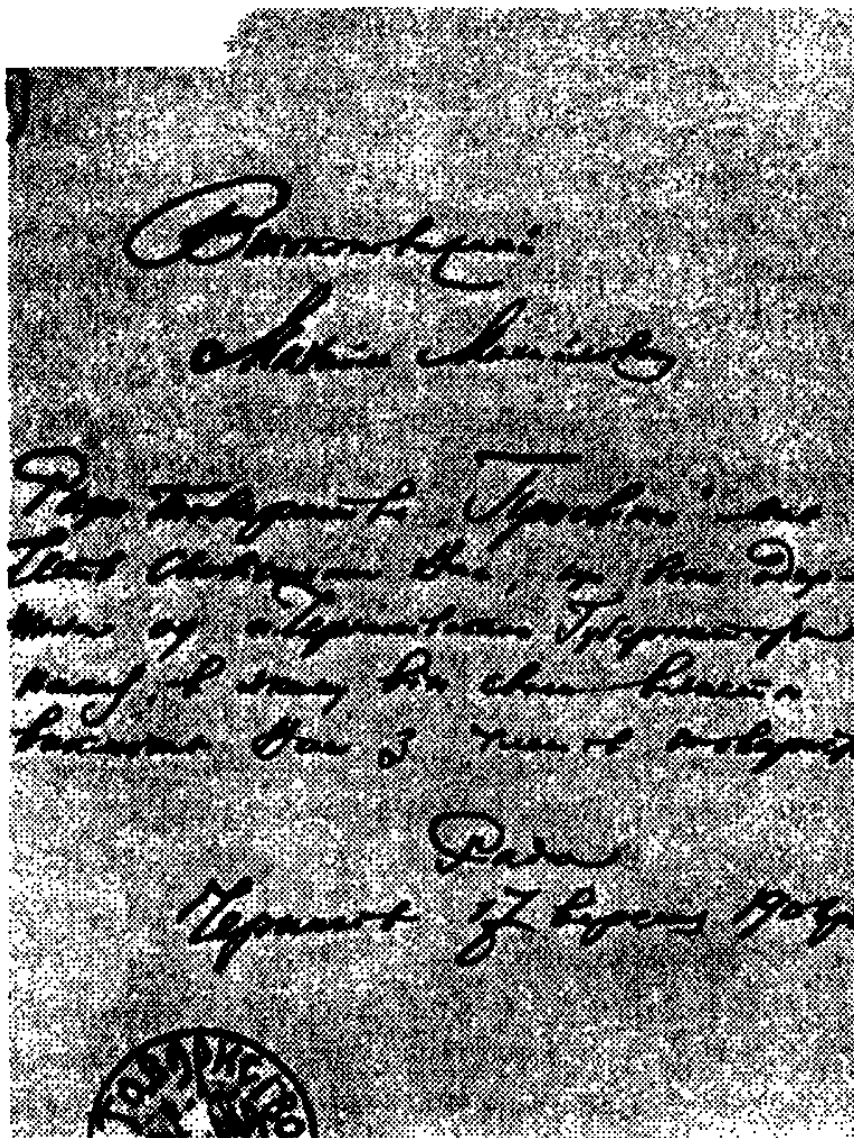


*Рис. 97. Група керівників грудневого (1905 р.) збройного повстання на Донбасі засуджених царським урядом (крайній праворуч — Григорій Ткаченко-Петренко .*

ництві, не погоджувалися на погіршення умов праці. Робітничий рух не вщухав. Протягом періоду століпінської реакції 1907-1910 рр. в Україні відбувся 221 страйк за участі близько 100 тис. робітників.

Цей же період позначений новим посиленням національного гноблення. Категорично було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де її ввели під час революції. Цензура заборонила вживати у будь-яких публікаціях слово "Україна", поняття "український народ". Царські власті не дозволили збирання коштів серед населення України для спорудження пам'ятника Т.Шевченкові на його могилі у Каневі. Одну за одною насильницьки закрили "просвіти".

Політику русифікації законодавчо утверджувала III-я Державна дума, яка розпочала свою діяльність 1 листопада 1907 р. Новий виборчий закон забезпечив кількісну перевагу депутатів-поміщиків. Їх уже налічувалось 202, серед яких 64 — з українських губерній. А число селянських депутатів з України зменшилось до 20.



Рішення від ради Чернігівської "Просвіти" про виключення  
членів Михайла Коцюбинського за наказом чернігівського губернатора.

Більшість депутатів-росіян належала до великодержавних організацій, чимало їх були членами "Союза русского народа", "Союза Микохангела" та інших чорносотенських організацій. Характеризуючи загальні настрої депутатів III-ї Державної думи щодо "українського питання", Євген Чикаленко писав у своїх "Спогадах": "Взагалі вся московськість ворожо ставилася до відродження української нації... Крайні "чорносотенці", гостро і брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути "один царь, одна вера і один народ"; ліберали зотидіяли делікатніше, але твердо стояли за "єдиную неділимую Росію" і боялися всього того, що загрожує цілості її; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів "во ім'я єдинства пролетаріату". Коли українство підіймало голову і виявляло претензії навіть тільки на самостійне культурне життя, то всі оті ворогуючі між собою російські партії чи печії об'єднувалися в поборювання українського руху, виступаючи проти українства, як тепер кажуть, "одним фронтом".

1908 р. російська шовіністична більшість провалила запропонований кількома десятками депутатів з України законопроект про запровадження української мови в початковій школі. Так само було відхилено пропозицію депутата Думи, авторитетного професора історії з Київського університету Івана Луцицького вести в Україні судочинство українською мовою.

Сприятти репресивній політиці царського самодержавства щодо українства активно взявся “Клуб русских националистов” — самодіяльна організація найзапекліших шовіністів, що виникла в Києві 1908 р. Її філії за підтримки царських властей діяли в десятках міст і містечок України. “Гасіть пожежу, доки не пізно!” — нестямно волали члени “Клубу ...”, залякуючи обивателів “мазепинцями”, котрим, мовляв, місце в тюрмі. У публічних лекціях, доповідях, у друкованих псевдонаукових брошурах і збірниках діячі “Клубу ...” намагалися переконати українців, що вони лише “гілка” єдиної російської народності.

1910 р. уряд розіслав усім губернаторам розпорядження, яким заборонялося створення будь-яких товариств з “іногородців”. До таких були зараховані й українці. Більше того, Столипін, інструктуючи своїх підлеглих, окремо звертав увагу на український національний рух, бо в його основі, мовляв, лежить ідея “відродження давньої України на автономних національно-територіальних засадах”.

Михайло Грушевський відгукнувся на ці відверто антиукраїнські урядові заходи гострою статтею “Іногородці”. Вона завершувалася такими повними обурення рядками: “Що ж, як іногородці, то й іногородці, в тім нема гріха, ні сорому. Та тільки тоді на що ж нас підтягати під російську мову та казати, що нема української мови, а тільки один “русский язык”! На що ж не дозволяють у школі українською мовою вчити, коли іншим іногородцям можна? Євреї, наприклад, до котрих нас тут прирівняли, мають свої школи, шпиталі, свою виборну старшину, а нам так і товариства не можна засновувати для “культурно-просвітнього розвитку” нашого українського народу. Як же се виглядатиме?”

Оптимістичніше до цього ставився Сергій Єфремов. У статті “Українське життя року 1912-го” він писав: “Інтенсивність репресій і разом зростання свідомості дає добру ознаку тому, що українство міцно вже закорінилося в житті, виявляється по всіх його сферах і стоїть твердо проти супротивних течій. Це, може, найцікавіша і найкоштовніша риса з тих, що характеризують сучасне становище українства в Росії. Найкоштовніша тим, що показує хоч повільний, але певний зріст і самої ідеї, і практичного її вживлення в тих або інших формах у житті. І коли ми згадаємо, за яких зверхніх обставин доводиться тій ідеї пробиватися в життя, то тим більшої ваги ми їй надаватимемо”.

## СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

Одним із засобів притлумлення соціальних конфліктів та визвольних рухів Столипін вважав реформування життя села. Виступаючи перед III-ю Державною думою, він заявив, що під його керівництвом розроблено законодавство, покликане захищати інтереси “міцних і сильних” селян, які мають стати “перепорою розвитку революції”. Цю заяву схвально зустріли поміщицькі депутати.

Селянські обранці з України після ознайомлення із “столипінським законодавством” відразу завважили, що воно не зачіпає поміщицького землеволодіння й, отже, не розв'язує питання малоземелля. “...Якщо я сиджу на 3 десятинах землі, а поряд 30 000 десятин, то це не є порядок і правда”, — заявив депутат із Херсонщини І.Сторчак. Такі, як він, вимагали примусового відчуження поміщицької землі і передачі її безземельному і малоземельному селянству. Але привілейована більшість депутатів не виявила анінайменшого бажання піти назустріч цим вимогам, і селянські маси поступово втратили будь-яке довіря до “царського парламенту”.

Щоб збільшити прошарок заможних селян-власників, а їхні господарства зробити основою капіталізації економіки, царські власті почали руйнувати общинні порядки і запроваджувати приватне землеволодіння в усіх селах. Трохи згодом селян стали виселяти на хутори. Щоб зміцнити своє економічне становище, заможніші вдавалися до послуг новоствореного Селянського банку: брали гроші у борг під заставу своїх земельних ділянок. Не всі господарі витримували конкуренцію, і чимало з них розорялося. А коли борг своєчасно не сплачувався, земля переходила у власність банку, який мав право продати її будь-кому. Отже, і далі тривало соціальне розшарування на селі. Зокрема, в Україні помітно скоротилися земельні наділи селянської бідноти: якщо 1906 р. на одне бідняцьке господарство в середньому припадало 3,7 десятини, то 1916 — лише 2,2 десятини.

Зубожілим селянам надавалася можливість переселятися в малозаселені райони країни. Біднота становила переважну більшість українських переселенців, які сподівалися у малоосвоєних районах азіатської частини Російської імперії знайти кращу долю. Особливо багато їх виїхало з Полтавської і Чернігівської губерній, бо тут було найбільше малоземельних селянських господарств. У цілому протягом 1906-1912 рр. з України перебралося до Сибіру майже 1 млн. селян. Однак, не маючи достатнього капіталу, щоб завести господарство на новому місці, більшість із них потрапила в кабалу до місцевих землевласників — орендувала у них землю чи й просто наймитувала.

Переселенці страждали від неймовірних матеріальних труднощів, хронічних голодувань, незвичних кліматичних умов. Усе це спричинило



дуже високу смертність. Не дивно, що протягом 1906-1913 рр. в Україну повернулася майже четверта частина переселенців. Повністю розорені, вони не могли стати на ноги й на батьківських місцях і нерідко схилялися до бунтівних настроїв. Поступово зникла наївна віра селян у царя.

Внаслідок столипінської аграрної політики загострилося й соціальне напруження на селі. Консервативна газета "Новое время" наприкінці 1910 р. писала, що заможні селяни "немов у ворожій країні... переживають партизанську облогу з боку здичавілої сільської вольниці. Їх палять і цькують, цькують і палять, хоч кидай усе і біжи світ за очі".

І все-таки саме в Україні (насамперед, Правобережній і Південній), де було багато заможних господарів, сільське населення найспокійніше виходило з общин. На хутори і відруби виселилось 226 тис. господарств, що становило майже половину їхньої загальної кількості. Це сприяло розвитку капіталізму на селі, зростанню товарності господарства, ширшому застосуванню машин і добрив.

Лише з 1910 до 1913 р. посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. десятин. А загалом вона сягала 22,9 млн. десятин. 1913 р. Україна досягла найбільшого за всю попередню історію валового збору зернових — 1 млрд. 200 млн. пудів. Третина всієї продукції сільського господарства продавалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Частка України в експорті Російської імперії становила понад 25%, а щодо зернових — понад 40% (250-300 млн. пудів щорічно). Щоправда, величезна кількість бідняцьких господарств були малопродуктивними і малотоварними, а це обумовлювало невисоку середню врожайність зернових по Україні в цілому: по окремих культурах вона коливалася від 9 до 10 центнерів з гектара.

Столипінські аграрні перетворення не зачепили поміщицького землеволодіння. Хоча з часу реформи 1861 р. поміщики в Україні продали (переважно заможним селянам) половину своєї землі, але в їхніх руках на 1914 р. все ще залишалось понад 10 млн. десятин. Причому не менше 5 тис. поміщиків володіли в середньому по 1,6 тис. десятин, тоді як кількість малоземельних селянських дворів (із середнім наділом 2 десятини) 1914 р. сягала 2 млн. Із них половина не мала у своїй власності ні коня, ні корови. Зрозуміло, що таке становище тримало українське село у постійній соціальній напрузі. Розряджалася вона масовим відпливом із сільського господарства у промисловість дешевої робочої сили. А це сприяло зростанню промислового виробництва. З 1910 по 1913 р. в Україні видобуток вугілля зріс у півтора раза, залізної руди — майже вдвічі. За цей же період приблизно у півтора раза збільшилось виробництво чавуну, заліза і сталі. На 1913 р. з усього обсягу виробництва промислової продукції Російської імперії майже чверть давала Україна. У важкій та видобувній галузях промисловості цей показник сягав 69-70%, а у виробництві цукру — 80%.

## ПОЖВАВЛЕННЯ МАСОВОГО РУХУ ПРОТИ ЦАРИЗМУ

Разом із піднесенням промислового виробництва зростали й лави робітничого класу. Протягом 1910-1913 рр. загальна кількість промислових робітників збільшилася з 475 до 642 тис. А якщо додати сюди 160 тис. залізничників, 400 тис. будівельників, 1,5 млн. сільськогосподарських робітників, то на 1913 р. робітничий клас України становив 2,7 млн. чоловік. Зросла і його концентрація. Більш як половина усіх промислових робітників працювали на великих підприємствах (на кожному з них трудилося кілька тисяч чоловік).

Знову, як і під час революції 1905 р., робітничі страйки, демонстрації, мітинги стають повсякденним явищем суспільно-політичного життя України. Поряд із щорічним відзначенням днів 9 січня та 1 травня, використовується щонайменший привід для акцій протесту проти самодержавного ладу. Так було й навесні 1912 р., коли у відповідь на розстріл страйкарів золотих копалень на річці Лена в Сибіру разом із робітниками багатьох промислових центрів Російської імперії застрайкували й 40 тис. трудівників Києва, Миколаєва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Єлизаветграда та інших міст і селищ України. А восени того ж року масовий політичний страйк охопив багато промислових центрів на знак протесту проти смертного вироку, винесеного матросам корабля "Іоанн Златоуст", які готували повстання на Чорноморському флоті.

1912 р. в Україні відбулося 349 страйків (у них взяло участь 133 тис. чоловік), у 1913 р. — 300 (77 тис. учасників). І лише за перших сім місяців 1914 р. їхнє число також сягнуло 300 за участі понад 94 тис. робітників. Дедалі ширшого розмаху набували акції солідарності. Страйк, що розпочинався в якомусь одному місті, негайно діставав підтримку в інших населених пунктах. Найпопулярнішими залишалися гасла: "Геть царське самодержавство!", "Хай живе демократична республіка!", "Повсюдно запровадити 8-годинний робочий день!", "Провести конфіскацію поміщицьких земель!"

Прикметно, що масовий робітничий рух цього періоду не ігнорував національно-визвольної боротьби українського народу. Її відкрито підтримували Григорій Петровський і Матвій Муранов — обранці робітників Катеринославщини і Харківщини до IV-ї Державної думи, яка розпочала роботу восени 1912 р. Обидва хоч і належали до більшовицької фракції РСДРП, але не були засліплені її шовіністичними догмами. Петровський виголосив у Думі 32 промови проти гнобительської соціальної і національної політики царизму, нещадної експлуатації робітників, масового селянського безземелля, проти всіляких обмежень політичних прав трудящих.

А його окремий виступ з національного питання був просто знаменитим. Те слово Григорій Петровський виголосив за наказом виборців — робітників і селян Катеринославщини, які вимагали від свого депутата наполегливо обстоювати право українського народу на національне самовизначення, запровадження української мови у школах та адміністративних установах. На основі статистичних даних з історичних джерел він переконливо довів, що національний гніт царизму призвів до масової неписьменності в Україні. Рішуче викриваючи антиукраїнську спрямованість урядової політики, Петровський казав: *“Арешти, обшуки, штрафи, поліцейські переслідування за таємне навчання рідної мови — скажіть, де це ще збереглося? Де це може бути в ХХ столітті? Це діється у великій “слов’янській” державі щодо слов’янських націй — в Росії... Українцєві досить оголосити читання лекцій українською мовою, і хоч у цій лекції не буде нічого політичного і злочинного, нічого незаконного, ця лекція буде заборонена. Чому? Бо вона читатиметься українською мовою... український клуб закривається тільки тому, що там знайшли книги, які були пропущені через кордон... Ми одержуємо багато наказів і прохань про те, щоб ці факти оголошувати перед усім народом з цієї трибуни. Ці факти випадково наведені в тій чи іншій газеті, але ми одержуємо цілі накази від студентів петербурзьких, московських, харківських, київських і від цілих народностей...”*

Уже за радянської влади Петровський запевняв, начебто текст цієї промови допоміг йому скласти Ленін. Так воно чи не так, але відомо, що саме тоді лідер більшовиків загострив свою увагу на “українському питанні”, яке раніше повністю ігнорував. Він настійливо став видавати себе за єдиного знавця української проблеми і шляхів її розв’язання. У більшовицькій пресі Ленін друкує десятки статей, де нібито підтримує національно-визвольні прагнення українців, але тільки у рамках єднання з російськими робітниками. Для компрометації УСДРП, яка не погоджувалася розчинитися у більшовицькому середовищі, Ленін сам склав “Звернення до українських робітників”, але підписати його умовив авторитетного українського соціал-демократа, робітника Оксена Лолу.

Це “Звернення...” з’явилося в центральному друкованому органі більшовиків — газеті “Правда” — разом із написаною Леніним редакційною приміткою. У ній вождь більшовиків зневажливо обізвав націоналістичними міщанами керівників української соціал-демократії, згуртованих навколо журналу “Дзвін”, дуже популярного тоді серед широкої громадськості в Україні. А ті, побачивши таке вороже ставлення з боку російських колег, уклали угоду з бундівцями про спільні дії в боротьбі за національне і соціальне визволення українських та єврейських трудящих. Цьому посприяв 1913 р. провокаційний судовий процес у Києві над службовцем однієї з київських цегельень євреєм Менделем Бейлісом. Йому інкримінували

вбивство православного хлопчика буцімто для єврейського релігійного ритуалу. На захист підсудного піднявся цвіт інтелігенції народів Російської імперії і зарубіжних країн. Серед українців були Михайло Коцюбинський, Марія Заньковецька, Микола Садовський та інші діячі культури. Довести зловорожу вигадку не вдалося навіть експертові з київського "Клуба руских націоналістів". Рішуче відкинули дике звинувачення присяжні — прості міщани й селяни, здебільшого українці.

Знехтувала демократична громадськість і заборонаю 1914 р. відзначити 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. 25-26 лютого вулицями Києва пройшли колони робітників та студентів. Вони відкрито протестували проти гнобительської національної політики царизму. Харківські робітники відзначили Шевченківський ювілей страйками. Демонстрації, мітинги, страйки відбулися в містах і селищах Катеринославської, Херсонської, Полтавської, Волинської губерній. Місцеві організації УСДРП присвячували пам'яті Кобзаря листівки. Заборона відзначення Шевченківського ювілею згуртувала ненавистю до царської "тюрми народів" людей різних національностей. Наприклад, кожний із заарештованих студентів із грузинського земляцтва у Києві — учасників ювілейних Шевченківських демонстрацій — під час оформлення протоколів у поліцейському участку на запитання, якої він національності, відповідав: "Пиши — українець!"

У Державній думі проти ганебної заборони виступили депутати різних політичних орієнтацій — від крайніх лівих до крайніх правих. Багатий землевласник граф Капніст заявив, що це образа для всієї України. "Шевченкові й тепер не хочуть подарувати те, що він писав рідною мовою свого народу", — казав депутат- "трудолик", грузинський князь Геловані. І навіть дуже поміркований щодо "українського питання" лідер російської партії конституційних демократів Павло Мілюков показав своє знання творчості Шевченка, перефразувавши його вислів про мовчання "на всіх язиках" і "благоденствіє". Він запевняв Думу: "Ні, панове, не благоденствує, і навіть більше — не мовчить, а коли й мовчить, то небезпечно мати це мовчання за ознаку згоди".

Політичні наслідки урядової заборони Шевченківського ювілею пророче передбачив тоді український журнал "Літературно-науковий вісник", який писав у другому числі за 1914 р.: "...ніякі оголошення й реклами по часописах не зроблять для поширення творів Шевченка того, що зробила вже, та й ще зробить, заборона прилюдного вшанування пам'яті поета. В кого й не було на столі "Кобзаря", то тепер, безперечно, буде".

## ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Тут головним питанням боротьби стало домагання адміністративного поділу Галичини на Західну (польську) і Східну (українську) з наданням кожній із них автономного статусу. Українська молодь наполегливо боролася за відкриття у Львові національного україномовного університету. Репресивні заходи, які застосовувалися до учасників визвольних змагань, переповнювали чашу терпіння. Михайло Лозинський, виступаючи 1907 р. у Львівському Народному домі на зборах студентів-українців, закликав *“тут у себе зробити такий вулкан, як у Росії”*, маючи на увазі революцію 1905-1907 рр.

1908 р. студент Львівського університету Мирослав Січинський застрелив з пістолета австрійського намісника Галичини графа Потоцького. Соціал-демократична партія, до якої належав Січинський, публічно відмежувалася від цього терористичного акту як такого, що суперечив методам її боротьби. Сам Мирослав заявив, що помстився за фальсифікацію виборів до крайового сейму і за кривди селян. Його засудили до смертної кари, але під тиском громадськості вирок замінили на 20-річне ув'язнення. Проте Січинському вдалося втекти із станіславської тюрми й емігрувати до Сполучених Штатів Америки.

Студентський рух за відкриття національного університету активно підтримувала Українська соціал-демократична партія Галичини та Буковини. Однак галицькі крайові власті і ректорат Львівського університету не погоджувалися на компромісну пропозицію надати автономного статусу українознавчим кафедрам. З цього приводу 1 липня 1910 р. виникла сутичка між польськими та українськими студентами, і пострілом з пістолета було вбито провідника української студентської громади Адама Коцка. На його похороні зійшлася маса львів'ян та мешканців навколишніх сіл, які протестували проти односторонньої пропольської політики крайових властей.

Становище в Галичині ще більше загострилося наступного року. 19 червня у Дрогобичі під час виборів до Віденського парламенту власті вирішили силою жандармерії та військ не допустити до голосування тих, кого запідозрювали в неприхильності до офіційного кандидата у депутати. Кількатисячний натовп, який виступив проти обмеження виборчих прав, зустріли багнетами кіннота й піхота. 29 чоловік було вбито, близько 100 поранено. Заарештованих судили. 29 жовтня 1911 р. українські та польські соціал-демократичні депутати австрійського парламенту і галицького сейму через львівську пресу закликали виборців розгорнути політичну боротьбу за такі державні органи, в яких *“український та польський люд сам рішати буде про свою долю”*.

1912 р. в умовах міждержавного напруження між Австро-Угорською і Російською імперіями, інтереси яких зіштовхнулися щодо впливу на слов'янські народи (сербський, болгарський та ін.) Балканського півострова, австрійські власті пішли на поступки українським вимогам. Вони зайнялися конкретною розробкою проекту відкриття українського університету, тогодилися реформувати виборче право до сейму. Та ці поблажки задарма не давалися. Українці-депутати всіх рівнів публічно заявили, що в разі воєнного конфлікту підтримуватимуть Австро-Угорську імперію. З такими ж запевненнями виступили й українські партії Галичини та Буковини — Соціал-демократична і Радикальна. Відозва проголошувала: "... на випадок воєнного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією ціла українська нація згуртується і рішуче стане на стороні Австро-Угорщини проти російської імперії як найбільшого ворога України".

Готовність узяти безпосередню участь у війні проти Росії виявили вихованці "Соколів" і "Січей". 1912 р. вони провели у Львові крайовий з'їзд, на який запросили представників споріднених спортивних організацій із Наддніпрянської України та Чехословаччини. Більшість галицько-української молоді обстоювала необхідність боротьби за державну незалежність України. Її позицію висвітлила львівська газета "Громадський голос" — друко-



Рис. 99. Старшина повітової "Січі" у Львові (посередині сидить кошовий Роман Дашкевич). 1913 р.

ваний орган Русько-української радикальної партії, лідером якої був К. Трильовський, засновник галицьких "Січей": "Ми хочемо, щоб український народ здобув собі якнайскоріше самостійність, аби мав свою власну державу". Гасло державної самостійності України підтримала переважна більшість делегатів всеукраїнського з'їзду студентів, який відбувся у Львові 19-22 червня (2-5 липня) 1913 р. Із доповіддю "Українська молодь і теперішнє становище нації" виступив емігрант із Російської імперії, член УСДРП Дмитро Донцов.

Таємно субсидована російським царизмом москвофільська пропаганда не мала популярності. Головним її осередком з 1913 р. стало "Карпаторусское общество". Свою пресу москвофіли видавали російською мовою. Облудність їхніх псевдотеорій та прислужництво російському царизму викривав Іван Франко. Лише на Закарпатті москвофільство мало симпатиків серед українців, котрі побачили в ньому противагу політиці суцільної угоризації освіти й культури. Там, як і на Буковині, москвофільські настрої серед простого люду стихійно підтримувалися християнською православною вірою, адже її сповідувала переважна більшість слов'ян Російської імперії.

Деякі українські селяни Закарпаття, Буковини і Східної Галичини пов'язували свої надії на краще життя з Росією. Мовляв, якщо почнеться війна, то прийдуть москалі і наділять їм землі дідичів. Власті боролися з такими настроями, навіть заарештовували за них. Проте майже не чинили перешкод виїзду українців на постійне проживання за кордон. Еміграція із західноукраїнських земель стала масовою. Уже 1901 р. греко-католицький єпископ доповідав австрійському урядові: "Бажання емігрувати стало епідемією. Населення сотнями чоловік залишає свої села, продаючи за безцінь рухоме майно, щоб зібрати потрібні кошти для себе і сім'ї".

Це питання хвилювало і пресу. 14 червня 1907 р. львівська газета "Громадський голос" у статті "Хлопська нужда" розповідала: "...в галицькім селі на сто люда є 90 нуждарів, а 10 заможних. В багатьох околицях люди не їдять хліба, а живуть тільки горохом, квасолею і кукурудзою. В разі хвороби не має хлоп жодної помочі ані забезпечення... У парі з нуждою іде і темнота серед хлопської маси. В деяких повітах більше як половина хлопських дітей не ходить до школи, і ростуть ті бідні діти без всякої освіти. До чого ж довела така господарка в краю? До того, що наш хлоп, котрий не звик за ціле життя піти далі, як до повітового міста, кидав батьківщину, продавав остатки і тікав ген далеко за море! Сотки тисяч нашого народу опинилося в Канаді, Бразилії і інших краях Америки..." З 1900 до

1910 р. з Галичини і Буковини виїхало близько

300 тис. чоловік, із Закарпат-

тя — 40 тис.

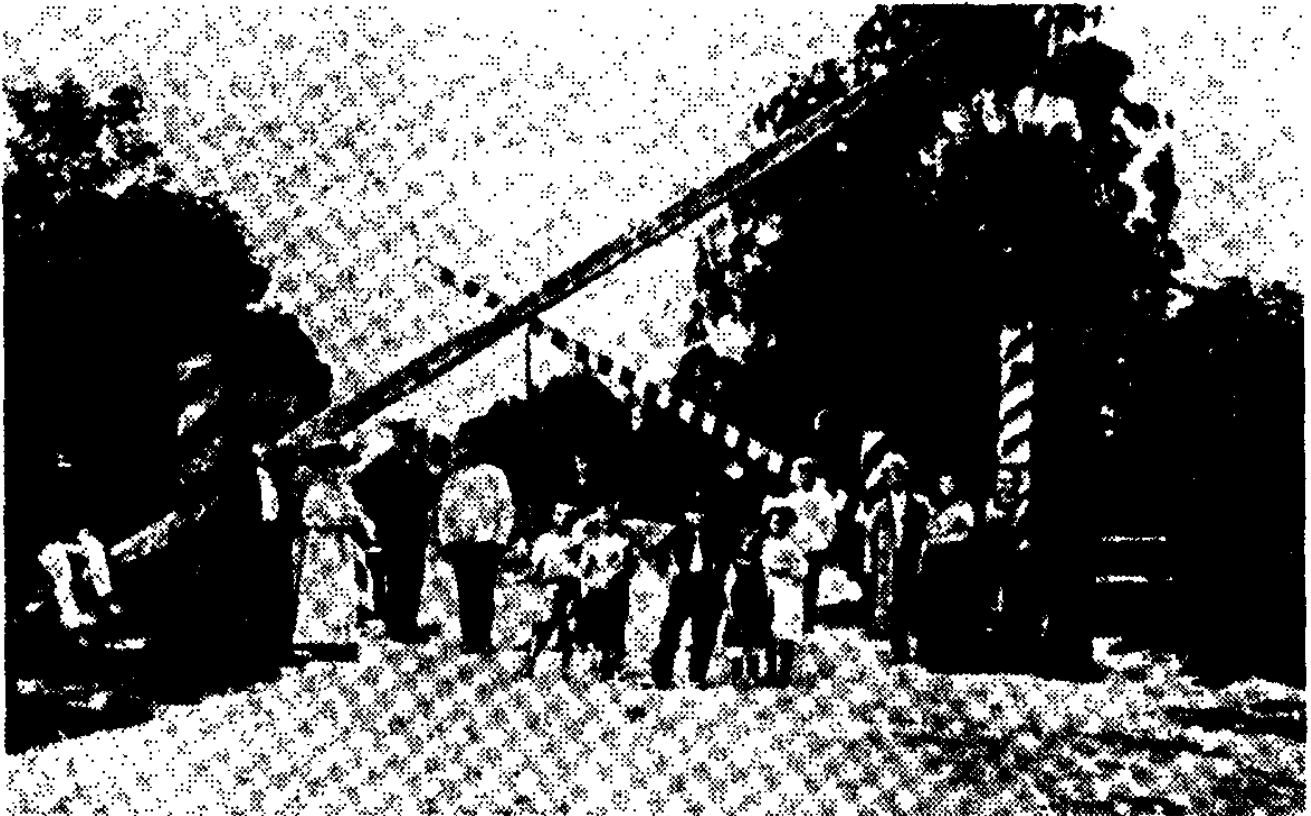


## § 4. Україна в Першій світовій війні

### УКРАЇНА І УКРАЇНСТВО У ПОЛІТИЦІ ВОЮЮЧИХ ДЕРЖАВ

Перша світова війна, яка розпочалася у липні 1914 р., за своїм характером була імперіалістичною і загарбницькою з боку всіх її учасників — ворогуючих держав Троїстого союзу (Німеччини, Австро-Угорщини, Італії) і Троїстої згоди — Антанти (Росії, Англії, Франції). У стратегічних планах противників чільне місце відводилося завоюванню українських земель.

Найдалекосяжніші плани щодо України виношувала кайзерівська Німеччина: розгромити Російську імперію, відторгнути Україну і приєднати її разом із Прибалтикою, Польщею і Кавказом до складу майбутньої



*Рис. 100. Австро-російський державний кордон поблизу м.Броди.  
Художня листівка. 1914 р.*



Великонімецької світової імперії. Ще 1895 р. ідеологи так званого Паннімецького союзу, які пізніше економічно підпорядкували собі чимало великих заводів в Україні, підготували і видали книжку "Велика Німеччина і Середина Європа в 1950 році". У ній обґрунтовувалося "історичне покликання Великої Німеччини" поглинути народи Східної Європи (а серед них і українців) як нездатні до створення власних держав. Коли ж розпочалася Перша світова війна, один із найбагатших німецьких капіталістів, "король сталі" Август Тіссен заявив, що під повну владу німецьких монополій насамперед мають перейти в Україні "Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям".

Австро-Угорська монархія прагнула не тільки навечно зберегти своє панування в Галичині, на Буковині і Закарпатті, а й зазіхала на Волинь та Поділля. Під приводом возз'єднання "братів-русинів", тобто, українців Східної Галичини і Північної Буковини, російський царизм мав намір військовою силою просунути кордони Російської імперії до Карпатських гір. Воєнний стан обидві імперії збиралися використати і для того, щоб назавжди покінчити з національно-визвольними змаганнями українців.

Австро-угорські власті у "своїх" українцях вбачали ворогів через їхнє природне прагнення до возз'єднання з більшою частиною свого народу, яка перебувала під владою Росії. А тому тільки-но розпочалася війна, тисячі українців без слідства і суду опинилися за ґратами в'язниць або за огорожами концентраційних таборів. "Українською Голгофою" назвав народ табір Талергоф.

Запідозрених у шпигунстві українців відправляли на шибеницю, як це сталося у вересні 1914 р. в Мукачевому. Тут повісили священника, писаря і селянина, хоча суд визнав їх невинними. У Перемишлі тоді ж угорські солдати закололи багнетами 40 заарештованих українських інтелігентів і селян. Через друковані оголошення населення Буковини попереджалося, що "військові команданти отримали суворий наказ стріляти на місці всіх, хто буде запідозрений у зраді чи інших ворожих виступах проти держави".

Якщо австрійські власті знаходили під час обшуків книжку російською мовою, то її власника заарештовували. На Закарпатті угорці заходилися "вибивати" підписи українців під петиціями, нібито вони хочуть "стати угорцями", і перевели всю шкільну освіту на угорську мову навчання.

Ще більші надії на війну як на вирішальний засіб приборкання непокірливого українства і ліквідації його закордонного осередку — "мазепинства" у Галичині — покладали можновладці Росії. Цю чи не головну мету царизму збагнув і лідер більшовиків Ленін. У брошурі "Соціалізм і війна (ставлення РСДРП до війни)" він писав: "Царизм веде війну для загарбання Галичини і остаточного придушення свободи українців..." Однак ленінські

заклики сприяти поразці “своїх” для перетворення імперіалістичної війни у громадянську (остаточною метою такої війни було б встановлення соціалістичного ладу) не підтримала жодна партія (у тому числі й українські) з тих, які діяли на території Російської імперії.

Найзапекліші вороги українства — чорносотенці — ще на початку 1914 р., розлютовані широкою участю народних мас у святкуванні Шевченківського ювілею, зловісно погрожували, що, тільки-но розпочнеться війна, вони вішатимуть українців на вуличних ліхтарях. Царський уряд не наважився виступити в ролі організатора таких акцій, хоча до цього його заохочувала україножерна російська шовіністична преса. Наприклад, газета “Київ” істерично волила, що “українці — злісні вороги Росії, і їм повинна бути оголошена нашою державою нещадна війна”. Царизм негайно скористався запровадженням воєнного стану в країні для того, щоб повністю винищити саму “душу” українства: його мову, культуру, освіту.

Примусово закрили всі українські видавництва, заборонили газети й журнали українською мовою, припинили діяльність “просвіт” та інших самодіяльних творчих українських організацій. Не unikли репресій і відомі провідники та активні учасники українського національного руху. Арешт Михайла Грушевського австрійські власті мотивували його “русофільством”, а російська влада пізніше звинуватила його в австрофільстві й вислала за межі України під нагляд поліції у Поволжя (Симбірськ, Казань). Згодом Грушевському дозволили перебратися до Москви, але без права займатися педагогічною та громадською діяльністю.

Цілковито помірковані у своїх суспільно-політичних поглядах діячі петербурзької української громади спробували було опротестувати антиукраїнські заходи царизму. Для цього вони направили делегацію до міністра закордонних справ Сазонова, який видавав себе за людину ліберально-демократичного світогляду. Але тут він відверто заявив: *“Що ж ви хочете? Саме тепер випав найзручніший момент для того, щоб раз і назавжди покінчити з вашим українством”*.

Марною виявилася і поїздка до Петербурга посланців Київської громади Софії Русової і Федора Матушевського, які намагалися добитися в урядових установах бодай часткового скасування заборони на українське друковане слово.

На західноукраїнських землях як на свою надійну ідеологічну опору російський царизм і далі покладався на москвофільство. З початком війни відпала потреба приховувати це тісне співробітництво. Зорганізований у Києві з емігрантів-ватажків москвофільства “Карпаторусский освободительный комитет” 29 липня 1914 р. видав відозву до галицьких українців, називаючи їх “російським (русским) народом Галичини” і закликаючи хлібом-сіллю зустрічати царські війська як визволителів. Офіцерів цих

війск комітет наділив пропагандистською брошурою про “етнографічний культурно-політичний стан Галичини у зв’язку з національно-громадськими настроями. Фактично це була інструкція для розпізнавання і виловлювання галицьких “мазепинців”. “Карпаторусский освободительный комитет” обмінявся вітальними телеграмами з Миколою II, а один із найвідоміших москвофілів, В.Дудикевич, удостоївся навіть особистої зустрічі з царем у Петербурзі.

## РОЗКОЛ НАЦІОНАЛЬНО СВІДОМОГО УКРАЇНСТВА

Воєнне протистояння двох імперій, супроводжуване масовими репресіями проти українців, розколело навпіл і національно свідомих патріотів по обидва боки кордону. Щоб зберегти себе і своїх однодумців, деякі навіть найавторитетніші провідники українського національного руху поспішали публічно продемонструвати свою лояльність до державних режимів, за які вони жили. Дехто при цьому розраховував розв’язати “українське питання” військовою силою.



*Рис. 101. Володимир Винниченко.*

На сторінках редагованого українським соціал-демократом Симоном Петлюрою журналу "Украинская жизнь", що видавався в Москві, з'явився маніфест "Війна і українці". У ньому висловлювалися підтримка політики царського уряду — війни до переможного кінця — і рішучість українців виконати "свій обов'язок громадян Росії". А ще один лідер українських соціал-демократів, Володимир Винниченко, видавав у Катеринославі нелегальні відозви з гаслами: "Геть війну!", "Хай живе автономія України!" Найпоміркованішу позицію зайняла рада ТУПу. У вересні 1914 р. вона ухвалила постанову, яка закликала українців дотримуватися у війні нейтралітету.

Головного ворога українства вбачало в Російській імперії угруповання політичних емігрантів із Наддніпрянської України у Львові. Це були колишні діячі УСДРП Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов та члени "Української соціал-демократичної спілки" — Маріян Меленевський (Басок) і Олександр Скоропис-Йолтуховський. Щойно розпочалася війна, вони заснували "Союз визволення України" (СВУ), проголосивши його безпартійною громадською організацією. Головною метою СВУ було утворення самостійної Української держави з конституційно-монархічною формою правління. Здійснення цієї мети, — підкреслювалося у програмі СВУ, — становить інтерес не тільки для українського народу, а й для народів Центральної і Західної Європи: адже Українська держава стала б могутнім бар'єром проти російсько-імперської експансії на захід. Як на силу, здатну повалити Російську імперію, СВУ головну ставку робив на німецьку армію.

"Союз визволення України" мав своїх повноважних представників у Берліні, Софії, Стамбулі, Женеві, Римі, Стокгольмі, Осло. Ставлячи собі за мету сформувати коаліцію ворогів Російської імперії, вони вступали у відкриті чи таємні переговори і з офіційними державними урядовцями, і з російськими політичними емігрантами (переважно з діячів обох фракцій РСДРП: більшовицької і меншовицької). Досягти згоди вдавалося не завжди.

СВУ намагався якомога ширше популяризувати свою позицію, і для цього заснував друкований орган "Вісник "Союзу визволення України". Андрій Жук писав на його сторінках: "Цілий час спільного життя України з Росією — це безперервний ланцюг терпіння, визиску, поневір'яння, аж до видирання душі українському народові — його рідної мови. І тому найстрашніші погрози не залякають і не спинять свідомих синів України в змаганню порвати той ланцюг, скинути ярмо неволі, а в боротьбі проти нашого тирана нашим союзником завжди буде кожний його ворог, чи він буде називатися Німцем, Турком чи якимось іншим іменем. Ми знаємо, що ніхто нам нічого не дасть, коли самі не придбаємо. Нічого й Німець нам не дасть, і нічого ми від нього не ждемо. Але бажаємо розбиття тої тюрми, в якій наш народ уже понад 250 років сидить".

1915 р. діячі СВУ почали видавати у столиці Болгарії Софії як орган української соціал-демократії україномовну газету "Робітничий прапор". Велику агітаційно-пропагандистську роботу розгорнув "Союз ..." у таборах військовополонених. Німецькі і австро-угорські власті задовольнили прохання СВУ щодо організації окремих таборів для полонених українців. Там засновувалися школи, бібліотеки, церкви — і всі вони активно займалися вихованням національної самосвідомості, непримиренної ненависті до Російської імперії як поневолювача українського народу.

На кошти, надані урядами Німеччини та Австро-Угорщини, СВУ (невдовзі він перебрався до Відня, а потім до Берліна) розгорнув величезну пропагандистську діяльність. Його діячі виступали з лекціями і доповідями на території Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії. Вони налагодили регулярний випуск українською, німецькою, болгарською, турецькою, румунською, чеською, хорватською, італійською, шведською мовами науково-популярних брошур з історичного минулого та сучасного України. Серед друкованих видань СВУ були "Кобзар" Тараса Шевченка, праці корифеїв української історіографії Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, засновника української антропології Федора Вовка, публіциста Михайла Лозинського, письменника Богдана Лепкого та ін. Під псевдонімом "Ш.Левенко" двома виданнями побачила світ науково-популярна праця відомого вченого-географа й українознавця Степана Рудницького "Чому ми хочемо самостійної України". Її завершували такі оптимістичні рядки: *"Головне суспільно-політичне завдання самостійної України буде, отже: наскільки можливо вирівняти маєткові різниці між громадянами Української держави і через те звести до мінімуму або й цілком усунути клясову боротьбу в межах України. Нехай громадяни самостійної України борються і суперничають між собою, хто принесе для України більші заслуги, хто краще прислужиться рідній науці, штуці, літературі, народному хазяйству, всьому людству, а не за се, щоби бути багатшим від другого та неволити його економічно! Примір революційної Франції показав світові дорогу до головних горожанських свобод: може, примір самостійної України покаже світові дорогу до розв'язання головних соціальних проблем!"*

Різно критикувала своїх колег по партії — як тих, що стали на бік німецької та австро-угорської монархій (СВУ), так і тих, що заявили про свою підтримку російського царизму (автори маніфесту "Війна і українці"), — невеличка група "лівих" українських соціал-демократів у складі Левка Юркевича, Оксена Лоли, Петра Дятлова. Свої підходи до розв'язання "українського питання" вони пояснювали на сторінках україномовного місячника "Боротьба", що як "орган Закордонної організації УСДРП" виходив у Лозанні (Швейцарія). Тут обстоювалася автономія України у складі демократичної Росії, засуджувався "український сепаратизм"



Рис. 102. Головна українська рада. Львів, 1915 р.

програмі СВУ і навіть у висловлюваннях В. Леніна, викривалися загарбницькі плани “австро-німецького імперіалізму”.

Що ж до головних українських партій Галичини (Соціал-демократичної, Націонал-демократичної і Радикальної), то вони вже з перших днів зійшли об’єдналися у Львові в “Головну українську раду” (ГУР), роком пізніше перейменовану на “Загальну українську раду” (ЗУР). “Нехай українське громадянство віддасть усі свої матеріальні й моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України!” — так закінчувався маніфест ГУР до українського народу, опублікований 5 серпня 1914 р. Його підписали відомі громадські та культурні діячі Кость Левицький, Михайло Павлик, Микола Ганкевич та ін.

Через два роки ЗУР офіційно звернулася “До всіх культурних народів світу” із закликом підтримати справедливу боротьбу українців за їхнє визволення з-під чужоземної влади та створення власної державності: *Бажанням і домаганням українців є таке уладнання відносин у східній середній Європі, яке давало б українському народові повну спроможність вільного національно-політичного розвитку, вільного від верховодства сусідніх народів. Хочемо бути самостійними господарями своєї землі, в сім’ї вільних і рівних народів мати повну спроможність розвивати свої духовні сили й матеріальні багатства свого краю для себе та для людства!*”

## УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

З перших же днів війни розпочалося формування бойового легіону українських січових стрільців (УСС). Вступ до нього провадився на ціл добровільних засадах. Основний контингент становили молоді вихорвоєнізовані українські організації: спортивно-громадської — “Спожежної — “Січ”, учнівсько-шкільної — “Пласт” (назва похользагонів запорозьких козаків, які виконували сторожову і розрслужбу). До міста Стрий на Львівщині, де формувався легіон понад 10 тис. добровольців. Але австрійське військо командувачити українців мобілізованими до імперської армії, де вочисля” б у масі солдатів інших національностей. Дозвіл було дУСС чисельністю лише 2,5 тис. чоловік. Військову по” складати двічі: перший раз — загальну для всього австр а вдруге — свою, на вірність Україні.

Бойове хрещення “усуси” (так за аоревіатурою у сівових стрільців) прийняли 25 вересня на захист у” Карпатських гір. Тут проти них вела наступ дивізія Ось так відразу виявилася загальнонаціональна дла світової війни, коли вони змушені були битися один ворожих армій.

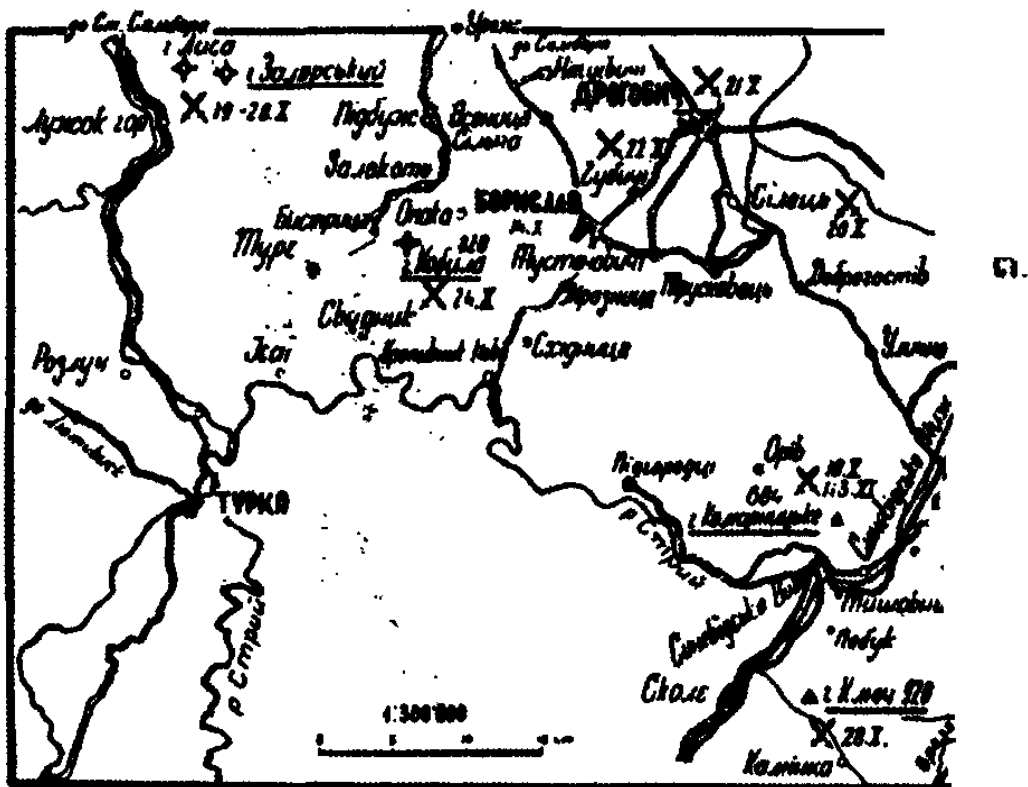


Рис. 103. Карто-схема місць походів і боїв.

Насторожено сприймали український патріотизм "усусів" австро-угорські власті. Вони намагалися не допускати широких контактів стрільців з українським населенням Прикарпаття і Закарпаття. Відтак австрійське командування вирішило позбавитися підозрілого легіону. Для цього його розмежували на розвідувальні стежі (загони по 20 вояків), які мали передодити лінію фронту і вести дії в тилах у противника. Певна річ, людські зтрати "усусів" у таких небезпечних операціях були максимальними. Фактично виконувався план, спрямований на цілковиту ліквідацію легіону УСС. Лише деякі вояки поверталися з розвідувальних рейдів, а кілька стеж загали зникли безслідно.

Задум цілковитого знищення роздрібнених загонів УСС силами противника був зірваний широкомасштабним наступом російських військ, внаслідок чого австрійське командування мусило кинути на оборону весь український легіон. Протягом жовтня-листопада 1914 р. оборонні бої змінювалися наступальними. Міста Борислав, Дрогобич, Стрий займала то одна, то друга сторона. Тоді як десятки тисяч примусово мобілізованих зояків (у тому числі й українців) не виявляли бажання воювати за імперію, "суси" показали себе найстійкішими солдатами австрійської армії. Командування змінило своє ставлення до січових стрільців. Їх стали нагороджувати, доручати найвідповідальніші завдання. Генерал Фляйман писав в одному з наказів по дивізії, що "вони можуть гордо дивитися на свої подвиги". Ішлося про найзапекліші бої за гору Маківка в Карпатах від початку



Рис. 104. Хорунжі УСС Софія Галечко і Олена Степанів.



квітня до початку травня 1915 р. Взяття гори забезпечувало надійну перепону дальшому просуванню противника. А вона кілька разів переходила з рук у руки. Мужньо билися тут і російські війська: піхоту підтримувала важка артилерія та кіннота під командуванням генерала Олексія Каледіна, який пізніше став отаманом Донського козацтва. Тепер же в його мріях було одне — оволодіти Маківкою і вислужитися перед царем Миколою II, який у ті дні об'їжджав окуповану російськими військами Галичину, побував у Львові, Самборі, Хирові, Перемишлі.

Подвиг “усусів” у боях за Маківку оспівав поет Олесь Бабій — сам січовий стрілець і учасник тих запеклих боїв:

*Верхів'я гір, верхів'я слави,  
Шумить, шумить, шепоче ліс:  
По битві на полях Полтави  
Тут вперше український кріс  
Спиняв московських полчищ лави,  
І вперше по літах недолі  
Слова упали тут стрільцеві:  
“Ми не поклонимось цареві!  
Ми прагнем волі!”*

Гори трупів солдатів обох армій вкрили схили і вершину гори. Невдовзі після того, як російським воякам востаннє вдалося оволодіти вершиною Маківки, вони змушені були її покинути: почався загальний відступ російських військ. Отже, бої на Прикарпатті за Маківку стали переломними у воєнних операціях 1915 р. на користь німецько-австро-угорських союзників. Вони перейшли у наступ. “Усуси” в їхньому складі вже у червні першими увійшли до Галича — давньої столиці Галичини — і вивісили тут на знак перемоги синьо-жовтий прапор.

У липні з двох “куренив” легіону УСС та новоствореного “куреня” було сформовано I-й полк УСС чисельністю 2200 чоловік на чолі з отаманом Грицем Коссаком. Уже в серпні полк знову був на фронті. До листопада він під шаленим артилерійським вогнем відбивав безперервні атаки противника. Німецьке командування відзначало, що полк УСС — “найкращий підрозділ із усієї австро-угорської армії”. Однак його людські втрати були настільки великими, що полк відводять на переформування у тил.

На фронт “усуси” повернулися на початку травня 1916 р. Наприкінці цього місяця велика делегація полку прямо з окопів виїхала до Львова на похорон Івана Франка. До речі, поет більш як півроку перед самою смертю провів у львівському “Приюті для хворих і виздоровців УСС”, а його сини

Петро і Тарас одними з перших вступили до лав січових стрільців і брали безпосередню участь у боях. Фронтівій делегації “усусів”, які на вінку шани поетові написали: “Великому Каменяреві — Ми ломимо скалу”, — доручили виносити домовину. Сотник полку Зенон Носковський у прощальній промові над труною Франка сказав, що “його духовні діти — Українські січові стрільці, виховані та викормлені його думками і ідеями, перейняті до глибини душі його животворними словами”, пішли “в бій сповнити дослівно та найточніше його заповіт — пішли з оружжем у руках ломити ворожу скелю, щоб промостити шлях народному щастю”.

Протягом серпня-вересня 1916 р. полк УСС знову відзначився своєю стійкістю, витримуючи день у день шалений артилерійський вогонь та безперервні атаки противника. Бойовим завданням полку було прикриття залізничної колії Підгайці-Бережани на Тернопільщині. Ще одна здійнята над рівнинною місцевістю висота — гора Лисоня, на якій закріпилися “усуси”, — стала місцем їхньої слави і величезних втрат. Потрапивши в оточення великих сил противника, полк УСС не мав жодних шансів на перемогу. Лише 150 стрільців і 16 старшин вирвалися з оточення. Наприкінці 1916 р. вони прибули на Волинь, де їх зобов'язали допомогти австрійським окупаційним властям організувати поповнення армії рекрутами з місцевого населення. Однак “усуси” зосередилися на освітній роботі, організували у селах 46 початкових шкіл і самі стали в них учителями.

## ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Що ж до загального ходу подій на фронтах світової війни, то вони визначалися діями мільйонних армій, а не єдиного легіону УСС. Основним полем боїв стали західноукраїнські землі. Спочатку наступ повели російські війська Південно-Західного фронту і протягом серпня-вересня 1914 р. зайняли Східну Галичину і Північну Буковину з їхніми центрами — Львовом та Чернівцями. У цій грандіозній битві, названій Галицькою, австрійські війська зазнали нищівної поразки: їхні втрати сягали 400 тис. чоловік, з яких понад 100 тис. потрапили у полон. Російські війська захопили 400 гармат. Кількамісячна облога фортеці Перемишль завершилася на початку весни 1915 р. Ще 120 тис. австрійських вояків потрапили у полон. За цей час російські війська вийшли на основні перевали Карпат, але просуватися далі не наважилися.

Українське населення цих земель прагнуло до возз'єднання з Наддніпрянською Україною і радо зустрічало російських солдатів. Ті також прихильно ставилися до трудящого люду Східної Галичини і Північної

Буковини. Адже вони й самі до війни були такими самими трударями: робітниками і селянами. Австрійська поліція на Буковині писала у своїх донесеннях крайовому управлінню, що російські солдати "виявили особливу приязнь до селян". Місцеві власті на Закарпатті також повідомляли у Будапешт: "В українському народі помітний рух, симпатії до росіян скрізь виявляються, на їхній прихід сподіваються".

Але й царизм боявся такого взаєморозуміння російських солдатів з населенням і тому пішов на спілку з місцевими поміщиками і капіталістами. Їхнє майно царські власті взяли під охорону, щоб не допустити його захоплення народними масами. Російськими губернаторами у Галичині та на Буковині призначалися найреакційніші прислужники царизму: граф Бобринський — один із найбагатших поміщиків в Україні, генерал Трепов, відомий кривавими розправами над повстанцями під час революції 1905-1907 рр. За розпорядженням російської окупаційної адміністрації у новому "губернаторстві" позакривали всі українські школи, книгарні, громадські організації і товариства, заборонили періодичні україномовні видання.

До масових репресій проти західноукраїнського населення вдалася влада обох імперських окупаційних режимів. Австрійська переслідувала українців за прихильність до росіян. Тисячі людей було покарано (багато навіть страчено) за вироками військово-польових судів і трибуналів у Галичині й на Буковині. На Закарпатті до в'язниць потрапило майже 800 чоловік. Іноді у родин засуджених селян конфіскували землю й майно. Отож не тільки симпатії до Росії, а й страх перед терором австро-угорської армії призвели до масового біженства західноукраїнського населення під час відступу російської армії з Галичини і Буковини у 1915 р. Тоді залишили рідні місця і перебралися до Російської імперії понад 100 тис. українців — селян, робітників, інтелігентів. Примусово було вивезено до Росії сотні священників греко-католицької Церкви, у тому числі і її митрополита Андрея Шептицького, якого кинули до монастирської тюрми у Суздалі. Російські окупаційні власті фактично поставили цю Церкву поза законом. На місце депортованих греко-католицьких священників привозили православних і засновували православні церковно-парафіяльні школи. Православ'я і москвофільство російські окупанти намагалися використати для повного підкорення українського населення Галичини російському царизмові. Ці далекосяжні наміри були зірвані вимушеним відходом російських військ із Галичини і Буковини.

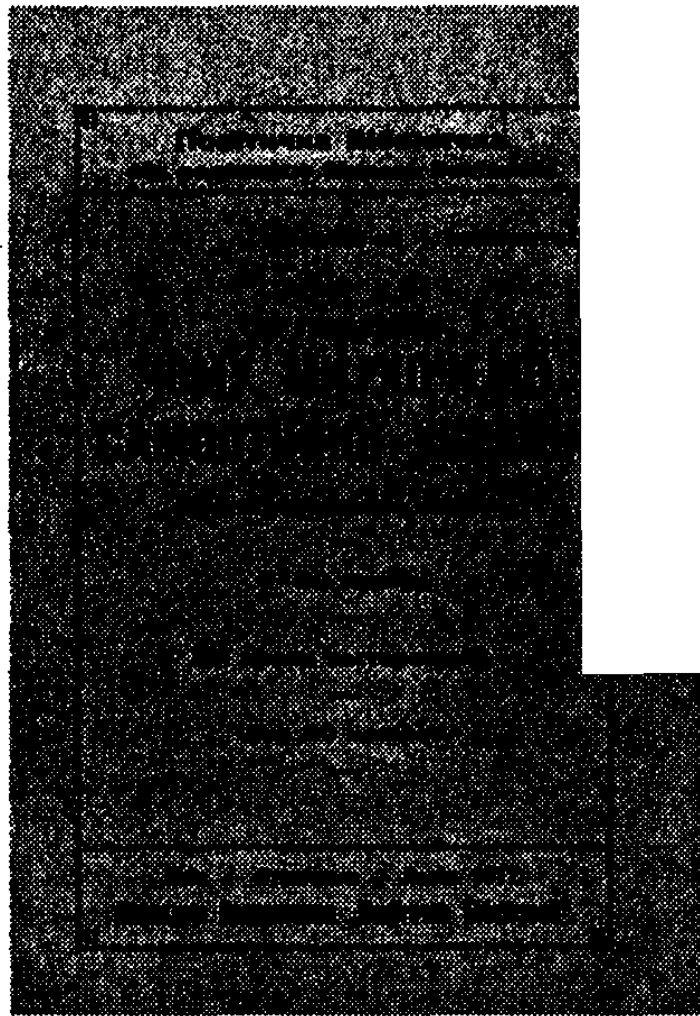
Примусова депортація західноукраїнського населення до Росії (насамперед, національно свідомих громадян) досягла нечуваних розмірів. Дмитро Дорошенко, активний діяч українського національного руху в Російській імперії, як уповноважений громадської організації воєнного періоду "Союз міст" побував на теренах окупованої російськими військами Галичини



*Рис. 105. Залишки одного із західноукраїнських сіл, які при відступі російських військ спалювалися за наказом командування.*

Буковини й описав свої тодішні враження: "Тепер, коли до нас дійшли почні відомості про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські участки й тюрми переповнилися вивезеними Галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священики, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, чаякане до смерти, що везуть їх до Томської, Іркутської, Архангельської Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, от поді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою "освободительная" війна і яку долю готують нашому народові її подібні наслідки".

Відійшовши з Галичини і Буковини під натиском противника (вдвічі чисельнішого у живій силі, вшестеро — в артилерії), восени 1915 р. російські війська закріпилися на лінії Кам'янець-Подільський-Тернопіль-Кременець-Дубно. Навесні наступного року звідси почалася наступальна операція військ Південно-Західного фронту, яка увійшла в історію під назвою "Брусилівський прорив" (від прізвища генерала Олексія Брусилова, призначеного у березні 1916 р. командувачем цього фронту). Згідно із його задумом, російські війська одночасно розпочали наступ по всьому фронту, що позбавило противника змоги маневрувати своїми силами. За вісім годин 22 травня російська артилерія повністю придушила вогневі точки австрійських військ і зруйнувала їхні укріплені позиції.



*Рис. 106. Обкладинка другого видання (Київ-Стокгольм-Львів однієї з брошур, які друкувалися "Союзом визволення України" (псевдонім її приховував прізвище вченого-українознавця Степана Рудь).*

Після жорстоких боїв до початку червня російські війська просу- по всьому фронту на 80-120 км і знову зайняли Чернівці, Коломию, Луц- ди, Луцьк. Масштаби втрат противника були найбільшими за весь воєний період 1914-1916 рр. Внаслідок Брусиловського прориву австро-угорська армія втратила понад 1 млн. чоловік убитими й пораненими, більш як 400 тис. потрапили в полон. Втрати російської армії також були значними й становили близько 0,5 млн. чоловік.

На цьому наступальні операції в Україні військ Південно-Західного фронту припинилися. Поширення антивоєнних настроїв у військах призвело до нової форми протестів проти війни — братання: воюючі сторін, як шановні гості, відвідували один одного. Серед українців, мобілізованих до австрійської армії, дедалі більше траплялося таких, що до- ровільно здавалися у полон російським військам. Багато хто відмовляв- йти на фронт, заявляючи, що не стрілятиме у своїх братів. Австрійське командування розстріляло кожного десятого із непокірних, а решту відпре- вило на фронт.

## АНТИВОЄННИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РУХ

Вести війну ставало не під силу обом ворогуючим сторонам через брак людських і матеріальних ресурсів. Господарська розруха, значне погіршення життя народних мас спричиняли стихійні антивоєнні заворушення на західноукраїнських землях, які так і залишилися під владою Австро-Угорщини. Одним із найбільших таких виступів у період війни була демонстрація трудящих на вулицях Львова 27 жовтня 1916 р. на знак протесту проти вивезення продовольства з Галичини до Німеччини. Демонстранти (а їх було кілька тисяч, у тому числі багато жінок і дітей) скандували: "Геть війну! Віддайте нам наших батьків і чоловіків!"

Революційні настрої підігрівали російські полонені, табори яких містилися і в Галичині, і на Закарпатті. Так, у с. Тухля на Дрогобиччині полонені встановили дружні стосунки з місцевими селянами, допомогли організувати сільську бібліотеку, виступали там з лекціями і доповідями.

Посилився селянський рух в Україні під владою Російської імперії. Тут через нестачу робочої сили, тягла і реманенту посіви скоротилися на 1 млн. 800 тис. десятин. Невдоволення викликали і землевпорядні роботи, пов'язані зі столипінською аграрною реформою: заможні селяни, виходячи на хутори, одержували здебільшого кращі общинні землі. Саме з такого приводу в 1915 р. відбулося заворушення у с. Нижня Сироватка на Сумщині. Селяни, переважно солдатки, не дозволили землеміру нарізати відрубні ділянки. Коли ж власті спробували зробити це силоміць, то озброєні вилами, косами, лопатами й кілками бунтівники розгромили волосне правління, а стражників розігнали. Але невдовзі прибув загін поліції, і понад 300 сироватців заарештували й кинули до в'язниці.

Революційні настрої на селі підігрівалися листами земляків, мобілізованих у діючу армію. Наприклад, 12 квітня 1915 р. земський начальник із Сумського повіту повідомляв харківському губернатору, що в листах до рідних солдати пишуть, що "настоящая война их совершенно переутомила, но зато по окончании таковой они придут домой и тогда отберут у "панов" всю землю".

Царський уряд, занепокоєний масовим селянським рухом в Україні, змушений був видати розпорядження про припинення землевпорядних робіт аж до закінчення війни. "Нагорі" розуміли, що дедалі активіша непокора селяни знаменують наближення загального революційного вибуху. Ще більше підстав для такого висновку давав робітничий рух.

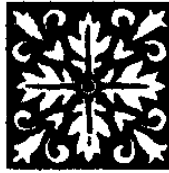
Проведений на початку 1916 р. кількадечний страйк робітників-металургів селища Кам'янське Катеринославської губернії закінчився їхньою перемогою. У той же час страйк суднобудівників Миколаєва, матеріально

підтриманий (на знак пролетарської солідарності) робітниками Луганська, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст, тривав 14 днів. Адміністрація заводу не знайшла іншого виходу, як закрити підприємство. У страйку шахтарів Горлівсько-Щербинівського району навесні 1916 р. взяло участь 25,5 тис. чоловік. Він тривав три тижні. Щоб придушити цей виступ гірників, царські власті розстріляли першотравневу демонстрацію, заарештували понад 300 її учасників і примусово мобілізували в армію понад 1 тис. чоловік.

1915 р. соціал-демократичні та есерівські гуртки української молоді в Москві вирішили створити нову політичну партію. Цього зробити їм не вдалося, але натомість виникла Українська юнацька спілка, яка ставила за мету поширення ідей соціального і національного визволення України. Знову заворушилося українське студентство, але ненадовго. Цей рух у період війни задушили репресії царизму. Зокрема, на початку 1916 р. поліція розгромила нелегальні українські студентські громади в Харкові, а їхніх учасників заарештувала й відправила на заслання. У грудні 1916 р. Рада ТУПу нелегально надрукувала масовим тиражем українською та російською мовами листівку-декларацію під назвою "Наша позиція". У ній писалося: *"Трагедія, що переживає український народ, ще збільшується тим, що справедливі його домагання національного визначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків: росіяни вважають українців за частину російського, поляки за частину польського народу. Тим часом своїм відродженням національним, своїм багатим народним письменством, своїми культурними здобутками український народ виразно виявив і свою волю до самостійного розвитку, і право на таке ж існування. Український народ хоче самим собою бути і завзято бореться за самобутнє існування і розвиток"*.

В умовах різкого воєнного протистояння двох імперій їхнє українське населення й далі усвідомлювало свою вікову і нерозривну єдність. Із цим розумінням український народ вступав у смугу другої російської демократичної революції, а головне — уже і своєї власної національної революції.





## § 5. Розвиток культури в Україні на початку ХХ ст. (до 1917 р.)

### СТАН ОСВІТИ І ГРОМАДСЬКА ДУМКА НАВКОЛО НЕЇ

Колонізаторські режими імперій продовжували в Україні свою чорну справу в галузі освіти.

Михайло Грушевський, коментуючи законопроект про запровадження у початковій школі навчання українською мовою, поданий у березні 1908 р. 37 депутатами III-ї Державної думи, писав: *“При теперішній науці, коли в Україні вчать по школах руською мовою, темнота розвелася по Україні*



Рис. 107. Обкладинка брошури Михайла Грушевського  
“Про українську мову і українську школу”.



страшенна. Між українським народом грамотних удвоє менше, ніж народом великоруським; у деяких губерніях українських між українцями ледве знайдеться один грамотний на десять душ; а як по котрих губерніях один грамотний на п'ять неграмотних, то се вже дуже багато. Так підупав український народ, такий здатний, спосібний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського) та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки”.

1911 р. у київському журналі “Світло” з’явилася стаття “Живая речь” в українській школі” письменника Степана Васильченка, який узагальнив свій власний досвід учителювання: “Школа з нерідною мовою, з чужими пидуху вчителями і тільки по великій незрозумілості може зватися народною. Сумною і самотньою будівлею стоїть вона у нас серед рідних сіл; кри неї шумить своє життя, народна пісня, мова, народний юмор б’ється в вікна, в двері, в щілини до неї, але в школу не хочуть пустити їх. Немає місця в її живій мові. А там, де немає живої мови в школі, там немає живої душі, щирості, там немає засобів виховувати і ґрунтувати духовні дитячі здібності. І цілком зрозуміло, чого наші люди дивляться на свою школу, здебільшого, або як на стежку до всяких посад, або, як кажуть до “легкого хліба”, а не як на інституцію, що повинна обслуговувати їх найперші духовні потреби. Тільки після того, коли б залунала по наших школах рідна мова, і буйно зашуміло в її нове життя, всім би стало видно, через наш народ “двічі неграмотний”.



Рис. 108. Приїзд учительки. Художник В. Маковський.

Сергій Єфремов, підсумовуючи "українське життя року 1912-го" у розвідці, виданій окремою брошурою в Києві 1913 р., наводить показові антиукраїнські факти: "Св.Синод, що р. 1908 поблагословив був на науку українською мовою по церковних школах на Поділлі, раптом торік схаменувся й забрав своє благословення назад. До сенату теж дійшла була минулого року українська справа: судили там "малоросийского поэта" Шевченка й присудили обкраяти йому його книжку, що "Кобзарем" зветься".

Того ж 1913 р. антиукраїнську політику царського уряду в галузі освіти й культури засудив у IV-ій Державній думі робітничий депутат від Катеринославщини Григорій Петровський: "... У європейській Росії процент письменного населення становить усього 30% — це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій із європейських країн — Австрії.

Але якщо огидна і по-кріпосницькому ганебна взагалі російська неграмотність, яку охороняє і насаджує наш уряд, то вона ще жахливіша в Україні. Я взяв сім чисто українських губерній, де українське населення становить 2/3 усього населення. Це губернії: Полтавська, Подільська, Харківська, Київська, Волинська, Катеринославська і Чернігівська. І що ж виявилось? Ні в одній із цих губерній письменність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіційного щорічника. У Катеринославській губернії письменних усього 29% населення, а потім вона спадає у дальших губерніях до 20%".

Коли трохи пізніше те саме і з тієї ж думської трибуни проголосив ще один авторитетний депутат, кременецький єпископ "русской православной церкви" Никон (Микола Безсонов), то зазнав різкої критики лідера більшовиків Леніна, однопартійця Петровського.

Сам же єпископ Никон до кінця свого життя (1919 р.) залишився активним поборником надавання широких прав українській мові у шкільному навчанні. Під час Української національно-демократичної революції 1917-1918 рр. він очолював департамент середнього шкільництва.

Показники наслідків антиукраїнської освітньої політики, і введені Григорієм Петровським, можна продовжити. На кожну тисячу чоловік населення українських земель під владою Російської імперії навчалось лише 67 учнів. Навіть обов'язкового початкового навчання так і не було запроваджено. Працювало лише 452 середні школи, де навчалось 140 тис. учнів. У 19 вищих навчальних закладах налічувалось близько 27 тис. студентів.

На всій території України (разом із західноукраїнськими землями) не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. А під владою царської Росії — навіть жодної української школи на державному утриманні. Така політика царизму мала конкретну мету — душити розвиток української культури в самому зародку. Навіть після скасування під час революції 1905-1907 рр. заборонних указів щодо україно-

мовних книг, театральних вистав царизм так і не дав дозволу на запровадження у школах навчання рідною мовою.

Зігнорували царські власті й вимоги студентів щодо вивчення у Київському, Одеському та Харківському університетах історії України, української літератури і мовознавства. А професори, які на свій страх і ризик самі взялися викладати ці предмети, зазнали переслідувань і примусових звільнень з роботи.

Після поразки революції самодержавна реакція розпочала новий похід проти всіх "інородницьких товариств". В Україні було заборонено "просвіти", видання літератури і читання публічних лекцій рідною мовою. З виданих тут 1913 р. 5283 назв книжок лише 175 вийшло українських. Коли ж розпочалася Перша світова війна, царизм заборонив усі періодичні видання українською мовою. 1915 р. на всій території України, у тому числі й в окупованій царськими військами Галичині, не лишилося жодної української газети чи журналу.

Не набагато кращим було становище народної освіти в Австро-Угорській імперії. На початку XX ст. із 6240 сіл Галичини 2214 не мали нормальних, а 981 — будь-яких шкіл. Середніх же шкіл на всю Галичину налічувалося 49, а з українською мовою викладання — лише 4. На Буковині діяла одна українська гімназія. На Закарпатті усе шкільне навчання велося всуціль угорською мовою.

І все ж національним досягненням українців Східної Галичини та Північної Буковини було те, що перед початком Першої світової війни тут більшість початкових шкіл функціонувала з українською мовою навчання. З 1899 р. українці стали наполегливо домагатися відкриття у Львові українського університету. Ця культурно-освітня вимога в умовах піднесення національно-визвольних змагань на початку XX ст. політизувалася: її стали включати до програмних завдань українські політичні партії, проголошували демонстранти і страйкарі. Політичного забарвлення набула і так звана сецесія (відокремлення) 1902 р. — акція колективного протесту, коли українські студенти одночасно перейшли з полонізованого Львівського університету до університетів Відня і Праги.

І хоча прагнення національного вищого навчального закладу так і не справдилася, воно також єдило східних і західних українців на ґрунті спільних духовних інтересів. Надія Суровцева — слухачка Вищих жіночих (так званих Бестужевських) курсів у Петербурзі, де функціонували організації українських земляцтв, розповідала, як одного разу лекцію студентам (на прохання професора Олександри Єфимейко) прочитав Гнат Хоткевич. Він щойно повернувся з Галичини, де перебував у політичній еміграції напередодні російської демократичної революції, і присвятив свою лекцію боротьбі українців за свій університет у Львові.

## ЛІТЕРАТУРА

Пожвавлення національного руху завжди надихало творців української літератури. На початку ХХ ст. розквітло поетичне обдаровання Олександра Олеся (Кандиби). Революціонер-романтик і надзвичайно ніжний лірик, він політизував українське віршоване слово і поставив його на службу українській культурі. Чотири збірки поезій Олеся, видані у 1907-1917 рр., викликали широкий інтерес сучасників як проникливою образністю, так і патріотичною наснаженістю.

Революційним пафосом відзначалися вірші Миколи Чернявського, який першим в українській поезії засудив війну як засіб розв'язання міжнародних конфліктів. Звернувшись до козацького минулого України, М. Чернявський викрив колонізаторську політику не тільки царизму, а і його прислужників серед українського пацтва.

Національне відступництво висміяла у циклі сатиричних віршів і Леся Українка. У дні революції 1905-1907 рр. музу великої поетеси, за її висловом, обмарив *"суворий багрянець червоних корогів і гомін бурхливої юрби"* ("Пісні про волю", "Казка про Оха-чудотвора" та інші). З найбільшою силою талант Лесі Українки виявився у драматургії — чотирьох драмах і п'ятнадцяти драматичних поемах. Ці твори засуджували бездуховність, міщанський егоїзм, утверджували високе громадянське покликання людини. А її "Лісова пісня" належить до шедеврів світової літератури.

Українські письменники-демократи самі були активними учасниками визвольного руху і підпорядковували його ідеалам свою літературну творчість. Повість Михайла Коцюбинського "Фата Морґана" — це художня епопея соціальної боротьби в українському селі напередодні й під час революції 1905-1907 рр. А його оповідання возвеличують мужність борців за волю народу і таврують тих, хто залишився осторонь цієї боротьби.

Публічно звертаючись до своїх колег по перу, М. Коцюбинський закликав їх розробляти теми *"філософічні, соціальні, психологічні, історичні"*, не обмежуватися описом життя селянства, а звертати увагу й *"на інші верстви суспільності, на інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний та ін."* Це побажання значною мірою реалізував Володимир Винниченко. В оповіданнях і повістях, написаних напередодні і в період революції 1905-1907 рр. ("Біля машини", "Федько-халамидник", "Голота", "Солдатики" та ін.), він яскраво показав життя сільськогосподарського пролетаріату, української буржуазії, жахи солдатчини і царських в'язниць. Після поразки революції твори Винниченка (романи "Чесність з собою", "Рівновага", "Заповіти батьків", п'єси "Щаблі життя", "Дисгармонія") збагачуються образами інтелігенції, зневіреної в ідеалах соціалізму, поглинутої занепадницькою психологією та нищими інстинктами. Прозу Винниченка

перекладали і друкували російською, німецькою, французькою, польською, чеською, румунською, голландською, норвезькою, єврейською, татарською мовами.

Архип Тесленко був неперевершеним майстром короткого оповідання. Змальовуючи характерні образи знедолених селян, він зумів побачити новий тип людини початку ХХ ст. — селянського революціонера. Розбурхане визвольним рухом селянство з великою художньою силою показав у своїх оповіданнях і повістях Степан Васильченко.

Геніальний творець психологічної новели Василь Стефаник з 1899 до 1905 р. видав чотири збірки прози ("Синя книжечка", "Камінний хрест", "Дорога", "Моє слово"). Його новели виходили в перекладах російською, польською, чеською та іншими мовами. Головні герої Стефаника — це галицька біднота, спролетаризовані селяни, приречені жити у безпросвітних злиднях. Близькими до творчості Стефаника в ідейно-художніх пошуках були і такі відомі західноукраїнські прозаїки, як Марко Черемшина та Лесь Мартович. До кращих творів світової літератури про селянство належить повість буковинської письменниці Ольги Кобилянської "Земля". З надзвичайною проникливістю тут розкрито приватновласницьку психологію дрібних господарів, їхнє споконвічне, непереборне прагнення працювати на своїй власній землі.

В оповіданнях Осипа Маковея піддано гострій критиці галицьке міщанство за його політичне дворушництво, запродацтво австрійським властям, ворожість до народних мас і до культури українського народу. Так само Микола Вороши у поезії висміяв українське панство, яке на словах видавало себе за патріотів і демократів, а тим часом глумилося й знущалося над простим трудовим людом.

## МИСТЕЦТВО: ТЕАТРАЛЬНЕ, МУЗИЧНЕ, ОБРАЗОТВОРЧЕ

Засновники українського професійного театру вбачали у сцені трибуну соціального, національного й естетичного виховання мас. Глядачі захоплювалися високим мистецтвом акторської гри братів Тобілевичів (Івана, Миколи і Панаса), широко відомих під їх театральними псевдонімами "Карпенко-Карий", "Садовський" і "Саксаганський".

Піднесенню ролі українського театру сприяло й те, що в роки демократичної революції він нарешті позбувся цензурних обмежень і дістав можливість, поряд із популярним українським репертуаром, давати вистави рідною мовою за п'єсами світової драматургії (Шекспір, Шіллер, Гольдоні, Ібсен, Островський, Толстой, Чехов).

1907 р. Микола Садовський заснував у Києві перший в Україні стаціонарний український театр. Наступного року в ньому урочисто було відзначено 25-річчя сценічної діяльності геніальної української актриси Марії Заньковецької. Серед численних поздоровлень найбільше враження справив на учасників цього ювілейного свята вітальний адрес від національно свідомих українських робітників:

*“Дорога наша Маріє Костянтинівно!*

*Позбавлені можливості вести людське життя, зайняті зранку до ночі важкою працею, ми, українські робітники, тільки в рідкі хвилини мали можливість любуватись Вашим величезним чудовим талантом, Вашою чарівною грою. Але в ті рідкі хвилини, коли ми одривались од верстата, од праці, од тяжкої праці і бачили Вашу чудову гру, ми забували своє злиденне життя. Коли ми бачили вас у “Наймичці”, в “Безталанній”, ми певні були, що створити ці типи могла людина, яка всією душею співчуває всім пригнобленим і пригніченим, яка була з ними в їх змаганнях до кращої долі. І в цей торжественний день Вашого 25-літнього ювілею ми, українські робітники, складаємо Вам щирю подяку за ті чудові хвилини, які ми пережили під час Вашої гри. Ми віримо, що настане день, коли зможемо вітати Вас не тільки ми, окрема група українських робітників, а й весь пролетаріат від краю до краю нашої України”.*

Вагомий доробок у репертуарі театру Садовського становили музично-драматичні твори українських, слов'янських і західноєвропейських композиторів. Поряд із випробуваними часом класичними національними операми “Запорожець за Дунаєм” Гулака-Артемовського і “Наталка-Полтавка” Лисенка, було поставлено цілу низку нових — “Чорноморці”, “Утоплена”, “Різдвяна ніч”, “Енеїда” того ж Миколи Лисенка, “Катерина” Миколи Аркаса, “Роксолана” Мирослава Січинського, “Галька” С.Монюшка, “Продана наречена” Б.Сметани, “Сільська честь” П.Масканьї. Театр Садовського не тільки жанрово урізноманітнював репертуар, а й розвивав кращі національні риси української сцени, де органічно поєднувалися драматичне і музично-вокальне мистецтво. З великим успіхом виконували сольні партії в оперних виставах Микола Садовський, Марія Литвиненко, Олена Петляш-Барілотті та інші обдаровані співаки й співачки. Визначною подією в культурному житті України стала постановка в 1911 р. опери Лисенка “Енеїда” (на лібрето Садовського).

Микола Лисенко і далі збагачував свою творчість піснями на вірші Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, інших поетів, давав нове життя народним пісням у власній обробці.

Про талант Лисенка дуже точно висловився його учень, відомий український хормейстер Олександр Кошиць: “Кожна нота творів Лисенка (не кажу про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська

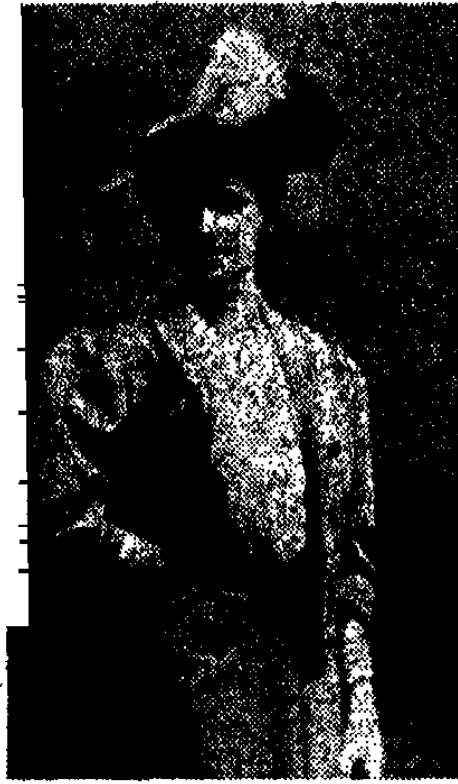


*Рис. 109. Микола Лисенко в групу викладачів та учнів створеної ним Київської музично-драматичної школи.*

душа, перше ніж попала в тіло людини. Слухаючи цю музику, хоча і перший раз, відчуваєш, що чув її давним давно, що іншою вона бути не може, як не може український дух бути якимсь іншим. Почуваєш, що в ній вся наша психіка, наша історія, наші традиції, наші святощі, наші завдання і наші надії

Відгукуючись на піднесення визвольної боротьби трудящих мас Лисенко в період революції 1905-1907 рр. створив хор-гімн "Вічний революціонер" на слова І.Франка. Цей надзвичайної емоціональної сили твір звучав як мільйонноголосий заклик до боротьби проти тиранії і поневолення. Він швидко поширився серед робітників та студентської молоді, став однією з найулюбленіших пісень під час велелюдних політичних акцій.

Чимало визначних творів Лисенка за його життя так і не побачили світ ні друком, ні в концертному чи сценічному виконанні. Зокрема, незважаючи на домагання передової громадськості, царські власті так і не дали дозволу на постановку історико-героїчної опери "Тарас Бульба", яка є шедевром української оперної класики. Царизм усілякими засобами затискував творчу діяльність Лисенка, переслідуючи геніального композитора за внятковий патріотизм та участь в українському національному русі. Лисенко все життя мріяв про створення нормальних умов для здобуття спеціальної музичної освіти обдарованою молоддю з народу і сам поклав початок цій справі. Гроші, зібрані громадськістю України на вшанування його ювілею, композитор витратив на заснування у Києві музично-драматичної школи, яка готувала диригентів, хормейстерів, виконавців на народних українських музичних інструментах, співаків, театральних режисерів.



*Рис. 110. Соломія Крушельницька.*

Вихованець цієї школи Кирило Стеценко став гідним продовжувачем музичних традицій М. Лисенка в українській музичній культурі. Усе своє життя він віддав збиранню, вивченню і пропаганді української народної музики. На вірші Шевченка, Франка, Грабовського, Лесі Українки Стеценко писав музично-вокальні твори, які розучував у ним же керованих самодіяльних народних хорах. Музично-просвітницькою діяльністю займалися й Микола Леонтович та Олександр Кошиць, які водночас були активними учасниками національного руху. Для професійного сольного і хорового виконання вони обробили сотні українських народних пісень.

У Галичині Філарет Колесса підготував і видав кілька збірок обрядових пісень, надрукував спеціальні дослідження мелодики українських народних дум. Станіслав Людкевич під впливом революції 1905-1907 рр. записав монументальну кантату "Кавказ" на слова відомої поеми Тараса Шевченка. На початку ХХ ст. у Львові вийшов у світ упорядкований ним двотомний збірник "Галицько-руські народні пісні". Разом з художником М. Трушем композитор організував видання "Артистичного вісника" — першого українського фахового мистецтвознавчого журналу.

До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії Соломія Крушельницька. Її голос зачаровував Європу, Америку, Африку. Всесвітньо відома співачка давала концерти у Петербурзі, Одесі. Але її мрія побувати у Києві так і не справдилася через заборону царських властей, які знали про щирі симпатії Крушельницької до національно-визвольного руху.





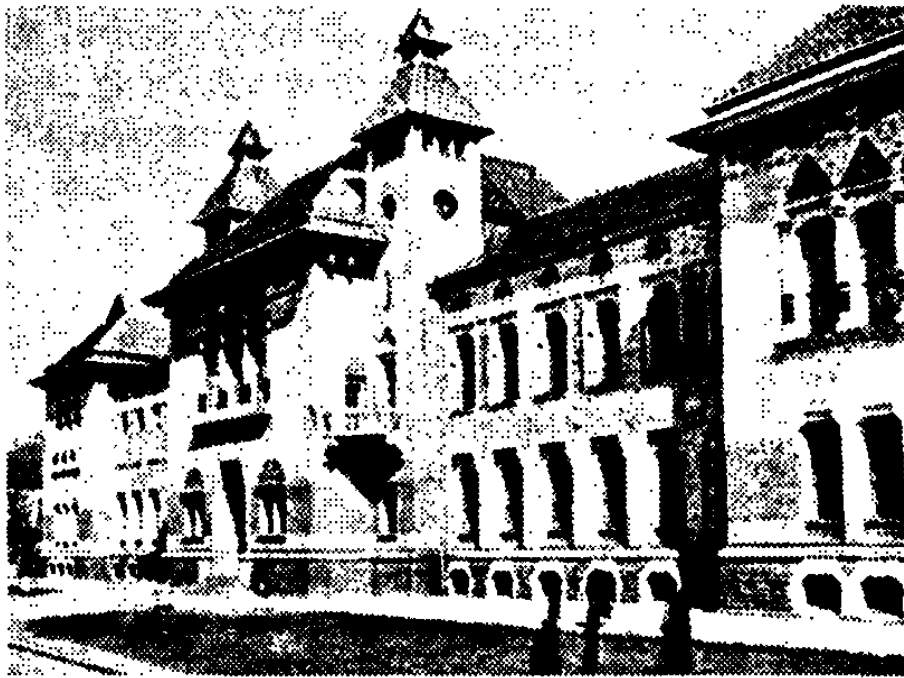
Рис. 111. Проводи запасних. Художник М.Пимоненко.

Наше малярство збагатив тоді блискучий живописець Іван Труштор портретів Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Івана Лисенка. Значною подією у культурному житті України стала Перша українська художня виставка, організована з ініціативи Труша 1905 р. у Львові. Завдяки широко представленим творам художників західних та східно-західних земель України виставка вилилася в яскраву демонстрацію цілісності художньої культури єдиного народу, насильницьки розмежованого на дві частини. Особливо великий успіх мала картина "Гість із Запоріжжя", автором якої був небіж Тараса Шевченка Фотій Красицький, учень Іллі Рєпіна.

Неабиякої слави зажив видатний український художник Микола Пимоненко. Його полотна, на яких так поетично зображено реалії українського життя, не раз експонувалися не тільки на всеросійських виставках, а й за кордоном — у Парижі, Берліні, Мюнхені. Картини Пимоненка "Жертва фанатизму", "Конокрад", "Проводи запасних", "На Далекий Схід" відтворювали похмурі явища тодішнього життя.

Талановиті митці (Фотій Красицький, Опанас Сластьон) працювали і в першому українському масовому сатиричному журналі "Шершень", що видавався у Києві під час революції 1905-1907 рр. Тоді ж група одеських художників на чолі з Кириєм Костанді почала випускати ще один сатиричний журнал — "Звон".

Група відомих майстрів пензля — С.Васильківський, М.Самокиш, М.Беркос, М.Уваров — прикрасили монументальними картинами "Вибори полковника Пушкаря і передача йому клейнодів", "Ромоданівський чумацький шлях", "Бій козака Голоти з татариним" будинок Полтавського земства. Споруджений 1907 р. за проектом Василя Кричевського та Ко-



*Рис. 112. Будинок земства у Полтаві. Архітектор В.Кричевський. 1902-1903 рр.*

тянтина Жукова, цей будинок був взірцем українського національного стилю в архітектурі. Мотиви української народної архітектури використані у кількох значних спорудах першого десятиріччя ХХ ст. Зокрема, це будинок товариства "Дністер" у Львові (архітектор І.Левицький), перший в Україні критий Бессарабський ринок у Києві (архітектор Г.Гай), меморіальний храм під Берестечком на Волині (В.Максимов), "Народний дім" у Дрогобичі (О.Лушпинський).

Під впливом загальнодемократичного руху і національно-визвольних змагань у київській та львівській пресі з'явилися публікації на підтримку широкого впровадження у будівництві українського народного стилю. Найзавзятіше обстоював національні особливості архітектури Василь Кричевський — приятель Михайла Грушевського. Завдяки авторитетним клопотанням і значній матеріальній підтримці митрополита Андрея Шептицького 1913 р. у Львові було відкрито український національний музей.

## НАУКА І ТЕХНІКА

Історична наука тісно була пов'язана з розвитком літератури і мистецтва. Воно мала задовольнити насамперед духовні потреби народу, національна самосвідомість якого зростала під впливом українського руху. 1904 р. у Петербурзі вийшов російською мовою "Нарис історії українського народу" Михайла Грушевського, а відтак ця книжка там же перевидавалася ще тричі: у 1906, 1911 і 1913 рр. Її україномовний варіант під назвою "Ілюстрована історія України" виходив у Петербурзі двічі: у 1911 і 1917 рр. Сам автор

визначив цю працю як своєрідний конспект його фундаментального багатотомника “Історія України-Руси”, поява якого стала подією не тільки науковою, а й політичною. Російські, австрійські та інші реакціонери, які не визнавали за українцями права на власний розвиток, зазнали відчутного удару.

Написана ще в 90-х рр. популярна “Історія українського народу” Олександри Єфименко побачила світ у Петербурзі російською мовою під час першої демократичної революції. Олександра Єфименко — перша в Росії і в Україні жінка, якій 1910 р. Харківський університет за підтримки Петербурзького присудив ступінь почесного доктора історичної науки.

У вивченні минулого Слобідської України провідне місце посідав Дмитро Багалій — автор фундаментальних праць з історії Харкова, Харківського університету, української культури на Слобожанщині. Орест Левицький у “Нарисах народного життя у Малоросії XVII ст.”, “Волинських оповіданнях” поєднав документальний матеріал з напівбелетристичною формою викладу і яскраво показав повсякденне життя народних мас, їхні звичаї та обряди в далекому минулому. Іван Лучицький досліджував як вітчизняну, так і зарубіжну аграрну історію. Його праця “Стан землеробських класів у Франції напередодні революції і аграрна реформа 1789-1793 рр.” (1912 р.), написана на матеріалах закордонних архівів, здобула світову славу. Митрофан Довнар-Запольський опублікував ряд монографічних досліджень з історії народного господарства Великого князівства Литовського і руських земель періоду середньовіччя. Він започаткував і наукову монографічну розробку декабристознавства (“Таємне товариство декабристів”, “Ідеали декабристів”).

Серед праць, які не лише відіграли величезну наукову роль, а й мали значний вплив на утвердження національної самосвідомості, слід назвати чотиритомний “Словарь української мови” (1907-1909 рр.), упорядкований Борисом Грінченком, тритомну “Коротку граматику української мови” (1906 р.) для шкільних учителів Петра Залозного, тритомний науковий курс “Української граматики” (1905-1908 рр.) Агатангела Кримського. Таке ж значення мали багатотомні фольклористичні та етнографічні видання, упорядковані і науково прокоментовані Володимиром Гнатюком, що стосувалися українців Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Окремо слід відзначити і першу написану й видану українською мовою 1908 р. в Петербурзі “Історію України-Русі” Миколи Аркаса.

Сучасники свідчили, що жодна українська книжка, крім “Кобзаря”, не мала такого успіху, який випав на долю твору М. Аркаса: популярний, глибоко емоційний стиль наблизив її до найширших читацьких кіл.

Російська та Австро-Угорська імперії боялися науково-технічного поступу на українських землях. Талановиті одинаки — вчені і винахідники — лише на власному ентузіазмі досягали визначних результатів і відкриттів.

З Австро-Угорській імперії світове визнання здобули українські вчені-професори університетів у Відні, Празі, Інсбруці: Іван Пулюй у галузі фізики та електротехніки, Іван Горбачевський — працями з хімії, М. Борискевич — як видатний медик-окуліст. У Львівському університеті С. Рудницький започаткував новий науковий напрямок — географічне українознавство. Він уперше об'єктивним географічним фактором обґрунтував правомірність прагнень українців до утворення власної самостійної держави.

На українських землях, підвладних Росії, чимало зробили для світової науки вчені-медики. Данило Заболотний першим відкрив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні засоби боротьби з цією страшною хворобою. Він та його сподвижники Микола Гамалія, Володимир Високович не раз виїздили в експедиції до Індії, Китаю, Аравії, Месопотамії для вивчення питань боротьби з епідемічними захворюваннями.

Палкий патріот України академік Володимир Вернадський першим науково обґрунтував цілісність Всесвіту і місце у ньому людини. Екологічно-біоферними аргументами він довів пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Вернадський зробив внесок і в прикладні дослідження ґрунтів та корисних копалин України.

Технічному розвитку металургії присвятив усе своє свідоме життя Михайло Курако. Працюючи тривалий час на Донбасі, він домігся тут побудови за власними новаторськими проектами таких доменних печей, що не поступалися західноєвропейським. У промисловий розвиток Донбасу значний внесок зробив гірничий інженер Л. Лутугін. Складена ним геоло-



*Рис. 113. Данило Заболотний та Володимир Високович  
і співробітниками по боротьбі з епідемією холери і чуми в Одесі.*



*Рис. 114. Петро Нестеров серед членів Київського товариства повітроплавання*

гічна карта Донбасу була відзначена 1911 р. золотою медаллю на Всесвітній виставці і не втратила свого науково-прикладного значення донині.

На початку ХХ ст. Україна вийшла на чільне місце у розвитку світового повітроплавання. Перший аероклуб було відкрито 1908 р. в Одесі. Його вихованці М.Єфимов і С.Уточкін виходили переможцями на вітчизняних та міжнародних авіаційних змаганнях. У перетворенні авіації в "міцні і корисне надбання людства" велика заслуга належить військовому пілоту П.Нестерову. Під час служби в 1913-1914 рр. в Україні він продемонстрував найскладніші прийоми вищого пілотажу і знамениту "мертву петлю", яка й залишилася в історії під назвою "петля Нестерова".

1912 р. в майстерні Одеського аероклубу було побудовано близько двадцяти аеропланів різних систем. На базі цієї майстерні згодом постає перший в Україні авіаційний завод. Інтенсивне будівництво нових конструкцій літаків, гелікоптерів та планерів розгорнулось і на базі Київського товариства повітроплавання. Саме тут розпочали свою діяльність Д.Григоревич — конструктор першого у світі гідролітака (1912 р.) та І.Сікорський — конструктор багатомоторних літаків (1912-1914 рр.).

Однак уряд Російської імперії мало дбав про розвиток власного авіаоудування. Сам "шеф авіації" великий князь Олександр Михайлович, незважаючи на те, що вітчизняні конструктори створювали літаки, кращі за іноземні, пропонував збільшувати авіапарк країни закордонними апаратами

Взагалі, бюрократична система панівних монархічних режимів Російської та Австро-Угорської імперій гальмувала культурний і науково-технічний розвиток України, яка так і не домоглася права на відкриття своєї національної академії наук. Роль координуючих наукових центрів брали на себе самодіяльні організації. Львівське Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка набуло міжнародного авторитету. Особливо плідно працювала філія

логічна секція, якою тривалий час керував Іван Франко, а також етнографічна на чолі з Володимиром Гнатюком.

Під час революції 1905-1907 рр. розгорнуло свою діяльність Українське наукове товариство у Києві. Воно об'єднало вчених-суспільствознавців і природознавців багатьох міст України, а також Петербурга й Москви. Очолили товариство авторитетні українські історики Михайло Грушевський, Орест Левицький, Володимир Щербина. Воно, як і львівське, друкувало наукові праці українською мовою, зазнаючи постійних цензурних переслідувань.

## НОВІ РИСИ У ПОБУТІ ТА НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Політизація суспільного життя, активізація національно-визвольних змагань, масовий революційний рух, науково-технічний поступ та урбанізація — це ті характерні історичні явища початку ХХ ст., які найвиразніше вплинули на громадський і родинний побут населення України, його участь у культурному процесі.

Міста і села змінювали своє обличчя масовою індивідуальною забудовою жител з двома, трьома, чотирма кімнатами. Заможні міщани й селяни зводили цегляні будинки під бляхою (залізом) або черепицею. Тканини фабричного виробництва та одяг міського крою починають витісняти доморобне полотно і традиційний народний одяг навіть на селі. Не витримують конкуренції з дешевою фабрично-заводською продукцією і витісняються з побуту твори декоративно-ужиткового мистецтва. Тепер вони мають попит переважно серед заможних верств населення. Та й культурно-побутові новинки промислового виробництва (скажімо, швейна машина, грамофон, гумове взуття) на початку ХХ ст. також були ознакою заможності.

Нові риси побутової культури насамперед виявлялися у великих і середніх містах. Тут зводилися багатопверхові житлові будинки, споруди культурного призначення — театри, музеї, бібліотеки. На вулицях з'явилося електричне освітлення і трамвайне сполучення. Навіть на околицях, забудованих робітничими бараками і халупами, уже були приміщення громадського призначення — народні будинки, бібліотеки-читальні.

Діячі науки і культури з демократичної інтелігенції залучали робітників та селян до участі в хорових і театральних гуртках, народних університетах, вечірніх і недільних школах. Величезну культурно-освітню роботу вели "просвіти", які діяли у містах, містечках, робітничих селищах і селах усієї України по обидва боки кордону. Підвищували свій загальноосвітній та політичний рівень відвідувачі харківського Народного будинку товариства грамотності, київського "Клубу трудящих осіб", львівського товариства

“Боян”. 1909 р. у Харкові було завершено будівництво першого в Україні Палацу робітника. Кошти на його спорудження протягом десяти років збирали члени профспілки “Металіст”.

На початку ХХ ст. в Україні діяло багато аматорських драматичних гуртків: на київському заводі “Арсенал”, на харківському паровозобудівному заводі, на багатьох залізничних станціях, цукроварнях. Українська драматургічна класика посідала значне місце в їхньому репертуарі. Марко Кропивницький організував самодіяльний театр у Лисичанську на Донбасі, Марія Заньковецька — у Ніжині, Архип Тесленко — у рідному с. Харківці на Полтавщині, Гнат Хоткевич заснував “Гуцульський театр” у с. Краснолі на Станіславщині. З аматорських драматичних гуртків виникли напівпрофесійні театральні колективи (при львівському Драматичному товаристві імені Івана Котляревського), чернівецькі театри “Руський селянський” і “Буковинський народний”.

Історичні події початку ХХ ст. дістали відображення в народно-пісенній творчості. На мелодії давніх відомих пісень створювали нові тексти: “Засвітали арештанти”, “Реве та стогне люд голодний”, “Одна хмара із села, а друга з міста” й інші цікаві варіації. На західноукраїнських землях виник цілий масив стрілецьких пісень. Серед них — славнозвісна “Ой, у лузі червона калина похилилася”, яка стала одним із славетних гімнів борців за волю України.

Не зник з українського фольклору і жанр народної думи. Його розвивали і популяризували кобзарі, які, зберігаючи найдавніші перлини часів козаччини, творили нові шедеври. Такими стали думи “Сорочинські події 1906 року” та “Чорна неділя у Сорочинцях” Михайла Кравченка. Слова і музику кобзарських творів із вуст авторів (часом з допомогою фонографа) записували народознавці, письменники, вчені, композитори, художники: Леся Українка, Климент Квітка, Опанас Сластьон, Володимир Короленко, Микола Аркас, Філарет Колесса та багато інших шанувальників українського фольклору. 1907 р. Іван Франко й Олекса Нижанківський підготували і видали народно-пісенний збірник “Русько-український співаник”.

1900 р. вийшов у світ кольоровим друком “Альбом української старовини” Сергія Васильківського і Миколи Самокиша. У цьому виданні художники вмістили 20 ілюстрацій на теми з історії України: характерні типи козаків, портрети культурних діячів, батальні сцени. З усього видно, що митці творили на основі глибокого вивчення етнографічних матеріалів, з надзвичайною увагою ставилися до змалювання деталей одягу, зброї, побутових речей тощо.

Отже, народна творчість продовжувала служити невичерпним джерелом натхнення для професійних діячів літератури і мистецтва України.

## RESUME

Mykhailo Grushevskiy, Dmytro Bahalyi, Dmytro Doroshenko, Ivan Krypiakievych in their summarised works from the pastimes of Ukraine started using in the scientific turnover the notion of Ukrainian Renaissance, understanding it as a complex of affairs and the phenomena of the end XVIII - beginning XX cent., which were associated with amplification of mass national self-awareness, animation and the presentation of national movement, and with the development of all branches of cultural life of Ukrainians. They considered national renaissance as two streams — similar by content, and parallel by direction, simultaneous within the certain chronological framework, but separated territorially: one leaked on Ukrainian lands under the authority of Russian Empire, and another — under authority of Austrian (afterwards — Austrian-Hungarian) Empire. But the coryphaeuses of Ukrainian historiography diverted the profound concrete-actual exploration of this period in our pastimes to the heirs.

However after momentary animation during the 20-th of our century such cruel and dismal times came for research work concerning the pastimes of Ukrainian National Renaissance, during which this subject turned out under the strict prohibition of communist totalitarian authorities. Ukrainian historians in Diaspora did not indicate significant interest to it because of very limited archives and shortage of sources.

Hence Ukrainian-diaspora scientific authority of Ivan Lysiak-Rudnytskyi in the field of the pastimes of Ukraine was expedient, he came to the conclusion about "inadequate researches in the history of the 19th century", that "was like impenetrable field with different intellectual wolf holes", and in general was "the least known period of Ukrainian pastimes". The same scientist introduced into the scientific turnover the notion "Ukrainian XIX century", which he commented as a chronological interval from the end of Ukrainian Cossacks statehood (the 80-th of XVIII cent.) till the eve of Ukrainian National-Democratic Revolution in 1917, that became a logical conclusion and the apogee of more than 130-year history of Ukrainian Renaissance.

It is the classic conception of "Ukrainian National Renaissance" on which this work is based in the framework of quite reasonable historiographical conception of "Ukrainian XIX century". Many sorts of concrete-actual material reflecting many-sided political, economic and cultural life in Ukraine in the end XVIII - beginning XX are submitted as a single ceaseless historic process, the core of which is National Renaissance. Actually, it is one of the first endeavours of scientific generalised and detailed interpretation of the history of "Ukrainian XIX century".



## ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Михайло Грушевський (1866-1934) .....	18
2. Дмитро Багалій (1857-1932) .....	19
3. Дмитро Дорошенко (1882-1951) .....	19
4. Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984) .....	20
5. Микола Аркас (1852-1909) .....	21
6. П.Чубинський (1839-1884) .....	27
7. М.Вербицький (1815-1870) .....	27
8. Адміністративно-територіальний поділ України на середину ХІХ ст. ....	32
9. Печатки козацьких військ: а) Чорноморського; б) Задунайського; в) Запорозького Низового .....	36
10. Типаж "низів" Миколаївської епохи Російської імперії (за мотивами "Кобзаря" Тараса Шевченка). Художник О.Данченко .....	41
11. Типаж "верхів" Миколаївської епохи Російської імперії (за мотивами "Кобзаря" Тараса Шевченка). Художник О.Данченко .....	42
12. Проект будинків Харківського університету, відкритого 1805 р. ....	48
13. Титульні сторінки перших масових журналів, що друкувалися друкарнею Харківського університету .....	49
14. Перше видання "Кобзаря" Тараса Шевченка. Фронтиспис, офорт В.Штернберга ..	53
15. Олександр Духнович .....	60
16. Обкладинка альманаха "Русалка Дністровая" — найвагомішого дітища "Руської трійці" .....	62
17. Іван Котляревський формує у містечку Горошин на Полтавщині 5-й козацький полк. Художник В.Бакало. 1950 р. ....	6, 65
18. Типи гусарів з Ізюмського та Єлизаветградського полків. Художник В.Дзюбановський .....	70
19. Вступ союзних військ до Парижа 1814 р. Кольорова гравюра того часу .....	6, 71
20. Масонська символіка .....	74
21. Сергій Муравйов-Апостол .....	78
22. Кіндратій Рилєєв. Художник О.Корін. 1950 р. ....	8, 81
23. Повстання Чернігівського полку. Художник М.Штаєрман. 1949 р. ....	84
24. Похід Чернігівського полку під час повстання 29.XII.1825-3.I.1826 рр. ....	85
25. Муштра у військових поселеннях. Малюнок невідомого художника .....	89
26. У Крим по сіль. Художник В.Радомський .....	93
27. Прижиттєвий портрет Устима Кармалюка. Художник В.Тропінін .....	9, 98
28. Ярмарок на площі святого Юра у Львові. Перша половина ХІХ ст. Літографія А.Ланге .....	100
29. Латунні бірки, які видавалися дідами західноукраїнським селянам як посвідчення відробітків панщини .....	101
30. Споруджений у 1838-1842 рр. на тодішній околиці Києва будинок університету ім. Святого Володимира. Художник М.Сатій .....	104

31. Засідання Кирило-Мефодіївського товариства. Художник Л.Ходченко. 1951 р. ....	107
32. Одна з рукописних прокламацій Кирило-Мефодіївського товариства .....	111
33. Т.Шевченко серед польських політичних засланих. Художник О.Чернишов. 1849-1850 рр. ....	116
34. Вірш Т.Шевченка "На вічну пам'ять Котляревському". Рукопис Я.Головацького. 40-і рр. XIX ст. ....	119
35. Перша сторінка першого числа газети "Зоря Галицька", що започаткувала українську пресу .....	124
36. З'їзд діячів української культури у Львові 19-26 жовтня 1848 р. Художник І.Згарський. 1856 р. ....	124
37. Пожежа ратуші у Львові внаслідок гарматного обстрілу барикад повстанців австрійськими військами 2 листопада 1848 р. Художник невідомий. Середина XIX ст. ....	10, 127
38. Повстання селян Буковини під керівництвом Лук'яна Кобилиці у 1848 р. Художник В.Шаталін .....	10, 128
39. Одеський порт. Перша половина XIX ст. Літографія Ф.Гроса .....	134
40. Оборона Севастополя. Фрагмент панорами. Художник Ф.Рубо. 1902-1904 рр. ....	7, 136
41. Медичні сестри у Севастополі. Літографія з оригіналу В.Тімма. 1850-і рр. ....	137
42. Герої Севастопольської оборони. О.Єлисеєв, О.Рибаков, П.Кішка, І.Демченко, Ф.Заїка. Літографія з оригіналу В.Тімма. 1855 р. ....	137
43. Козаки-пластуни Чорноморського козацького війська, нагороджені за героїзм в обороні Севастополя солдатськими нагородами "Хрест святого Георгія" .....	138
44. Титульний аркуш "Кобзаря" Т.Шевченка, виданого коштом Платона Симиренка .....	143
45. Михайло Максимович — вчений народознавець і природознавець, перший ректор Київського університету. Художник Т.Шевченко. 1859 р. ....	148
46. Іван Орлай — директор Ніжинського і Одеського ліцеїв, вихователь Миколи Гоголя .....	149
47. Будинок, в якому з 1851 р. містився Львівський університет .....	149
48. Український буквар, упорядкований і виданий Т.Шевченком .....	150
49. Олександрівський костел у Києві. Завершений будівництвом архітектором Ф.Меховичем і відкритий 1842 р. Малюнок Т.Шевченка. 1846 р. ....	7, 153
50. Село на Київщині. Малюнок Д.Деляфліза. Перша половина XIX ст. ....	5, 155
51. Карикатура українського сатиричного журналу "Шершень" (1906 р.) на селянську реформу 1861 р. ....	161
52. Земські збори у провінції. Художник К.Трутовський. 1868 р. ....	164
53. Спуск в озокеритну шахту у Бориславі. Малюнок невідомого художника. Друга половина XIX ст. ....	166
54. На заробітки. Художник М.Кузнецов .....	11, 169
55. Молотьба у поміщицькій економії, належній дядькові російського імператора, великому князеві Михайлу Миколайовичу (с.Грушівка Херсонської губернії). Фото 1890 р. ....	170

56. Дівочий святковий одяг. Київщина. Друга половина XIX ст. . . . .	16, 175
57. Шахтарка. Художник М.Касаткін . . . . .	13, 177
58. Курсистка. Художник М.Ярошенко . . . . .	14, 179
59. Пантелеймон Куліш, Іван Пулюй, Іван Нечуй-Левицький — співавтори першого повного українського перекладу Біблії . . . . .	183
60. Українська молода селянська родина в інтер'єрі власної хати. Кінець XIX ст. . . . .	185
61. Робітники Київського машинобудівного заводу "Гретер і Криванек". Фото 1896 р. .185	
62. Володимир Антонович у період діяльності "хлопоманів" . . . . .	191
63. Київська громада. 1874 р. . . . .	194
64. Обкладинка журналу "Громада" . . . . .	198
65. Львівські українські журнали 70-х - 90-х рр. XIX ст. . . . .	202
66. Діячі культури з Наддніпрянщини, Галичини і Буковини на святкуванні 100-річчя з дня виходу в світ "Енеїди" Івана Котляревського. 1898 р. . . . .	205
67. Обкладинка журналу "Киевская старина" . . . . .	206
68. Похорон Т.Шевченка у Каневі. Художник В.Болдирєв . . . . .	214
69. Арешт пропагандиста. Художник І.Рєпін. 1888-1889 рр. . . . .	12, 216
70. Суд над першоберезневцями. Художник Д.Бреєр. 1881 р. . . . .	218
71. Микола Кибальчич та його креслення реактивного космічного корабля . . . . .	219
72. Провідники "Південноросійського союзу робітників": Є.Заславський, І.Рибицький, Ф.Кравченко, М.Сквері та перша сторінка статуту їх організації . . . . .	221
73. Михайло Драгоманов . . . . .	226
74. Недільна школа Христини Алчевської у Харкові. 80-ті рр. XIX ст. . . . .	229
75. Видання Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові . . . . .	233
76. Олександр Лазаревський . . . . .	234
77. Дмитро Яворницький . . . . .	234
78. Борис Грінченко та Іван Франко . . . . .	235
79. Труп Марка Кропивницького (сидить посередині). 90-ті рр. XIX ст. . . . .	238
80. Інтер'єр помешкання міського робітника. Кінець XIX – початок XX ст. . . . .	243
81. Василь Доманицький . . . . .	249
82. Митрополит Андрей Шептицький . . . . .	250
83. Страйк робітників нафтових промислів Борислава. 1904 р. . . . .	252
84. Селяни Сумського повіту Харківської губернії, заарештовані за участь в антипоміщицькому русі 1902 р. . . . .	254
85. Група українських письменників, сфотографована 1903 р. на святі відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві . . . . .	256
86. Кирило Трильовський — засновник українсько-галицьких "Січей" . . . . .	258
87. Перша емблема "Січей": восьмикутна зірка із зображенням серпа і буквами Р.П. (Радикальна партія) . . . . .	258
88. Вправи "січовичок" (містечко Печеніжин Коломийського повіту) . . . . .	259
89. Карикатура українського сатиричного журналу "Шершень" (1906 р.) на Шевченківську тему: "Од Молдованина до Фінна на всіх язиках все мовчить". Художник І.Бурачок . . . . .	263

10. Месник. Поштова листівка 1905 р. Художник Я.Пстрак . . . . .	15, 264
11. Барикадні бої в Одесі у жовтні 1905 р. Тогочасний малюнок невідомого автора . . . . .	.268
12. Команда панцерника "Потьомкін" . . . . .	.269
13. Кобзар Михайло Кравченко виконує думу "Чорна неділя в Сорочинцях" на дачі письменника Володимира Короленка . . . . .	.272
14. Транспарант, який несли учасники першотравневої демонстрації 1905 р. у Львові . . . . .	.274
15. Члени Миколаївської "Просвіти" разом з її керівником Миколою Аркасом . . . . .	.280
16. Симон Петлюра . . . . .	.282
17. Група керівників грудневого (1905 р.) збройного повстання на Донбасі, засуджених царським урядом (крайній праворуч — Григорій Ткаченко-Петренко) . . . . .	.284
18. Повідомлення від ради Чернігівської "Просвіти" про виключення з числа її членів Михайла Коцюбинського за наказом чернігівського губернатора . . . . .	.285
19. Старшина повітової "Січі" у Львові (посередині сидить кошовий Роман Дашкевич). 1913 р. . . . .	.293
20. Австро-російський державний кордон поблизу м.Броди. Художня листівка. 1914 р. . . . .	.295
21. Володимир Винниченко . . . . .	.298
22. Головна українська рада. Львів, 1915 р. . . . .	.301
23. Карто-схема місць походів і боїв УСС у жовтні 1914 р. . . . .	.302
24. Хорунжі УСС Софія Галечко і Олена Степанів . . . . .	.303
25. Залишки одного із західноукраїнських сіл, які при відступі російських військ спаливалися за наказом командування . . . . .	.307
26. Обкладинка другого видання (Київ-Стокгольм-Львів, 1917 р.) однієї з брошур, які друкувалися "Союзом визволення України"(псевдонім Ш.Левенко приховував прізвище вченого-українознавця Степана Рудницького) . . . . .	.308
27. Обкладинка брошури Михайла Грушевського "Про українську мову і українську школу" . . . . .	.311
28. Приїзд учительки. Художник В. Маковський . . . . .	11, 312
29. Микола Лисенко з групою викладачів та учнів створеної ним Київської музично-драматичної школи . . . . .	.318
30. Соломія Крушельницька . . . . .	.319
31. Проводи запасних. Художник М.Пимоненко. 1910 р.. . . . .	.12, 320
32. Будинок земства у Полтаві. Архітектор В.Кричевський. 1902-1903 рр. . . . .	.321
33. Данило Заболотний та Володимир Високович зі своїми співробітниками по боротьбі з епідемією холери і чуми в Одесі . . . . .	.323
34. Петро Нестеров серед членів Київського товариства повітроплавання . . . . .	.324

### Довідково-інформаційні видання

1. Історія України в особах XIX-XX ст. — К., 1995.
2. Качкан В. Українське народознавство в іменах. У 2-х частинах. — К., 1994-1995.
3. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. — К., 1991.
4. Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Поезії, вислови. — К., 1990.
5. Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. — К., 1992.
6. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992.
7. Шевчук В. Із вершин та низин. Книжка цікавих фактів з української культури. — К., 1990.

### Епістолярні, мемуарні та документальні першоджерела

1. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992.
2. Воспоминания о Тарасе Шевченко. — К., 1988.
3. Гей, там на горі "Січ" іде!.. Пропам'ятна книга "Січей". — К., 1993.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. — К., 1990.
5. Кошиць О. Спогади. — К., 1995.
6. "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. — К., 1989.
7. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. — Тернопіль, 1991.
8. Т.Г.Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814-1861). — К., 1975.
9. Українські політичні партії кінця XIX- початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. Упорядник В.Ф.Шевченко. — К., 1993.
10. Українські січові стрільці. 1914-1920. — Львів, 1991.

### Праці класиків української історіографії

1. Грінченко Б. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
3. Драгоманов М. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. — К., 1991.
4. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
5. Єфремов С. Історія українського письменства. — К., 1995.

6. Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Твори у 2-х т. — К., 1990. — Т.2.
7. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989.
8. Куліш П. Твори у двох томах. — К., 1989.
9. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. — К., 1995. — Т. 1.
10. Петлюра С. Статті. — К., 1993.
11. Подолинський С. Вибрані твори. — Монреаль, 1990.
12. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994.
13. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890.  
З останніх десятиліть XX ст. // Зібрання творів у 50 томах. — К., 1984. — Т. 41.
14. Шаповал М. Соціологія Українського відродження. — К., 1994.

### Узагальнюючі дослідження

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII- початок XX ст.). — Львів, 1996.
2. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.
3. Гунчак Тарас. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К., 1993.
4. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах  
(з давніх часів до початку XX ст.). — Ужгород, 1997.
5. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Историчні нариси на теми російського імперіалізму. — Львів-Краків-Париж, 1993.
6. Жиліук С. Російська православна церква на Волині (1793-1917). —  
Житомир, 1996.
7. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. — 1920 р.). —  
Львів, 1993.
8. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. —  
Тернопіль, 1993.
9. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху  
(XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993.
10. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993.
11. Нариси з історії українського національного руху. Відп. ред. В.Г.Сарбей. —  
К., 1994.
12. Рибалка І. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. —  
Харків, 1997.
13. Сергійчук В. Українці в імперії. — К., 1992.
14. Українська державність у XX столітті. Историко-політологічний аналіз. —  
К., 1996.
15. Українська ідея. Историчний нарис. — К., 1995.

## Монографії

1. Бачинський А. Січ Задунайська. 1775-1828. Іст.-докум. нарис. — Одеса, 1994.
2. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. — Харків, 1996.
3. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1992.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К., 1994.
5. Злупко С. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — К., 1990.
6. Кас'янов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть. Соціально-політичний портрет. — К., 1993.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. — К., 1996.
8. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ- середина ХІХ ст.).— Харків, 1996.
9. Марков П. Жизнь и труды М.А.Максимовича. — К., 1997.
10. Нарис історії "Просвіти". — Львів-Краків-Париж, 1993.
11. Пінчук Ю. М.І.Костомаров. — К., 1992.
12. Світленко С. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття. Аналіз публікацій документальних джерел. — Дніпропетровськ, 1995.
13. Сергієнко Г. Шевченко і Київ. Історико-біографічний нарис. — К., 1987.
14. Шип Н. Интеллигенция на Украине (ХІХ век): историко-социологический очерк. — К., 1991.
15. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. — К., 1991.

Вступ. Дещо про історіографію і концепцію українського відродження .....	17
Розділ перший. Шляхом національного відродження (перша половина XIX ст.) .....	29
§ 1. Україна під владою Російської та Австрійської імперій.....	30
§ 2. Український національно-культурний рух .....	46
§ 3. Україна у війні Французької імперії проти Російської.....	64
§ 4. Громадська опозиція російському царизму в Україні.....	74
§ 5. Криза кріпосницького господарювання .....	87
§ 6. Початок політизації українського національного руху .....	103
§ 7. Україна в Європейській демократичній революції.....	118
§ 8. Кримська війна і Україна.....	132
§ 9. Українська культура першої половини XIX ст.....	145
Розділ другий. Консолідація української нації (друга половина XIX ст.) .....	159
§ 1. Соціально-економічний розвиток України.....	160
§ 2. Населення України в умовах колоніально-капіталістичного гноблення.....	174
§ 3. Український національний рух.....	187
§ 4. Українці у польському і російському визвольних рухах.....	210
§ 5. Українська культура другої половини XIX ст. ....	228
Розділ третій. На порозі Української національно-демократичної революції: початок XX ст. ....	245
§ 1. Назрівання в Україні загальної революційної кризи .....	246
§ 2. Україна у першій російській демократичній революції .....	262
§ 3. Україна від поразки першої російської демократичної революції до початку Першої світової війни .....	281
§ 4. Україна у Першій світовій війні.....	295
§ 5. Розвиток культури в Україні на початку XX ст. ....	311
RESUME.....	327
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ .....	328
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА .....	332



Україна  
крізь віки



## НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ



**Сарбей  
Віталій Григорович**

Доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Закінчив історичний факультет Харківського державного університету. Широко відомий в Україні та країнах близького і далекого зарубіжжя фахівець у галузі історії України XIX – початку XX ст., української історіографії. Автор понад тисячі наукових і науково-популярних публікацій, в тому числі 20 книжкових монографічних видань.